

Наталія Полонська-Василенко.
1918 рік. Київ.

(Зберігається у Центральному
державному архіві-музеї
літератури та мистецтва
України, Київ)

Наталія Василенко

Наталія Полонська-Василенко (1884–1973) – одна з найвідоміших дослідниць історії Південної України XVIII століття, професорка Українського вільного університету в Мюнхені та авторка фундаментальної праці «Історія України» (перше видання: 1972–1976).

«Україна в XVIII столітті (1725–1797)» – це її рання, досі неопублікована й практично невідома дослідникам історична синтеза, завершена 1944 року – під час Другої світової війни. У цій праці підсумовано масштабні дослідження Полонської-Василенко 1920–1930-х років і запропоновано оригінальне бачення історії України XVIII століття.

Про редактуру:

Вікторія Сергієнко, кандидатка історичних наук, дослідниця у Німецькому історичному інституті (Варшава)

ISBN 978-617-7962-51-8

9 786177 962518

На обкладинці – фрагмент карти
Георга Маттеуса Зойтера «Nova et
accurata Tartariae Europaeae seu Minoris
et in specie Crimeaе delineatio geographica:
cum omnibus circa Pontum Euxinum et
Paludem Maeotidem jacentibus provinciis»

НАТАЛІЯ ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО

УКРАЇНА В XVIII СТОЛІТТІ (1725–1797)

Наталія Полонська-Василенко

УКРАЇНА В XVIII СТОЛІТТІ (1725–1797)

НІМЕЦЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ІНСТИТУТ У ВАРШАВІ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ

Наталія Полонська-Василенко

**Україна в XVIII столітті
(1725–1797)**

Редакторка Вікторія Сергієнко

ЛІТОПИС
ЛЬВІВ
2026

Наталія Полонська-Василенко. Україна в XVIII столітті (1725–1797) / ред. і передм. Вікторії Сергієнко. – Львів: Літопис, 2026. – 264 с.

Наталія Полонська-Василенко (1884–1973) – одна з найвідоміших дослідниць історії Південної України XVIII століття, професорка Українського вільного університету в Мюнхені та авторка фундаментальної праці «Історія України» (перше видання: 1972–1976).

«Україна в XVIII столітті (1725–1797)» – це її рання, досі неопублікована й практично невідома дослідникам історична синтеза, завершена 1944 року – під час Другої світової війни. У цій праці підсумовано масштабні дослідження Полонської-Василенко 1920–1930-х років і запропоновано оригінальне бачення історії України XVIII століття. Хронологічно книга охоплює період від другої чверті XVIII століття до появи «Енеїди» Івана Котляревського, а географічно – усі українські етнічні землі.

Видання підготовлене на основі машинописного оригіналу, що зберігається в особистій колекції Полонської-Василенко у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у Києві.

Книга поглиблює знання про історію України та призначена для широкої читачкої аудиторії.

Видання виходить за підтримки Німецького історичного інституту у Варшаві

© Вікторія Сергієнко, передмова, 2026

© Анна Гіренко, обкладинка, 2026

© Літопис, 2026

ISBN 978-617-7962-51-8

Зміст

Вікторія Сергієнко.

Коротке XVIII століття Наталії Полонської-Василенко. . 7

Археографічна передмова 13

Передмова 15

Розділ 1. Лівобережна Україна. 1725–1764 рр. 19

Данило Апостол. 1727–1734 рр. 20

Правління гетьманського уряду. 1734–1750 рр. 30

Кирило Розумовський (1750–1764) та скасування
гетьманства. 35

Соціальний, політичний та економічний устрій
Лівобережної України 42

Козацтво 42

Посполиті 56

Міщани 62

Розділ 2. Слобідська Україна. 1725–1765 рр. 67

Слобідські полки 68

Соціальний та економічний устрій

Слобідської України 70

Козацька старшина. 71

Козаки 72

Посполиті 73

Реформа Слобідської України 75

Скасування козацького ладу Слобідської України. . . 79

Розділ 3. Південна Україна. 1734–1764 рр.	81
Запорожжя після повернення козаків із Олешок	82
Політичний, соціальний та економічний устрій	
Запорожжя	87
Територія Запорозьких Вольностей.....	87
Козацька старшина.....	88
Козаки	89
Посполиті	93
Господарство Запорожжя.....	94
Обмеження царським урядом Запорозьких	
Вольностей	96
Нова Сербія та Слов'яносербія	100

Розділ 4. Лівобережна, Слобідська	
та Південна Україна. 1764–1796 рр.....	105
Малоросійська колегія та її президент	
Петро Рум'янцев	106
Комісія для складання нового «Уложення»	112
Новоросійська губернія.....	116
Російсько-турецька війна 1768–1774 рр.	
та зруйнування Запорозької Січі	121
Скасування козацького устрою	
на Лівобережній Україні	128
Південна Україна після Кючук-Кайнарджійського	
миру 1774 року.....	134
Війна Російської імперії з Туреччиною	
в 1787–1791 рр.....	140

Розділ 5. Правобережна Україна в XVIII столітті ...	143
Повернення польської шляхти в Україну	144
Міщани.....	151
Селяни	157
Гайдамацькі рухи.....	163
Поділи Польщі	180
Правобережна Україна під російською владою.....	184

Розділ 6. Західна Україна в XVIII столітті 189

Галичина.	190
Буковина	194
Закарпаття.	196
Українські землі під владою Австрії.	198

Розділ 7. Освіта та культура в Україні в XVIII столітті . 201

Освіта	202
Театральні вистави	214
Літописи, щоденники, хроніки	217
Кодифікація українського права	231
Музика	234
Архітектура.	236
Різьбярство	242
Малярство	243
Граверство	245
Людвисарство та конвисарство	246
Кераміка.	247
Гути	248
Килимарство.	249

<i>Іменний покажчик</i>	<i>251</i>
-----------------------------------	------------

<i>Географічний покажчик.</i>	<i>258</i>
---------------------------------------	------------

Коротке ХVІІІ століття

Наталії Полонської-Василенко

Чому сучасним українським історикам, які досліджують ранньомодерну добу, складно визначити основні тенденції українського ХVІІІ століття? Чому це століття для них залишається «невловимим», важким для окреслення? Саме з цими питаннями, очевидно, пов'язана й відповідь на те, чому досі не з'явилася синтеза історії України ХVІІІ століття, попри значну кількість спеціальних розвідок, які розширили спектр дослідницьких проблем, особливо в останні десятиліття¹. Таким чином, написана понад 80 років тому й опублікована зараз вперше праця Наталії Полонської-Василенко є єдиною оглядовою історією України ХVІІІ століття.

Варто згадати, що потреба синтези українського ХVІІІ століття відчувалася ще в міжвоєнне двадцятиліття ХХ століття і була зумовлена тим фактом, що Михайло Грушевський довів свою багатотомну «Історію України-Руси» лише до середини ХVІІ століття². Тому появу такої праці українські історики очікували і готували ґрунт для неї вужчими розвідками, що виходили друком аж до 1930-х років, коли відносно незалежний історіографічний процес в Українській РСР – але не на еміграції – був пе-

¹ Див.: Eighteenth-century Ukraine. New Perspectives on Social, Cultural, and Intellectual History. Ed. by Zenon E. Kohut, Volodymyr Sklokin, and Frank E. Sysyn, with Larysa Bilous. McGill-Queen's University Press, 2023.

² Останній 10 том нарації Грушевського вийшов у 1936 році. Оповідь у ньому завершується Гадяцьким договором 1658 року, що був укладений гетьманом Іваном Виговським з Річчю Посполитою. Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. Том 10. Київ, 1936.

рваний масовими репресіями на багато десятиліть. Ось як про це в «Українській історіографії. 1917–1956 років» написав Олександр Оглоблин:

«Відновлення української державності у 1917 році відкрило нові перспективи для розвитку української історіографії. ... Прискорився розвиток історичних досліджень, зокрема питань української державності в минулому. Основна увага була спрямована на висвітлення історії української Козацько-Гетьманської держави сімнадцятого та вісімнадцятого століть»³.

Відповідно, вивчення українського XVIII століття стало однією з найплідніших ділянок історичних студій. Тоді з'явилися дослідження Коліївщини Осипа Гермайзе, кріпацьких фабрик Олександра Оглоблина, історії органів управління Гетьманщиною Лева Окіншевича, історії права Миколи Василенка, економічною історією займався Михайло Слабченко, постаті Івана Мазепи та Пилипа Орлика досліджував Борис Крупицький тощо.

Сама Полонська-Василенко найщільніше досліджувала колонізацію Південної України у XVIII столітті, зокрема питання іноземної колонізації краю, соціальної та економічної історії Запорозької Січі перед її скасуванням, що й стало темою її докторської дисертації⁴. Крім того, перед війною вчена брала участь у колективному проєкті Інституту історії АН УРСР з написання нарисів «Історія Украї-

³ Олександр Оглоблин. Українська історіографія. 1917–1956. Київ, 2003. С. 19.

⁴ Докторську дисертацію на тему «Нариси з історії заселення Південної України в середині XVIII століття (1734–1775 рр.)» Полонська-Василенко захистила в Москві у 1940 році. Повідомлення про захист дисертації Полонської-Василенко було надруковано в: Историк-марксист. 1940. № 12. С. 135–136. Також оприлюднені основні тези її дисертації в: Н. Полонская-Василенко. Заселение Южной Украины в середине XVIII века // Историк-марксист. 1941. № 5. С. 30–46.

ни. Короткий курс»⁵. Її завданням було підготувати кілька підрозділів з історії XVIII століття⁶. Вибір Полонською-Василенко сюжетів і акцентів оповіді майже не відрізнявся від того, як вона писатиме про українське XVIII століття за кілька років. Мінімальним компромісом, аби її працю взяли до друку, була цитата з Маркса для легітимації її наукових тез і кілька згадок про «дружбу російського й українського народів», що тоді було офіційною ідеологією.

У 1943 році «Українське видавництво» у Львові, де редактором був Іван Крип'якевич, замовило Наталії Полонській-Василенко синтезу XVIII століття⁷. Вочевидь, це був спосіб допомогти безробітній тоді колезі, яка однією з перших виїхала з чоловіком із Києва, аби не застати повернення радянської армії.

Дивом є підготовка такої книжки в роки Другої світової війни, за обмеженого доступу до джерел та літератури, у важких побутових умовах і перед обличчям невизначеного майбутнього. Тим більше за такий короткий строк – від вересня 1943 до першої половини 1944 року. Згідно зі свідченнями Полонської-Василенко, монографію «Україна в XVIII столітті (1725–1797)» вона завершила та віддала редакторові видавництва Миколі Шлемкевичу. До радянської окупації Львова, яка відбулася 27 липня 1944 року, книжку видати не вдалося. Полонська-Василенко, яка

⁵ Історія України. Короткий курс. Ред. С. М. Белоусова, К. Г. Гуслистый, О. П. Оглоблин і ін. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1940.

⁶ А саме 6–9 підрозділи 6 розділу: «Лівобережна Україна та Запорозжя в 1720–1760 рр.», «Боротьба українського народу проти шляхетської Польщі у XVIII ст.», «Посилення колоніального наступу царизму на Україну в другій половині XVIII ст. Приєднання Правобережної України до Росії», «Культура України в другій половині XVII ст. і у XVIII ст.».

⁷ Ігор Верба. Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884–1973). Київ, 2000. С. 184.

напередодні виїхала до Праги, втратила доступ до свого тексту і вважала, що він загинув⁸. Однак цей машинопис зберігся в одному екземплярі, і нині його можна знайти в архіві у Києві⁹.

Сконструйоване Полонською-Василенко коротке XVIII століття охоплює період із 1725 до 1797 року. Розповідь починається зі смерті імператора Петра I та звільнення з ув'язнення гетьмана Данила Апостола. Цікаво, що авторка не відлічує століття від початку Північної війни у 1701 році, як це загалом прийнято зараз, а натомість уся доба правління Петра I віднесена нею до XVII століття¹⁰. Тимчасом як багато сучасних дослідників пов'язують завершення XVIII століття з початком 1780-х років, коли було скасовано полково-сотенний устрій Гетьманщини, ліквідовано козацьке військо й запроваджено кріпосне право на Лівобережній та Слобідській Україні, Полонська-Василенко продовжує оповідь до 1797 року. Що знакового відбулося в цей рік? Найпростіша відповідь – нічого. Царювання Катерини II тривало із 1762 до 1796 року, але книжка Полонської-Василенко закінчується роком пізніше. Думається, вона підвела свою нарацію до видання «Енеїди» Івана Котляревського в 1798 році, поява якої вважається символічним початком нової української літератури писаною народною мовою.

Книга побудована за хронологічно-тематичним принципом та узагальнювала наявну на той час історіографію з політичної, соціальної, економічної та культурної історії українських земель у XVIII столітті. Помітний вплив на авторку, зокрема, справив «Нарис історії України» Дмитра

⁸ Ігор Верба. Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884–1973). Київ, 2000. С. 185.

⁹ Наталія Полонська-Василенко. «Н. Полонська-Василенко. Україна в 18 столітті. 1725–1797 роки». Фонд 3806. Опис 2. Справа 2. 228 Арк.

¹⁰ Подібно її перший підрозділ в «Історії України. Короткий курс» починається майже з того ж вихідного моменту – обрання Данила Апостола гетьманом в 1727 році.

Дорошенка, монографія Дмитра Багалія «Історія Слобідської України», дослідження «Історії Русів» Олександра Оглоблина, також вона включила до книги результати власних студій над Південною Україною, якими займалася ще з дореволюційних часів.

Важливим є питання термінології, якою послуговувалася Полонська-Василенко. Вона вживала терміни «Росія» і «Російська імперія» як синоніми. Закарпаття викликало в неї розгубленість, і, не визначившись остаточно, Полонська-Василенко використовувала такі варіанти, як «Угорська Україна» та «Підкарпатська Угорська Україна»¹¹. Щодо півдня України, який на початку своєї наукової діяльності авторка називала «Південна Русь», «Степова Україна», у тексті закріплюється назва «Південна Україна».

Цікавою є також ментальна географія Полонської-Василенко та ступінь уваги, яку вона приділяла окремим регіонам України. Центром її оповіді є підросійська частина України. За винятком Галичини, розділи про західноукраїнські землі – Буковину та Закарпаття – написані за залишковим принципом. Показово також, що вона не згадує Крим як українську територію.

Визначені авторкою тенденції українського XVIII століття є парними. Наприклад, ліквідації автономії Гетьманщини відповідало зростання російського централізму, закріпаченню селян – селянські повстання по всій Україні, знищенню Запорозжя – професіоналізація армії в Російській імперії, усуненню степового фронтиру – зростання безпеки, торгівлі і колонізація півдня України, козацькому бароко – імперський класицизм. Якщо за «загубленість» цього століття свідчить втрата ранньомодерною українською державою суб'єктності та розподіл українських земель між імперіями Романових і Габсбургів, то викликане цими трагічними подіями переосмислення минулого, що вилилося в такі історичні студії, як «Історія Русів», – свід-

¹¹ У цьому виданні натомість послідовно вживається термін «Закарпаття».

чить за появу ширшого способу мислення, яке виходило поза межі козацько-старшинських станових інтересів.

Часто оцінки Полонської-Василенко сповнені прозорливості там, де йдеться про близьку їй дослідницьку тематику. Згідно з її баченням, Правобережна та Лівобережна Україна, попри їхню приналежність до різних держав, не були відірваними одна від одної впродовж XVIII століття. Адже плавильним котлом для українців із різних теренів була Південна Україна – Запорозжя, а після його ліквідації – ті імперські утворення, які *polens volens* продовжували деякі його істотні традиції, як, наприклад, не видавати втікачів.

Цікаво теж, що Полонська-Василенко описує українське XVIII століття як добу міграцій, постійного руху території України людності, браку її вкоріненості:

«Характерна риса селянського населення Правобережної та почасті й Лівобережної України XVIII ст. – за словами авторки – надзвичайна плинність його, надзвичайна рухливість. Воно не мало, головню на Правобережній Україні, твердої осілості, міцного господарства й легко переходило з місця на місце. Села, де воно мешкало, не були їх батьківщиною, місцевістю, де жили діди-прадіди, і люди кидали їх, разом зі злидненими хатами, й переходили до нових місць».

Зважаючи на це, не дивно, що символічним для українського ранньомодерного суспільства став образ мандрівника: кобзаря чи лірника, дротаря, мандрівного дяка, зрештою мандрівного філософа – Григорія Сковороди.

Водночас сучасна історіографія потребує нової синтези історії України XVIII століття, яка б не лише зосереджувалась на українському народові, а й враховувала досвід інших етнічних і релігійних груп, що жили на цих землях. Ця синтеза мала би поєднувати висновки різних напрямів історичних студій від транснаціональної історії до історії емоцій та навколишнього середовища. Такий всебічний підхід допоміг би краще зрозуміти «загублене» XVIII століття і додати йому більше кольорів.

Вікторія Сергієнко

Археографічна передмова

Синтезу Наталії Полонської-Василенко під авторською назвою «Україна в XVIII столітті (1725–1797)» опубліковано вперше на підставі україномовного машинопису, що налічує 226 підшитих разом аркушів. Оригінал документа зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України – в особовому фонді авторки № 3806, опис 2, справа 2.

Місцем і датою завершення машинопису зазначено Львів, 1944 рік – про що свідчить власноручна примітка Полонської-Василенко на останній сторінці. Текст надруковано на зворотах добре збережених аркушів бланкового паперу формату А4 жовтуватого відтінку. Папір має лініювання та супроводжується машинописними записами польською мовою. Документ не містить пошкоджень, авторських дописів або виправлень.

Текст праці Полонської-Василенко приведено у відповідність до норм сучасного українського правопису. Виправлено пунктуацію згідно з чинними правилами, вжито сучасний варіант написання власних назв, усунуто друкарські помилки, а повторювані слова замінено синонімами. Для кальок з російської мови знайдено українські відповідники зі збереженням змісту формулювань. При першій згадці в тексті прізвища історичної особи додано її ім'я (де воно відоме), а також розшифровано ініціали та скорочення. У підсторінкових коментарях, позначених криптонімом «ВС», пояснено малозрозумілі слова. Усі цитати подано мовою оригіналу та з орфографією, збереженою за машинописом авторки. Для зручності читача після основного тексту вміщено іменний та географічний покажчики.

Передмова

У бурхливому житті українського народу одним із найчорніших, найважчих періодів була перша чверть XVIII століття, коли були зведені нанівець всі досягнення попередньої доби й закладені підвалини тих нещасливих подій, які довелося пережити українському народові далі. Внаслідок важкої війни, в яку втягнуто було Росію, Польщу, Україну, Швецію та Туреччину, і яка переважно відбувалася на території України, і Прутського миру, Україна була знов пошматована на окремі частини, стратила Запорозжя; територія його номінально перейшла під владу Туреччини, а більша частина козаків подалася до Олешок, «під татарську протекцію». Ще більше запустіли запорозькі степи, позаростали травною торгівельні шляхи. Правобережна Україна, яка прагнула за часів Палія об'єднатися з Лівобережною Україною, знову перейшла під владу Польщі, але перейшла сама земля, зорана гарматами, напоєна людською кров'ю. Українська людність почасти сама повтікала від злиднів, які несла війна, почасти переведена була Петром I на лівий берег Дніпра. Лише Слобожанщина та Гетьманщина залишалися під владою Російської імперії, але обидві країни були знесилені війнами, зруйновані, втомлені надмірними повинностями, важкими роботами.

Лівобережна Україна, або Гетьманщина, охоплювала в XVIII столітті десять полків: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Київський, Переяславський, Прилуцький, Гадяцький, Лубенський, Миргородський та Полтавський. Усі вони лежали на лівому березі Дніпра, і лише

невелика частина Київського полку заходила на правий берег Дніпра. Територія Київського полку на правому березі Дніпра доходила лише до Василькова, де починалася вже польська границя. Полки були не однакові щодо території та людності: північні полки були більші ніж південні, та й кількість сотень у них була теж неоднакова. Наприклад, у 1723 році у десяти полках було 114 сотень, причому в Київському та Ніжинському – лише по 8 сотень, тоді як у Київському полку було лише близько 3 тисяч козаків, а в Ніжинському – близько 10 тисяч.

Смерть Петра I застала Лівобережну Україну в стані глибокої кризи. Вся політика Петра I щодо Гетьманщини була спрямована на те, аби прибрати її до рук, знищити її автономний устрій, перетворити на звичайну провінцію російської держави. Для досягнення цієї мети Петро I вживав різноманітних заходів. Влада гетьмана була обмежена діяльністю Малоросійської колегії, а після смерті гетьмана Івана Скоропадського 1722 року – більше не дозволено обирати його наступника. Стара українська старшина була залякана переслідуванням «мазепинців». З десяти полків у трьох полках були призначені полковниками росіяни (у Стародубському, Чернігівському та Ніжинському)¹; в інших полках полковницькі уряди хоч і знаходилися в руках полковників-українців, але всі вони були цілком безпечні з точки зору російської політики, до того ж більша їх частина – це люди нові для Гетьманщини². Призначені царським урядом без волі гетьмана, нові полковники та сотники не хотіли коритися гетьманові та своєвільно, самоправно хазайнували у своїх полках і сот-

¹ Це були: у Стародубському полку Кокошкин, потім Пашков, у Ніженському – Толстой, одружений з донькою гетьмана Скоропадського, у Чернігівському – Богданов.

² У Прилуцькому полку – Гнат Галаган, у Лубенському – Яків Маркович, у Полтавському – Левенець, в Київському – Антін Танський, у Гадяцькому – серб Милорадович.

нях, визискуючи місцеве населення та збагачуючись за його рахунок.

Економічна політика російського уряду руйнувала українську торгівлю та господарство. Петро I хотів припинити торговельні зв'язки України з Західною Європою. Безпосередній довіз з України до закордонних портів, таких як Данциг, Кенігсберг, Рига, який був добре налагоджений і мав довгу традицію, Петро I намагався спрямувати до інших портів: до Азову, а після його втрати – до Архангельська та Петербурга. Усі ці порти розташовувалися далеко від України, везти товари до них, зокрема до Архангельська, було дуже незручно, викликало великі додаткові витрати, а до цього треба додати ще високий митний тариф, крім звичайних «свекти» та «індукти», себто мита на вивозні та довізні товари. Тепер, крім цих митних зборів, треба було платити мита в російських портах, до того ж мита дуже високі; від смоли платили 18 %, збіжжя – 25 %, від шкіри – 37 % від їхньої вартості. За привозний крам платили теж від 10 до 37 %. Тяжко відбивалася на українському купецтві також конкуренція з російськими капіталістами, які провадили в Україні великі операції. Внаслідок усіх цих заходів українська торгівля була зруйнована, українська купецька верства, яка взагалі не була міцна, була ще більше ослаблена. Терпіло від занепаду української торгівлі й інше населення: козаки, посполиті, які брали участь у торгівлі, постачаючи продукти, заробляючи на їх довозі тощо.

Найбільше зазнало втрат від політики Петра I в Україні рядове козацтво та посполиті, той самий «український народ», захистом якого від утисків української старшини царський уряд офіційно пояснював своє втручання до українських справ.

Козаки тяжко терпіли від постійних нарядів на різні роботи: вони працювали то в Петербурзі над загалуванням боліт, то на каналах біля Ладозького озера, то на каналах

між Волгою та Доном, біля Царицина, будували «лінію» на Тереку, і на цих важких роботах у несприятливих кліматичних та санітарних умовах гинуло до 30 % працівників. Крім цього, Персидський та Гілянський військові походи, що теж забрали життя багатьох козаків, які загинули не в бою, а під час важких робіт, у жахливих умовах.

Посполиті, разом із козаками, виконували всі ці наряди та роботи, гинули в грабарських роботах, відбуваючи підводні повинності тощо. Терпіли вони від нових поміщиків, росіян і чужоземців, які не зважали на становище посполитих і не відрізняли їх від кріпосного селянства. Теж треба додати, що Петро I наклав свою важку руку і на інтелектуальне життя України: головний осередок освіти України – Київська академія, викликала недовіру Петра I: після 1709 року з неї було виключено всіх студентів-українців із Правобережної України, і тоді з 1000 студентів в Академії залишилося близько 160. Було значно обмежено друкування книг: Синод заборонив друкувати в Україні книги, які відрізнялися від тих, що видавалися в Росії.

Утворення Малоросійської колегії року 1722 та арешт наказного гетьмана Павла Полуботка з іншими членами української старшини 1723 року були останніми заходами Петра I щодо ліквідації автономії Лівобережної України. Фактично правління Гетьманщиною перейшло до президента Малоросійської колегії, бригадира Степана Вельямінова, який правив Україною безконтрольно, накладав нові податки, брутально поводився зі старшиною, пригнічував козацтво. У такому становищі була Лівобережна Україна, коли помер Петро I.

Розділ 1.
Лівобережна Україна.
1725–1764 рр.

Данило Апостол. 1727–1734 рр.

Зі смертю Петра I у Російській імперії почалися зміни в усіх галузях державного життя: надто тяжко відчувався гніт самодержавного царя, і після його смерті поволі почалося розхитування його споруди, прагнення полегшити відбування служби, а заразом у деяких сферах – повернення до старих форм.

Смерть Петра I була несподіваною, він не призначив собі наступника; за підтримки гвардії на престол зійшла дружина Петра, Катерина I, зовсім не підготовлена до цієї ролі, малоосвічена жінка. Фактично правління Російською імперією перейшло до одного з найближчих співробітників Петра I, князя Олександра Меншикова. Людина талановита, енергійна, смілива, Меншиков навіть за часів Петра I вирізнявся своєю винятковою безпринципністю, цинічністю та безмежною зажерливістю. В історії Лівобережної України Меншиков відіграв велику роль. 1708 року він за наказом Петра I взяв Батурин і з винятковою жорстокістю знищив все населення і спалив місто. «Від блискучої гетьманської столиці залишились обсмалені руїни, калюжі крови й гори людських трупів» – характеризує розправу Олександра Меншикова з Батурином професор Дмитро Дорошенко. Після Полтавської битви, Олександр Меншиков зі своєю кіннотою довершив перемогу російського війська – нагнав шведські війська, які відступили до Переволочни і примусив їх капітулювати. За свої заслуги в Російсько-шведській війні Олександр Меншиков здобув від Петра I щедру нагороду: він став одним із най-

заможніших землевласників України, і це відіграло певну роль у подальшому ставленні Меншикова до їх долі.

Царювання Катерини I, а водночас збільшення впливу Олександра Меншикова, викликало незадоволення певної групи сановників, і опозиція ця зосередилася в Сенаті. Тоді Олександр Меншиков утворив нову вищу установу – Верховну таємну раду. Президентом цієї ради став він сам. До Верховної таємної ради перейшли головні керівні функції Сенату, зовнішня політика і військові справи. У галузі внутрішньої політики намітилася тенденція спростити адміністративний апарат, замінити колегіальний устрій єдиновладним, головню в областях, бо колегіальні установи коштували дуже дорого державі, а бюджет Російської імперії давав лише дефіцит.

Зміна політики імперії вплинула й на Україну. Вже в лютому 1725 року було звільнено старшину, заарештовану в справі Павла Полуботка: крім самого Полуботка, за час ув'язнення померли реєнт¹ Генеральної військової канцелярії Дмитро Володковський та наказний полковник Переяславського полку Карпенко. Для звільнених заслання до Сибіру було замінено інтернуванням у Петербурзі, а згодом їх було відпущено до України. 1726 року у Вищій таємній раді порушили питання про поновлення гетьманства, а водночас про полегшення податків і відновлення старого судового ладу. Проти цього різко виступив Петро Толстой: він зауважив, що таке полегшення було б порушенням політики Петра I, яка мала на меті «к рукам прибрать Україну». Розмови на цю тему повторювалися не раз у Вищій таємній раді, але реальних наслідків не мали.

1727 року, після смерті Катерини I, на російський престол вступив син царевича Олексія – Петро II. Новий імператор мав лише 12 років, і вся влада зосередилася в руках Олександра Меншикова.

¹ Реєнт – це тимчасовий правитель. ВС.

Тоді загальна кон'юнктура значно змінилася на користь України. Відносини між Російською імперією та Туреччиною стали напруженими, можна було очікувати війни. Перед війною треба було задобрити українську старшину. До цих причин треба додати ще причину місцевого значення: Олександр Меншиков, як великий землевласник в Україні, у Стародубському та Ніжинському полках, мусив, як і інші державці, платити великі податки, які накладала Малоросійська колегія. Меншиков відмовився їх платити, справа була перенесена до суду і там, звичайно, він виграв справу, але не міг дарувати цього Малоросійській колегії, яка здобула в його особі ворога.

Одразу після смерті Катерини I Вища таємна рада скасувала податки, накладені Малоросійською колегією; залишилися лише ті, що були раніш заведені, згідно з «пунктами» Богдана Хмельницького. Самого Степана Вельямінова, всемогутнього президента Малоросійської колегії, було викликано до Петербурга для подання відчитів. Росіянам було заборонено купувати землі в Україні. Полковника Петра Толстого скинуто з полковництва й вислано з України. Тут треба додати, що на той час Олександр Меншиков посварився з його батьком, Петром Толстим.

Незабаром Україну знов було проведено з відання Сенату до Колегії закордонних справ – і тим було підкреслено її автономне положення. Малоросійська колегія була скасована й оголошено поновлення гетьманства.

Для проведення виборів гетьмана до Глухова приїхав тайний радник Федір Наумов із докладною інструкцією. Він зібрав старшину до Глухова й попередив про бажаного кандидата – полковника Данила Апостола. Також було намічено нову генеральну старшину. Вибори гетьмана відбулися 1 жовтня 1727 року з великою урочистістю і виконанням традиційних обрядів: Данила Апостола вибрано одноголосно і так само на другий день обрано вищу старшину. Здавалося, Україна знов дістала свої автономні

права, і українська людність так і сприйняла спочатку поновлення гетьманства. На молодого імператора Петра II посипалися вислови радості, панегірики, оди, в яких його оспівували за поновлення гетьманства представники різних шарів українського суспільства: старшина, духовенство, рядове козацтво, студенти Київської академії.

Гетьман Данило Апостол, кандидатуру якого намітила Вища таємна рада, належав до старої української старшини. Він користався в Україні великою популярністю. За часів Івана Мазепи Данило Апостол належав до групи його найближчих однодумців і разом із ним схилився до союзу зі Швецією, але тверезий, реальний політик, він рано зневірився в успішності й користі для України цього союзу, відійшов від Івана Мазепи на самому початку його «акції» із Карлом XII та повернувся до Петра I. Характерно, що ця подія не вплинула на ставлення до нього української старшини, незважаючи на те, що він користався пошаною з боку царського уряду. Разом із гетьманом Іваном Скоропадським Данило Апостол, як миргородський полковник, докладав усіх зусиль, аби врятувати для України в тій загальній катастрофі, яка настала після 1709 року, хоч крихти її автономного ладу. У дальших подіях, які переживала Україна, Апостол йшов спільно зі старшиною: був заарештований як однодумець Павла Полуботка й просидів близько двох років у в'язниці, а коли здобув дозвіл повернутися до України, мусив залишити в Петербурзі закладником свого сина.

Данило Апостол був розумною, тактовною, стриманою й обережною людиною. У момент обрання на гетьмана він мав понад 70 років; таким чином, він належав до тої вже нечисленної групи старшини, яка виросла в часи, коли «українська сила не була ще зломлена, коли люде ще не звірилися в можливості вибороти для українського народу свободу й кращу долю» – так характеризував Апостола Михайло Грушевський. Тому й українська старшина 1727 року

радо прийняла кандидатуру Данила Апостола на гетьмана й можливо, що якби не була ця кандидатура накинута згори, українська старшина так само обрала б його «вільними голосами» і не знайшла б іншого кандидата.

З поновленням гетьманства офіційно була відновлена й автономія України, але насправді нове гетьманство мало чим нагадувало старі часи, навіть гетьманство Івана Скоропадського. Влада гетьмана була значно обмежена. До нього був приставлений «радник» царського уряду, спочатку він мав титул «міністра-резидента», але незабаром визнано, що при гетьмані не личить бути «міністрам» і замість того почали вживати скромнішого титулу «радника»; гетьман мусив у всіх справах радитися з цим радником і не міг нічого зробити з власної волі. Така ситуація була тяжка для гетьмана й вимагала від нього багато такту й обережності. Спочатку пост радника посів Федір Наумов, потім змінювалися один за одним Роман Тургенев і Семен Нарішкін.

У становищі гетьмана було багато непевного. З одного боку, Україна була переведена у відання Колегії закордонних справ. З другого, гетьман у військових справах підлягав російському фельдмаршалові. Як і раніш, в Україні на утриманні місцевого населення залишалися російські полки. Для цього з людності збирали «порції» та «рації», себто на харчування людей та на фураж коням. Ці полки не підлягали гетьманові, а мали своє російське командування. Цілком окремою й незалежною від гетьмана була губернська адміністрація, якій підлягали адміністративні, поліційні та фінансові установи. Київський генерал-губернатор зі всім своїм адміністративним апаратом був цілком незалежним від гетьмана і влада його зростала в міру того, як збільшувалася кількість підвладних йому військових установ – ретраншементів, форпостів, пограничних митних застав тощо. Влада гетьмана не поширювалася й на Київ, який залишався у сфері відання генерал-губерна-

тора. Таким чином, в Україні існували водночас дві влади – українська гетьмана та російська київського генерал-губернатора. Де в чому Данилові Апостолу вдалося поширити владу гетьмана. Наприклад, 1733 року він добився, щоб Київ був підпорядкований владі гетьмана; і він почав втручатися до справ міського самоврядування, що викликало опозицію з боку міщанства.

Незважаючи на дуже складні обставини, Данило Апостол докладав усіх зусиль, щоб дійсно відновити автономний лад України. 1728 року гетьман поїхав до Москви на коронацію Петра II й подав Вищій таємній раді петицію про повернення Україні її старих прав, відповідно до договору Богдана Хмельницького з царським урядом. У цій петиції всі побажання було подано у вигляді пунктів. Відповідь, відома під назвою «Рішительних пунктів», була надана на кожну позицію петиції. Ці «Рішительні пункти» зберігали своє значення протягом усього існування гетьманства й були своєрідною конституцією України і ними користувалися з усіх питань адміністрації.

У «Рішительних пунктах» було зазначено, що обрання гетьмана можливо лише з дозволу царя, що гетьман не мав права провадити дипломатичного листування з державами й мусив усі листи від чужоземних держав передавати царському урядові. Лише з ближчими сусідами, Кримом і Польщею, гетьман мав право листуватися з приводу прикордонних справ. На всі уряди генеральної старшини та на полковників старшина обирала трьох кандидатів, з яких царський уряд затверджував одного. Кандидатів на полкову та сотенну старшину так само обирала старшина, але затверджував її гетьман. Обмежено було також право гетьмана на наймане військо: дозволено було мати лише три компанійські полки.

Істотну новачію внесено до фінансового управління Україною: було утворено нову установу – Військовий скарб, на чолі якого поставлено двох генеральних під-

скарбіїв: один із них призначався царським урядом із російського офіцерства, другий – був із української старшини. Таким чином, право розпорядження фінансами взято під спеціальний контроль царським урядом.

Данило Апостол провів важливу реформу в галузі судочинства. Крім «Рішительних пунктів» Данило Апостол видав «Інструкцію судам» 1730 року, яка доповнювала та удосконалювала те, що було дано в «Рішительних пунктах».

В Україні було утворено колегіальні суди кількох ступенів. Першим ступнем був сільський суд, в якому судили козаків – отаман, а посполитих – вїт із відповідними громадами. Вище стояв суд сотенний, де судив сотник із сотенною старшиною. Ще вище стояв суд полковий, де судив суддя, а в важливіших та карних справах – полковник із старшиною. Скарги на судові рішення можна було подавати тільки згідно з певним порядком: на сільські суди – до сотенного, на сотенні – до полкового. Вищою апеляційною інстанцією був Генеральний військовий суд. Президентом його був сам гетьман, членами – шість осіб: троє українців і троє російських урядовців. Генеральний суд не сам починав справи, а лише розглядав справи у порядку апеляції.

Реформа суду вимагала кодифікації законів. В Україні у XVIII столітті вживали різні закони: Литовський статут, магдебурзьке право, пристосоване до українського життя. Переважно було розповсюджене «Саксонське зерцало» та «Порядок судів». Всі ці закони значно застаріли і часто суперечили один одному. Крім них користувалися в судах гетьманськими універсалами. Участь у судах російських урядовців, а також різні накази російських царів та начальників відкривали широкий шлях для впливу російського права, і судді мусили, якщо не було відповідного українського закону, використовувати російський.

На практиці становище судді дуже утруднювало те, що не було зібрано докупи всі ці різноманітні закони, і він

мусів сам підшукувати відповідний закон із приводу кожного судового випадку. Тому питання про кодифікацію законів було одним із найголовніших.

У «Рішительних пунктах» поставлено вимогу скликати спеціальну комісію для збирання та перевірки законів, які використовували в Україні, та перекладу їх на російську мову. Комісія ця почала працювати 1728 року, але її робота просувалася мляво і закінчилася лише 1743 року. Наслідком роботи комісії був збірник «Прав, за якими судиться малоросійський народ».

Велике значення для Лівобережної України мала ревізія всіх військових земель, проведена з ініціативи Данила Апостола, або ж «Генеральне слідство про маєтності полків». Питання про виявлення військових земель, розданих до приватних рук на різних умовах, набуло важливого значення. З великої скарбниці – військових земель – гетьмани щедро роздавали землі за різні заслуги старшині, зокрема багато земель було роздано гетьманом Іваном Скоропадським, одні одержували землі на певний термін, інші – пожиттєво. Крім того, багато земель захоплено старшиною самовільно. Внаслідок цього стався безлад у земельному господарстві Гетьманщини: не можна було виявити, скільки земель роздано, скільки залишається вільними, хто законно і хто незаконно користується землею. 1729–1730 року у всіх десяти полках проведено докладну ревізію земель: урядовці їздили по всіх селах, хуторах і на місці з'ясовували, хто саме володіє землею, на підставі яких документів – універсалів, жалуваних грамот, купчих, тестаментів тощо. З документів робили копії й прикладали до справи. Крім того, збирали статистичні матеріали з приводу населення в селах: хто з посполитих чи козаків мешкає, з якого часу, на яких підставах. Всі ці матеріали передавали до полкових канцелярій, а там вже обробляла, упорядковувала їх полкова старшина. З полкових канцелярій матеріали слідств було передано до Гене-

ральної військової канцелярії до Глухова, а 1731 року вже упорядковане «Генеральне слідство про маєтності полків» надіслано до Петербурга. Ці слідства до нині зберігають своє значення, як дуже важливе історичне джерело економічної та соціальної історії України.

Багато уваги приділяв Данило Апостол питанням торгівлі України, але не всі його заходи в цій галузі мали успіх, наштотвхуючись на рішучий опір російського уряду. Гетьман домагався відновлення права вивозити з України за кордон товари, які раніш були головними предметами українського експорту: лій, шкіру, віск, прядиво. Щодо цього питання він не мав успіху: у «Рішительних пунктах» зроблено лише деякі полегшення в цьому напрямі, дозволено вивозити дещо з України за кордон, але всі ці товари залишилися в списку заборонених для експорту. У своєму проханні з приводу торгівлі Данило Апостол широко ставив питання: він звертав увагу уряду на те, що з інтересами купецтва тісно пов'язані інтереси ширших шарів суспільства – козаків, посполитих, які брали участь у торгівлі як чумаки, доставляючи сіль, рибу й інші товари з Криму. Охороняючи інтереси української людності, Данило Апостол домагався обмеження мита самою індуктою, при тому просив, аби здавали її на відкуп українцям, а не чужинцям. З другого боку, гетьман робив усі можливі заходи, щоб охороняти українських купців від конкуренції російського купецтва та російського дворянства, які мали у своїх руках більші капітали й цим унеможливлювали конкуренцію з ними для українського купецтва. Цікаві заходи Данила Апостола в справі забезпечення вільної торгівлі між Україною та Росією, з одного боку; а також полегшення приїзду чужоземним купцям до України, яким він хотів гарантувати право вільного торгу на ярмарках Києва та Чернігова: тут він не мав успіху. Невдачі гетьмана з його клопотаннями щодо торгівлі цілком зрозумілі: надто близько торкалося це інтересів російського купец-

тва та дворянства, щоб вони могли легко відмовитися від своїх привілеїв на користь українського народу.

Так само Данило Апостол був неспроможний звільнити українських козаків та посполитих від важких робіт при будіванні «Української лінії». Ця величезна споруда тяглася від Переволочни, на Дніпрі, до Сіверського Донця більш ніж на 400 кілометрів, рахуючи прямою лінією, але вона йшла закрутами і мала близько 1000 кілометрів у довжину. Ця лінія складалася з низки фортець, які стояли на відстані 20 кілометрів одна від одної, між ними йшли глибокий та широкий рів із височеним валом. На будівання фортець і копання валу й рову з Гетьманщини протягом 1731–1732 та 1733 років висилано було по 20 тисяч козаків та по 10 тисяч посполитих; всі ці люди весь час залишалися на утриманні громад, які їх вислали. Крім людей, громади мусили постачати волів із підводами для поставки землі та дерева, плуги, сокири, лопати й взагалі усе начиння, потрібне для фортифікаційних робіт. Після закінчення будівання лінії, почалися нові відрядження козаків – для охорони лінії. Всі велетенські зусилля для спорудження лінії пропали марно: головної своєї мети – захистити Україну від татарських наскоків, лінія не досягла, і татарські загони легко переходили до її заслони.

17 січня 1734 року Данило Апостол помер. Підбиваючи підсумки його діяльності як гетьмана, варто сказати, що за короткий час його гетьманування він зробив надзвичайно багато і сліди його діяльності залишилися у всіх галузях державного й економічного життя Лівобережної України. Враховуючи тяжкі умови, за яких довелося діяти Данилові Апостолу, складну загальну кон'юнктуру, в якій перебувала тоді Гетьманщина, не можна не дійти висновку, що він зробив усе можливе за тих часів, щоб поновити традицію автономного ладу України, підняти її авторитет, почуття національної гідності.

Правління гетьманського уряду. 1734–1750 рр.

Смерть Данила Апостола була для України великим лихом не лише тому, що в особі старого гетьмана вона втратила людину, яка щиро намагалася відстоювати її інтереси, а й тому, що сталося це в часи дуже небезпечні для України. З 1730 року на царському престолі була цариця Анна Іванівна, племінниця Петра I. Вона підкреслювала своє бажання в політиці наслідувати приклад Петра I, і це виразно позначилося на її ставленні до України. Жінка малоосвічена, непідготовлена до високого становища, в якому випадково опинилася, Анна Іванівна поділяла владу зі своїм фаворитом Ернстом-Йоганом фон Біроном – людиною жорстокою і брутальною. Десять років царювання Анни Іванівни були заповнені безкінечними інтригами, боротьбою між придворними вельможами за вплив, за владу. У Російській імперії панував терор, «слово й дело», доноси без всяких підстав загрожували кожному, і страшна «таємна канцелярія» жорстокими тортурами примушувала зізнаватися в тих злочинах, яких ніколи людина не робила... Люди гинули від жакхливих катувань, на «палях», «четвертовані», заслані до Сибіру. Вчорашні вельможі як звичайні злочинці тремтіли від «слова й дела». Ту ж долю поділяла з Росією й Україна.

Царський уряд ще за кілька років до смерті Данила Апостола вирішив ліквідувати знов гетьманство, однак поки був живий гетьман – не було зроблено ніяких змін, але негайно після його смерті поновлено Новоросійську колегію під новою назвою – Правління гетьманського уряду. Треба відзначити, що тепер царський уряд дуже обережно

здійснював свою програму. Офіційно було оголошено, що уряд цей має бути лише тимчасово, поки не буде обрано нового гетьмана, тому він мав таку назву, і має керуватися в управлінні «Рішительними пунктами». Проте в таємній інструкції князеві Олексієві Шаховському, призначеному головою «Правління», було вже відверто сказано, що гетьманство не буде поновлено.

Правління гетьманського уряду, або «міністерське правління», складалося з шістьох осіб: троє були призначені з російських офіцерів, троє – з української старшини. Ці члени, як сказано було в інструкції, мали сидіти окремо: росіяни по один бік столу, українці – по другий. У таємній інструкції князеві Олексію Шаховському було дано докладну програму його діяльності: він мав вести агітацію серед українського населення підкреслюючи, що усе лихо походило від гетьманської влади, і вживаючи всіх заходів, аби довести, що царський уряд захищає його від старшинського гніту та сваволі; Шаховський мав подбати про те, щоб російські члени уряду своїм «правосудієм» сприяли збільшенню довір'я українського населення до російського уряду. Він мав подбати про зближення між українцями та росіянами; з цією метою треба сприяти збільшенню шлюбів між ними, а з другого боку, перешкоджати шлюбом між українцями та польською й смоленською шляхтою. Водночас царський уряд доручав Олексію Шаховському стежити за настроями серед української старшини, помічати, як хто ставиться до російського уряду й «отвращать» людей від гетьманства. Шаховському було надано великі права: він міг своєю владою арештовувати старшину, якщо помічав ворожі до Російської імперії настрої, без його дозволу ніхто не міг виїхати з України.

На практиці ці побажання царського уряду не були здійснені: і Правління гетьманського уряду тільки поглибило прірву, яка зростала між Україною та російським урядом. Росіяни – члени Правління, не тільки не виклика-

ли пошани до царського уряду, а навпаки, своєю брутальністю, порушеннями законів, хабарництвом, презирством до всього українського – законів і звичаїв – ображали українську старшину, а голови Правління покривали їх, тому що й самі ставилися не краще до України. Після Олексія Шаховського на цій посаді змінилося чимало осіб: князь Іван Бярятинський, Олександр Румянцев, англієць Джеймс Френсіс Едвард Кейт, Михайло Леонтьєв, Іван Неплюєв – всі вони залишили по собі ганебну пам'ять в українського народу. Як приклад самовладдя можна навести такий факт: князь Іван Бярятинський заарештував архієпископа Чернігівського Іларіона та весь склад київського магістрату, причому всі книги та документи магістратські надіслав до Петербурга «в разсуждении, что когда сие удержаться, то по продолжению времени могут ония у них [міщан – НПВ] из памяти выйти, то и ссылаться им будет в вольностях не на что»...

Аби ще більше підкреслити становище України як звичайної провінції Російської імперії, її було знов переведено з відання Колегії закордонних справ до Сенату.

Загалом Україна переживала важкі часи. Тяжке становище її робили ще гіршим ті війни, в яких їй довелося брати участь. Ще за часів Данила Апостола 1733 року почалася війна в Польщі. Після смерті короля Августа II там почалася боротьба між претендентами на королівський престол – Станіславом Лещинським і сином Августа II – теж Августом. Станіслава Лещинського підтримувала Франція, адже з його донькою був одружений Людовик XV; Августа підтримувала Російська імперія та Австрія. Російські війська разом із українськими, якими командував генеральний обозний Яків Лизогуб, вступили на територію Польщі, взяли Варшаву, Данциг і примусили Станіслава Лещинського покинути Польщу. На польський престол 1734 року вступив Август III.

1735 року почалася війна Російської імперії з Туреччиною. Тривала вона шість років і коштувала Україні величезних жертв і людських, і матеріальних. Провадилася ця війна дуже невдало, багато людей гинуло не в боях, а через недбалість начальства, голод, жажливі санітарні та кліматичні умови, важкі хвороби. Ці умови переводили нанівець навіть значні перемоги, так 1736 року російська армія разом із українськими військами мусила покинути Бахчисарай. Серед війська почався мор від голоду. Так само довелося покинути й Очаків 1737 року. Протягом чотирьох років вся армія поверталася на зиму до України, розташовувалася тут на квартири, а навесні знов рушала в похід. Перенесення воєнних дій на захід принесло більше успіхів, ніж походи на Крим: року 1737–1739 російська армія, знов із українськими військами, зайняла Молдову, Буковину. 1739 року було підписано в Белграді мирний договір, який доповнено 1740 року так званим «інструментом». Згідно з цим договором, Російська імперія знову здобувала Азов, але без права укріплювати його, і пересунула свою південну границю до лінії – від устя річки Берди до річки Буту. Проте виходу до Чорного моря вона не здобула.

Для України ця війна була надзвичайно важка. Протягом шести років вона забирала козаків, які гинули від браку постачання, голоду та різних хвороб. Майже весь час Україна була тереном, де йшли воєнні дії, де перебувало російське військо, яке вона сама утримувала, надаючи хліб, худобу, підводи з людьми тощо. За час війни Україна дала 157 300 козаків та 205 000 посполитих, з того числа загинуло близько 82 тисяч осіб. Україна постачала коней та волів для армії, провіант, фураж, за що царський уряд обіцяв платити, але не доплатив понад 300 тисяч карбованців. Загалом за час війни Україна потерпіла збитків на суму близько 1,5 мільйона карбованців. До цього треба додати тяжкий татарський наскок 1737 року, коли татари дійшли до Миргородського та Полтавського полків, зруй-

нували та попалили сотні хуторів, забрали в полон близько 7000 люду, тисячі голів худоби та коней. Збитки від цього наскоку становили 345 тисяч карбованців. А щоб довершити лихо, війська принесли з Туреччини чуму.

Україна зубожіла, міста її руйнувалися, людність тікала на Дон і Правобережну Україну, на Запорозжя. 1737 року кабінет-міністр Артемій Волинський писав Ернсту-Йогану фон Бірону так: «До самого свого приїзду в Україну я навіть уявити собі не міг, як сильно вона спустошена і яка сила силенна народу загинула; ось зараз стільки люду вигнано на службу, що не залишилося хліборобів посіяти хоча б стільки хлібу, аби прогодувати себе. Багато землі залишається не ораної, бо нема кому працювати, та немає й худоби, бо багато волів минулого року в підводах поморено під час походу, а тих що залишилися – зараз забирають». Страшну руйнацію всього українського господарства внаслідок цієї війни згадували ще в 1760-х роках, тому що протягом двадцяти років Україна не встигла цілком загоїти рани, які завдала війна.

Кирило Розумовський (1750–1764) та остаточне скасування гетьманства

1741 року російський престол посіла донька Петра I – Єлизавета Петрівна. Вона віддавна мала зв'язки з Україною: її духовником був українець Федір Дубянський, у неї були співаки-українці Леонтій Тарасевич і Божок та навіть сліпий бандурист, українці були в складі її камер-лакеїв, українцем був і секретар царівни – Мирович. Українці-співаки співали не лише в церковному хорі, а навіть в оперних спектаклях, разом із італійцями. Серед цих співаків Єлизавета Петрівна відзначила Олексія Розумовського, зробила його управителем своїх маєтків, а згодом – таємно одружилася з ним. Розумовський був сином рядового козака, з с. Лемешів на Чернігівщині. Коли Єлизавета Петрівна стала царицею, Олексій Розумовський дістав величезні маєтки, титул графа, але на відміну від інших фаворитів не втручався в державні справи і не забував України, підтримуючи зв'язки з земляками.

Посівши російський престол, Єлизавета Петрівна негайно зробила деякі полегшення для України, перш за все скасувала ті недоїмки, що зібралися під час війни з Туреччиною, та заборонила надалі закріпачувати посполитих.

1744 року Єлизавета Петрівна приїхала на прощу до Києва: по дорозі та в Києві її урочисто і радісно вітало українське населення, і вона була зворушена цим прийомом. У Києві старшина подала їй скаргу на утиски з боку Правління гетьманського уряду та прохання поновити гетьманство, і Єлизавета Петрівна дала свою згоду, але вибори гетьмана було відкладено на кілька років. Причина цього

в тому, що намічений нею гетьман – брат Розумовського Кирило був ще надто молодий і не скінчив освіти.

Кирило Розумовський хлопцем був чередником у рідному селі Лемешах, потім брат узяв його до Петербурга, і там він швидко пройшов той курс наук, який проходили за тих часів сини російських вельмож. Для закінчення освіти він був виряджений за кордон із ментором, Григорієм Тепловим. Розумовський слухав лекції в Геттінгені, Берліні, відвідав Францію, Італію. 1745 року він повернувся до Петербурга, був призначений президентом Академії наук, командиром гвардійського Ізмайловського полку й одружений з племінницею Єлизавети – Катериною Нарішкіною. Таким чином, молодий Кирило Розумовський відразу зайняв видатне положення в столиці: зв'язаний із царицею подвійним спорідненням – як брат її чоловіка та чоловік її небоги, багатий, він всіма думками, смаками, всіма фібрами душі був прив'язаний до Петербурга, де життя було заповнено балами, маскарадами, театральними виставами, полюваннями, і ці розваги безперервно чередувалися день за днем. Кирило Розумовський був мало пов'язаний із Україною; спогади невеселого дитинства заледве могли захоплювати блискучого вельможу; хисту до адміністрації він теж не мав, хоч був людиною розумною й обдарованою. Тому й обрання на гетьмана не приваблювало його.

22 лютого 1750 року в Глухові з великою урочистістю було проведено вибори гетьмана, з поновленням усіх традиційних звичаїв. Обрано Розумовського, звичайно, одноголосно. Але ці вибори мали характер тільки фікції. Коли за вказівкою царського уряду було вибрано гетьманом Данила Апостола, все виглядало інакше: там урядова вказівка стосувалася людини добре відомої старшині, яка мала всі права бути обраною і без таких вказівок. Тепер у Глухові «вільними голосами» обрано молодого 22-річного юнака, якого ніхто не знав в Україні, який нічим, крім сво-

го народження, не був пов'язаний із нею. Проте в Україні були раді гетьманові і всі сподівалися, що не буде гірше, ніж за Правління гетьманського уряду.

Розумовський приїхав до Глухова лише влітку 1750 року в супроводі свого колишнього ментора Григорія Теплова, який посів місце правителя канцелярії гетьмана й управителя його маєтками. Для гетьмана було збудовано в Глухові розкішний палац із парком в англійському дусі. Розумовський влаштовував там урочисті пишні прийоми, бали, але це не могло замінити для нього столичних розваг і весь час, що він перебував в Україні, він нудився й шукав кожного претексту, щоб поїхати до Петербурга. Він навіть скаржився, що саме підсоння Глухова шкідливе для його здоров'я. Він клопотався про дозвіл перенести знову столицю до Батурина, але не встиг добитися, бо й саме гетьманство було ліквідовано.

Незважаючи на всі недоліки в ставленні Кирила Розумовського до України, все ж становище її за часів гетьманства було краще, ніж за попередню добу. Як і за часів Данила Апостола, Україну було переведено до відомства Колегії закордонних справ, російських урядовців було відкликано з України. Офіційно при особі Кирила Розумовського не було російських радників, із якими він мусив поділяти свою владу. Проте діяльність Розумовського пов'язана з особою його колишнього ментора Григорія Теплова. Офіційно він посідав посаду управителя маєтків Кирила Розумовського, але можливо, що він мав деякий особистий вплив на гетьмана, і цим пояснювалася гостра ненависть до нього членів родини Розумовських та представників української старшини.

У деякому розумінні становище України навіть зміцнилося, порівнюючи з попередніми часами. Наприклад, Запорозжя 1750 року переведено до відання гетьмана, пізніше було переведено й Київ, але взагалі автономні права України були дуже обмежені. Гетьман не мав досить

твердої влади, щоб рішуче боронити їх, та він і не хотів псувати відносини зі столичними приятелями. З міркувань особистого характеру Кирило Розумовський сам став клопотатися про переведення України знов до відання Сенату, тому що його персональні відносини з президентом Колегії закордонних справ були погані.

Як і раніш, гетьман був позбавлений прав вести дипломатичне листування, призначати полковників. У питаннях фінансових Україна опинилася в гіршому становищі, ніж раніш: 1754 року встановлено контроль над всіма витратами та прибутками України, і щорічно гетьман мусив подавати звіт про них царському урядові. Незважаючи на протести Кирила Розумовського, того ж року було скасовано евекту й індукту, які давали великі прибутки гетьманському скарбові: близько 50 тисяч карбованців щороку. Незабаром, 1755 року, було скасовано внутрішні податки з торгів і знято митні кордони між Україною та Росією: це стало на користь російському купецтву, яке тепер без жодної перешкоди посунулося в Україну й почало захоплювати українські ринки.

Як і за часів Данила Апостола та Правління гетьманського уряду, українські війська брали участь у війнах, які вела Російська імперія: у Семилітній війні брали участь і компаніїці, і козаки. Постачала Україна, як і раніш, волів та коней для армії.

У своїй діяльності Кирило Розумовський підтримував інтереси старшини. Його власні інтереси як заможного землевласника зв'язували його зі старшиною. З другого боку, вся політика Російської імперії з другої половини XVIII століття мала яскравий становий характер, і російське шляхетство набувало в ній все більше значення, а Кирило Розумовський, ще тісніше пов'язаний із російським дворянством, ніж з українською старшиною, природно, поділяв погляди цього дворянства.

Кирило Розумовський поновив роздачу рангових земель старшині і сам дістав на ранг гетьмана ті землі, які раніш належали йому. Так він отримав Ямпіль, Батурин, Гадяч із Чехівською та Биковською волостями, Почеп із його повітом, Шептаківську волость, Бакланський палац тощо. Крім рангових земель він роздає землі в повну власність старшині, всупереч старим звичаям України. Члени гетьманської родини дістають величезні маєтності: матері він дає Носівку та Кобижчі в Київському полку. Великі маєтки дістають деякі російські вельможі. Наприклад, Михайло Воронцов одержав на Полтавщині три містечка: Білики, Нові Санжари та Кобеляки.

1757 року Кирило Розумовський звернувся до цариці Єлизавети Петрівни з проханням передати йому в повну власність рангові землі, якими він користувався як гетьман, і здобув дозвіл на володіння Почеповською, Батуринською, Шептаківською та Баклановською волостями.

В інтересах старшини Кирило Розумовський видає 1760 року універсал, яким забороняється посполитим переходити з місця на місце без письмового дозволу державця; крім того, право вільного переходу посполитого обмежувалося вимогою залишати у старого володільця все майно, яке мав посполитий. Таким чином, цей універсал Кирила Розумовського фактично позбавляв посполитих права переходу.

Велике значення для подальшого зміцнення прав старшини мала судова реформа, проведена Кирилом Розумовським 1763 року. В Україні існували ті суди, які були заведені Данилом Апостолом, в яких суд не був відокремлений від адміністрації, з складною ієрархією, яка утруднювала апеляції. Кирило Розумовський провів ґрунтовну реформу, відділивши судочинство в окрему галузь державного життя. Це були так звані «статутіві» суди, себто відповідні Литовському статутіві, які згадувалися ще в статтях Богдана Хмельницького, а саме: гродський суд, переважно для карних справ, земський – для цивільних та підкомор-

ські – для земельних справ. Для всіх судів судді обиралися старшиною. Вищою апеляційною інстанцією для всіх судів був Генеральний військовий суд, теж реформований; крім двох призначених суддів, до його складу входили ще десять, яких обирала полкова старшина, по одному від кожного полку. З старих судів залишалися лише сільські для розгляду дрібних справ. Таким чином, утворюючи суди, в яких засідали вибрані старшиною судді, Кирило Розумовський віддавав до рук старшини всі судові установи і значно зміцнював тим її становище.

Взагалі, старшина ніколи не почувала себе такою міцною, як за Розумовського. Вперше за все XVIII століття (властиво кажучи, після останніх років Івана Скоропадського) у центральному управлінні не було російських контролерів та «радників», біля гетьмана стояла сама українська старшина, а в часи тривалих і частих виїздів його з України – управляла Гетьманщиною сама старшина. Вона прагнула ще більше зміцнити та закріпити свої позиції не сподіваючись, що Гетьманщина переживала свої останні часи.

З 1762 року ставлення царського уряду до України знов змінилося: у Росії відбувся палацовий переворот, внаслідок якого на царський престол вступила, скинувши Петра III, його дружина Катерина II. Німкеня з походження, вона була розумна, галантна, освічена жінка, підтримувала дружні стосунки з видатними вченими та письменниками Європи: з Вольтером, Дені Дідро, Жаном Лероном д'Аламбером, Вільгельмом Гріммом і була яскравою представницею «просвіченого абсолютизму».

Катерина II у своїй політиці ставила за мету зміцнити централізацію держави й знищити автономії окремих складових її частин. У листі до генерал-прокурора князя Олександра Вяземського вона ясно накреслила свою програму щодо окремих частин Російської імперії: «Малоросія, Ліфляндія та Фінляндія суть провінції, які управля-

ються дарованими їм привілеями; порушити ці привілеї зразу було б дуже незручно, але не можна ж і вважати ці провінції за чужі й поводитися з ними як з чужими землями, це була б явна дурниця». Цього ставлення до України цариці не знали ні гетьман, ні старшина.

Року 1763 у Глухові зібралася на запрошення гетьмана українська старшина й склала «Прохання малоросійського шляхетства і старшини разом із гетьманом про відновлення різних старинних прав Малоросії». У цьому проханні старшина просила підтвердити давні права, а також надати деякі нові: обирати гетьмана у випадку смерті Кирила Розумовського, збирати раду щороку, а в разі потреби й частіше, брати участь у розподілі податків тощо.

Водночас група старшин, вочевидь із відома гетьмана, вела агітацію за подання до імператриці петиції про утворення спадкового гетьманства в роді Кирила Розумовського. Ця агітація не зустріла великого захоплення серед старшини і під петицією підписалося так мало людей, що її не було подано цариці, проте звістки про таку думку дійшли до Катерини II. «Прошение» старшини про повернення старих прав, пронизане автономістичним настроєм, а також чутки про агітацію про спадковість гетьманства схвилювали Катерину II: вона вважала гетьманство лише тимчасовим і бажала, щоб «сама назва гетьманів зникла», і миритися з такими настроями старшини вона не могла. Катерина II викликала Кирила Розумовського до Петербурга й запропонувала йому зректися гетьманства, і він без заперечень зрікся. За це він дістав величезні маєтки у власність та щорічну пенсію в 60 тисяч карбованців. Після того він прожив ще близько 40 років, не беручи участі в громадських справах.

Соціальний, політичний та економічний устрій Лівобережної України

Козацтво

Внаслідок повстання Богдана Хмельницького на Лівобережній Україні сталися великі соціальні зміни: шляхетство, яке було до 1648 року панівним класом, зникло. Все населення України поділилося на два великих стани: на козацтво та посполство. Козаки переважно були військові, у цьому полягала їхня сила, їхнє значення для держави. Вони служили в війську й не мали повинностей. Посполиті поділялися на міщан і селян, військової служби не відбували й виконували різні повинності. Між цими двома групами довгий час не було різкої грані – козаки переходили в посполиті, якщо не хотіли служити в війську, посполиті так само легко переходили в козаки, якщо хотіли служити в війську або одружувалися з козачкою. Як осіли люди, свідчив 1729 року старожил с. Горчаків Стародубського полку, «тогда можнейшие пописались в козаки, а подлейшие остались в мужиках». У тому ж Стародубі 1654 року всі міщани переписалися в козаки.

Вся маса козацтва спочатку була єдиним цілим: всі мали рівні політичні права, усі були однаково козаками. Але ще за часів Богдана Хмельницького з цієї однорідної маси почала виділятися верхівка, старшина, яка посідала полкові уряди і яка мала можливість створити для себе кращі матеріальні умови; таким чином утворилося з визначного козацтва так зване «значне товариство». Чим далі – тим процес диференціації в масі козацтва поглиблювався.

Поволі козацька маса розділилася на дві частини: меншу верхівку – старшину та більшу – рядове козацтво. У XVIII столітті козацька старшина являла собою вже порівняно невелике коло родин, з яких виходили кандидати на сотенні, полкові та генеральні уряди, які зосереджували у своїх руках панівне становище, владу, а разом з тим – різні матеріальні блага. Спочатку до старшини належали лише ті особи, що посідали різні уряди: полковники, обозні, судді, хорунжі, осавули, сотники тощо, але і серед верхівки були й ті, що вже залишили уряди, сини старшини, що ще не мали урядів. Все це утворювало привілейовану, панівну групу козацтва. Становище старшини, яка не мала певного уряду, але раніш посідала якийсь уряд, офіційно було закріплене утворенням групи «бунчукових товаришів», які вперше згадуються 1685 року; пізніше була утворена друга група – «значкових товаришів», до яких відносили синів старшини і взагалі тих членів її, які ще не мали урядів. Утворення цих двох категорій старшини, бунчукових і значкових товаришів, сприяло перетворенню старшини на певний стан. Поступовий процес диференціації козацтва та відокремлення старшини відбився на долі центрального органу управління Гетьманщини – Генеральній, або Військовій раді. За часів Богдана Хмельницького Генеральна рада, на яку збиралося все козацтво, з суто військової перетворилася на справді Генеральну раду: вона обирала гетьманів, старшину, розглядала питання адміністрації тощо. Поволі Генеральна рада втрачала все своє значення, воно переходить до Ради старшин, на яку сходилися лише генеральна старшина та полковники. Востаннє Генеральна рада була скликана 1750 року для обрання гетьмана, але по суті то була лише рада невеликої групи козаків, які мешкали у Глухові. Старшинська рада стала постійною радою при особі гетьмана.

1727 року разом із відновленням гетьманства була поновлена генеральна старшина і було проведено її обрання.

Але царський уряд не затвердив обраних у Глухові на Раді кандидатів і призначив сам старшину. Після того на всі вільні уряди призначали генеральну старшину Вища таємна рада, або Кабінет міністрів, що замінив її за царювання Анни Іванівни, або Головне правління гетьманського уряду. Здебільшого старшина легко примирилася з таким положенням і сама добивалася призначення на уряди. Проте цей порядок підривав авторитет гетьмана і саму старшину перетворював на звичайних урядовців. Треба зауважити, що призначалися на генеральні уряди переважно члени певного кола родин: протягом XVIII століття на генеральних урядах було 5 членів родини Галаганів, 3 – Скоропадських, по 2 – Максимовичів, Лизогубів і Кочубеїв. Усі вони належали до найзаможніших землевласників Гетьманщини. Аналогічне явище спостерігалось з полковою та сотенною старшиною. Таким чином, старшина перетворилася на привілейований стан – «шляхетство», як вона почала називати себе.

Протягом XVIII століття на Гетьманщині зростає значення полковників, водночас роль іншої полкової старшини послаблюється, і полковники з виборних робляться призначеними. Від козацького самоврядування в XVIII столітті вже нічого не залишається. Вся повнота влади зосереджується у руках полковників – і адміністрація, і суд, і військова влада над полком.

Така ж еволюція відбувається з сотниками. Впродовж XVIII століття сотників призначають гетьмани, спочатку обираючи одного з трьох кандидатів намічених сотенною старшиною, а згодом – просто призначаючи бажану особу: бувало, що сотниками призначали людей, які не мали нічого спільного з сотнею, навіть некозацького походження – міщан, службовців у канцеляріях тощо. Влада сотника була фактично безконтрольна, їм належала вся адміністрація, суд, військова влада.

У козацьких селах влада належала сільському отаманові, який на селі мав такі ж функції, як сотник у сотні; поступово отамани з виборних перетворювалися на призначених полковниками.

Зосереджуючи у своїх руках владу, старшина здобувала величезні прибутки від своїх урядів. Найбільше вигод давав суд, але поруч із ним все більше значення отримували натуральні повинності, які швидко зростали і набували характеру приватновласницьких. Посполиті і навіть козаки працювали в старшинських господарствах, наче їхні кріпаки: орали, косили, возили дрова, працювали на дворі, жінки посполитих і козачки працювали на кухні, прали, працювали на полі. Енергійна сотничка або полковниця розпоряджалася в сотні або в полку, наче у власному господарстві. Характерна скарга козаків Гадяцького полку на жінку полковника Милорадовича, яка видавала полкові власні накази, судила, втручалася в полкові справи.

Зловживання старшини здебільшого залишилися безкарними: їх покривали і генеральна старшина, і російське начальство. У цьому розумінні характерна історія Андрія Марковича, брата гетьманихи Скоропадської. Його управління Лубенським полком викликало силу силенну скарг і було заплановане слідство над Андрієм Марковичем. Проте до закінчення слідства його було призначено генеральним підскарбієм, себто поставлено на чолі фінансового управління цілої Гетьманщини.

Головним джерелом багатства старшини була земля. За часів Богдана Хмельницького вся земля Лівобережної України була власністю Війська Запорозького. З цієї військової землі більша частина перейшла до рук старшини, причому частина землі стала приватною власністю старшини, частина – залишаючись військовою власністю, давалася старшині умовно, на певний термін. Серед цих земель, які давалися старшині в тимчасове користування, головне місце належало так званим «ранговим землям».

Це були землі, які давалися різним урядовцям за їхню службу. І логічно – лише на той час, поки певна особа виконувала службові обов'язки. З виходом її у відставку або з переходом на іншу посаду, особа втрачала право на рангові землі. Насправді було не так. Організація роздачі рангових земель була організована дуже зле. В одних полках ранові землі були приписані до одних урядів, у сусідніх полках – до інших. Не було визначено розміру рангових дач і все залежало від ласки особи, яка давала землю. 1732 року зроблено спробу врегулювати це питання і встановлено норми рангових дач: найменша дач судовому писареві була 30 дворів посполитих, найбільша – генеральному обозному становила 400 дворів посполитих.

Протягом XVIII століття старшина домагалася перетворення рангових земель на власність. По смерті державця спадкоємці затримували землю в своїх руках, те ж робила старшина, покидаючи певний уряд. Генеральні слідства про полкові маєтності 1729–1730 років мали на меті виявити незаконно захоплені землі, але в цьому вони не досягли мети; дехто зі старшин навіть спромігся збільшити рангові дачі. Питання з ранговими землями ускладнювалося через те, що гетьмани та царський уряд підривали інститут рангових земель: часто на землі, які належали до фонду рангових земель, давали жалувані грамоти, закріплюючи їх у повну власність.

Внаслідок захоплень рангових земель і перетворення їх на власність державців, фонд рангових земель швидко зменшувався. За Данила Апостола в 1730 році було всього 6136 рангових дворів, 1764 року залишився лише 2691 двір та 1723 бездвірних хати, себто фонд зменшився майже вдвічі.

Крім рангових земель, які давали за службу, роздавали землі за різні заслуги «з ласки військової» – себто до указу, або в доживотне користування.

Гетьмани взагалі щедро роздавали військові землі, і царський уряд неодноразово намагався покласти край роздачам, але в цьому він зустрічав опозицію старшини. 1742 року була утворена комісія економії з двох членів: українця та російського офіцера. Вона стала одним зі знарядь царського уряду в боротьбі зі старшиною, із рук якої було взято розпорядження військовими землями. З поновленням гетьманства Кирило Розумовський став знову щедро роздавати землі.

Землі роздавали не лише українській старшині, а й монастирям, які скупчили у своєму володінні величезні маєтки. Крім того, в Україні щедро роздавали землі царським вельможам, генералам і взагалі російським урядовцям. Так за часів Петра I одержали великі маєтки канцлер граф Гавриїл Головкін, підканцлер барон Петро Шафіров, князь Олександр Меншиков, князь Василь Долгоруков, граф Борис Шереметев, голова Малоросійської колегії Степана Вельямінова генерал Йоган-Бернгард фон Вейсбах, пізніш – барон Строганов, Дев'єр, Лопухін, Протасієв, Арсеньєв, Наумов, генерал-фельдмаршал Бургард-Крістоф Мініх, генерал Федір фон Штофельн, за часів Розумовського – Михайло Воронцов тощо. Іноді давали землі без жодних «заслуг»; наприклад, удова де Ганопа дістала село в Україні замість пенсії. Поруч із російськими урядовцями одержують великі маєтки чужоземці – валахи, серби, чорногорці: так дістали землі Милорадовичі, Требінські, Рагузинські, Афендик, Хризоскул, Раїч та інші. 1739 року, згідно з царським наказом, відведено землі грузинським князям і дворянам.

В Україні спочатку всі землі роздавали в тимчасове користування або «з ласки військової» – до нового розпорядження, або – на ранг. Діставши такі землі, державці зверталися при зміні гетьмана з проханням підтвердити їх права на землі – у відповідь на ці прохання видавалися «подтвердительные» універсали, які стверджували

універсали попередників. Але старшина намагалася закріпити землі в повну власність і роздача їх російським поміщикам, які не були обмежені жодними строками, була для цього спонукою. Старшина починає звертатися до царського уряду з проханнями закріпити землі в повну власність, і царський уряд охоче видає на ці землі грамоти на володіння: так з'явилися «грамотные» села, володіння якими базувалося на таких грамотах.

Не задовольняючись легальними способами здобуття землі, старшина захоплює самовільно військові та громадські землі й скуповує «ґрунти» – ділянки землі у козаків і посполитих. Для захоплення земель старшина використовувала брак у громад документів на володіння землями. Якщо справи переносилися до суду – він вимагав справжніх документів на володіння, яких потерпілі не мали, і суд вирішував справу на користь загарбників. Чим далі, тим більше суд, в якому засідала старшина, обирав сторону цієї старшини в земельних процесах.

Водночас із захопленням земель йшла купівля землі. Ця купівля козацьких ґрунтів набула в XVIII столітті катастрофічного характеру. Козаки, які убожили, часто добровільно продавали свої ґрунти, але здебільшого старшина використовувала своє становище й примушувала козаків продавати ґрунти за безцінь. Тих, хто не хотів – примушували силою, сажали до в'язниці, приковували до гармат тощо. Часто старшина скуповувала землі дрібними клаптиками за копійки – так скупчувала у своїх руках значний маєток. Ось, наприклад, осавул Михайло Мовчан купив 77 ділянок, 22 «нивки», себто клаптиків орної землі, 17 лісків та гайків, 5 садків та городів, 9 хат, кілька млинків, греблі тощо. На куплені землі старшина спішила одержати універсал – і вони робилися її законною власністю. Царський уряд іноді виступав проти купівлі козацьких ґрунтів, він добре розумів, що це вело до руйнації козацького війська, але тут він наштовхувався на рішучу і тверду

опозицію з боку української старшини: надто вона була зацікавлена в придбанні цих земель.

Внаслідок всіх цих заходів старшина перетворювалася на міцних землеволодільців. У середині XVIII століття Павло Полуботок мав 1269 дворів посполитих, Кочубей – 1193. Після скасування гетьманства Кирило Розумовський мав вже 43 038 душ підданих.

Багатіючи, старшина влаштовує у своїх маєтностях великі господарства. Товарове господарство все більше захоплювало Україну на користь старшини, і вона пристосовувалася до вимог ринку. У старшинських маєтках годують худобу на продаж, обробляють прядиво, перега- няють збіжжя на горілку. Старшина не тільки продає про- дукти власного господарства, вона охоче скуповує у сусі- дів прядиво, горілку, мед, віск, сало, організовує для цього мережі агентів, які закупають по селах потрібні продук- ти, надсилає їх на ринки.

Прядиво, селітру, горілку, мед везуть до Москви й Архан- гельська; коров'яче масло, тютюн, полотна, хутра – до Кри- му; борошно, хутра, прядиво, полотна – до Запорозжя; ху- добу – до Польщі та Сілезії. Українські поміщики заводять у своїх маєтках фабрики та різні заводи. Перша значна ма- нуфактура була заснована в Почепі Олександром Менши- ковим: вона виробляла паруси для російського флоту. Того ж року в Топалі граф Рагузинський заснував іншу парусну мануфактуру, яка раніш належала до Рум'янцева. Майже кожне значне господарство мало суковальню. Припинен- ня довозу шерсті з-за кордону в зв'язку із Російсько-швед- ською війною спонукало вівчарство вищого типу в Україні: почали розводити тонкорунних овець. 1719 року засновано першу суконну фабрику в Україні, в Глушках; 1735 року у Рясках, на Прилуччині, маєтку Бургарда-Крістофа Мініха була заснована найбільша суконна мануфактура. Граф Ки- рило Розумовський заснував біля Батурина цілий комплекс фабрик і заводів. Тут були килимова та полотняна ману-

фактури, шкіряний, дзеркальний, цегельний, лісопильний заводи та найкращий на всю Російську імперію свічковий завод. Більша частина значних підприємств належала поміщикам, головно російським. Зі значних скарбових був лише пороховий завод у Шостці.

Великі господарства вимагали багато робочих рук, і старшина намагалася прикріпити посполитих до землі. Вона засновувала слободи на порожніх місцях, заселяючи їх людьми, які приходили з Правобережної України, Литви, а також із різних місць Гетьманщини. Спочатку їм давалися пільгові роки, від 3 до 10 років, після закінчення яких люди переходили у повну владу землеволодільця, не маючи ні власної хати, ні захисту.

Використовуючи своє становище, старшина, за певний грошовий чинш чи натуральні повинності, охоче приймала людей під свою «оборону» від зобов'язань держави. Спочатку такі люди були лише у вищій старшини. Згодом заводять таких чиншовиків і сотники. Новосанжарський сотник, наприклад, взяв під свою протекцію цехи різників і бондарів: вони поставляли йому хутра, сало, барила, а сотник звільняв їх від державних повинностей.

Старшина прагнула мати власних кріпаків; у північних полках Гетьманщини смоленські шляхтичі привозили на ярмарки своїх кріпаків, яких із великою охотою купувала старшина; так само спокушали українців шлюби зі смоленськими шляхтянками, які приносили в посаг кріпаків.

У середині XVIII століття процес відокремлення старшини від рядового козацтва можна вважати закінченим. Старшина остаточно перетворилася на панівну верхівку – землевласників, закріпила за собою маєтки і прагнула здобути визнання особливих станових «шляхетських» прав, зрівнятися з російським дворянством, а разом з тим здобути права на кріпацьку працю селян.

Старшина доби Данила Апостола вже значно відрізнялася від попередніх поколінь, від старшини XVII століття.

Це було вже інше покоління Скоропадських, Ханенків, Лизогубів, Миклашевських та інших. Вони виростили вже «паничами», вчилися в Київській академії або латинських колегіях, бували в Петербурзі, за кордоном, були досить заможні і їм бракувало лише шляхетських прав, щоб зрівнятися з російським дворянством. Із часів Данила Апостола починаються клопотання про надання старшини цих прав. 1733 року Данило Апостол подав прохання Кабінетові про визнання за українською старшиною «табельного» дворянства, себто поширення на Україну «Табелі о рангах». Незважаючи на відмову з боку царського уряду, у «Правах по котрим судиться малоросійський народ» було сказано, що старшина українська, починаючи зі значкових товаришів, мала права на дворянство. Проте російське дворянство не хотіло визнати за старшиною таких само прав; навіть до шляхетського корпусу не приймали синів української старшини мотивуючи тим, що «в Малороссии дворян нет». 1756 року Розумовський знов зробив спробу добитися визнання за старшиною «табельного» дворянства – і знов царський уряд не дав згоди.

Але незабаром питання про надання старшині дворянських прав порушив сам царський уряд. 1762 року Воронцов звернувся до гетьмана з запитанням про права старшини на дворянство: для надання цих прав царський уряд вимагав, щоб у кожному окремому випадку були документи, які доводили факт надання дворянства або походження від дворян. Почалися розшуки таких документів і тут виявилось, що, з погляду царського уряду, дуже невелика кількість старшини мала ці права і могла довести своє походження від дворян: дехто мав документи про «нобілітацію» польськими королями, дехто – жалувані грамоти російських царів (Лизогуби, Гамалєї, Проценки, Забіли, Кандиби, Марковичі), дехто – дослужився до рангів, які давали дворянство у військовій або придворній службі. Чимало старшини служило при дворі на нижчих посадах, але

вони давали дворянство: Каченовський був камер-лакеєм, Рубановський та Чижевський – співаками в хорі. Більшість української старшини не мала жодних документів, які б давали право на дворянство.

Рядове козацтво зазнало великих змін протягом XVIII століття. Воно поволі втрачає свої політичні права у зв'язку з призначенням старшин, яке заступило їх обрання. З одного боку, козаки втрачають можливість зайняти старшинські уряди, з другого – призначена старшина перетворюється на звичайне начальство. Поступово козаки втрачають своє значення як військо, гублять свої військові здібності і наближаються до посполитих, все більше й більше віддаляючись від своєї верхівки, яка прагне до дворянства.

Від початку XVIII століття царський уряд вимагає від козаків не тільки військової служби, а й численних повинностей: використовує їх для фортифікаційних робіт, для копання Ладозького каналу, спорудження шанців, засік, Української лінії, мощення гатей тощо. У козаків беруть підводи для доставки дров, щогл, словом, вимагають виконання робіт, які раніше лягали на посполитих. Водночас старшина використовувала козаків для своїх господарств нарівні із посполитими: козаки працювали в полі, на дворі старшини, козачки обслуговували господарство старшини як звичайні служниці.

Козаки убожили, продавали свої ґрунти, переходили в посполиті. Крім переходу козаків до посполитих за власного бажання, протягом XVIII століття йде невпинна боротьба між козаками та старшиною, яка намагається примусово повертати козаків на посполитих. Становище козаків ускладнювалося тим, що здебільшого козаки й посполиті мешкали в тих самих селах, і коли село віддавали на ранг або у власність старшині, то повинності, накладені на посполитих, поширювалися на козаків. З приводу примушення козаків переходити в стан посполитих і виконувати роботи на старшину подавалася сила силенна скарґ.

Це явище набуло остільки загрозливого характеру, що в наказі від 16 квітня 1723 року Петро I вимагав від Мало-російської колегії, аби вона сама, навіть не чекаючи скарг, стежила за тим, щоб козаків, неправильно записаних у посполиті, повертати в козацтво. Проте навіть царського наказу було не досить, і справи про незаконне записування козаків у «підданство» не припинялися. Характерна справа, яка тяглася багато років і мала значні наслідки, трапилася в с. Клищинці Лубенського полку. У цьому селі було приблизно однакове число посполитих і козаків. Незважаючи на це, 1737 року с. Клищинці було надано Олександром Рум'янцевим генеральному судді Федорові Лисенку як нагороду за його службу. Лисенко переписав у посполиті 15 дворів козаків. Спочатку він, треба думати, не дуже тіснив їх, бо жодних скарг від козаків не надходило. Лише 1758 року, коли син судді Федір Лисенко почав збільшувати визиск, козаки подали скаргу полковникові й просили повернути їм козацькі права. Лисенко викликав військову команду й «бунтівників» зв'язали й два тижні тримали в льосі.

1761 року Лисенко подав прохання гетьманові, в якому доводив, що 91 козак, які мешкали в тому ж селі, не мали прав на козацтво. Розпочалося слідство. На той час зять Лисенка, Федір Туманський, був генеральним писарем, і тому все було зроблено на користь Лисенкові. 1763 року сотенне правління ухвалило передати землю цих козаків Лисенкові та Туманському, а самим козакам запропонувати або перейти в посполиті, або покинути землю. Однак козаки почали рішуче боронити свої права. Військова команда, викликана Лисенком і Туманським, зустріла в Клищинцях понад 200 озброєних козаків і відступила. Справа тяглася довго. Клищинські козаки твердо боронили свої права. Із загальної маси козаків відокремилося п'ять осіб, які взяли на себе керівництво справою: їздили до Петербурга, подавали скарги Сенатові, але нічого не могли зро-

бити. Лише 1774 року справа закінчилася: багато козаків було приписано до посполитих, активні повстанці були покарані. Звичайно, так рішуче оборонялось небагато козаків, решта вживала інших заходів: втікали, продаючи свої ґрунти, або переходили до посполитих.

Указ 1728 року підтвердив заборону скуповувати козацькі ґрунти. 1741 року Сенат знов наказав виписати з підданих козаків і заборонити надалі записувати їх посполитими. Проте старшина вела твердо свою лінію і не виконувала царських указів. 1740 року Генеральний військовий суд ухвалив, що справи козаків, які домагаються повернення козацьких прав, підсудні тільки Генеральному суду, і що до закінчення справи козаки мусять виконувати обов'язки посполитих. На запитання Сенату Військова генеральна канцелярія та Генеральний суд висловилися, що козаки, які продали ґрунти, мусять робитися підданими державця землі. Сенат не погодився з цією думкою і настоював, що «козацького стану людям в подданстве ни за ким быть не можно». Однак усі заходи царського уряду зберегти козаків для війська були марні.

Кількість козаків зменшується. На початку XVIII століття у 10 полках було близько 100 тисяч козаків. 1734 року козаків було 30 тисяч. 1736 року козаків було лише 20 тисяч, а 1764 року в проханні про повернення стародавніх прав старшина писала, що ледве половина, себто 10 тисяч, козаків здатна до військової служби.

Водночас із зменшенням кількості козаків занепадала їхня боєздатність. Під час війни з Польщею в 1734 році Кабінет міністрів наказав князю Шаховському вислати до армії українських козаків і стежити, щоб то були «прямые козаки, доброконные и оружейные, а не наемные или их козацкие работники, как в прошлом году под командою генерального обозного Лизогуба в Польшу отправлены, ... куда почитай все такие наемные, малолетние и безоружные и на худых конях прибыли».

Це обвинувачення збігалося з характеристикою, що дав козакам Мініх 1734 року: «Половина козаків на возах їдуть і або самі нездатні, або на поганих конях, більшість з них ми возимо з собою наче мишей, які дурно хліб їдять». Так шкідливо, згубно вплинуло на козаків низведення їх на ступінь чорноробів.

Занепад козацького війська викликав реформу 1735 року; по суті то не була ґрунтовна реформа, вона лише стверджувала той порядок, який був заведений раніш, та вносила нову термінологію. Все козацтво було поділено на дві групи: козаків, що фактично служили в війську (колишні реєстрові козаки), яких тепер називали «виборними», та козаків, які в війську не служили, але постачали виборним усе потрібне для козацької служби: коня, зброю, одяг, усе утримання. Ці козаки звалися «підпомічниками», вони дбали про господарство виборних козаків. Виборні козаки не відбували повинностей; підпомічники виконували всі повинності, але на половину менше від посполитих. Виборних козаків було призначено 30 тисяч на всі полки, підпомічників було приблизно в п'ять разів більше.

Ця реформа не розв'язала складних питань, не дала виходу зі скрутного положення. Ненормована допомога підпомічників виборним козакам викликала часто безгосподарне ставлення козаків до цієї допомоги: козаки не берегли коней, зброю і вимагали поставки нових. Підпомічники не могли утримувати козаків і відбувати всі повинності. Поволі на них переноситься навіть і військова служба, від якої ухилялися виборні козаки. Збільшуються втечі козаків, продаж їхніх ґрунтів, перехід козаків до посполитих.

Шукаючи виходу, козаки переходять «під протекцію» сильних людей – старшини, як зазначено вище. При особі гетьмана утворюється група привілейованих козаків: бобровників, стрільців, які постачали дичину гетьманові, куренчиків, які розвозили пошту і взагалі обслуговували

старшину. За виконання цих обов'язків козаки звільнялися від державних повинностей. Поруч із цим зростає й інститут чиншовиків.

Посполиті

Протягом XVIII століття становище посполитих значно погіршало. Ще на початку XVIII століття були можливі переходи з козацтва до посполитих і навпаки – з посполитих в козаки, і не було різкої грані між ними. На початку XVIII століття посполиті були ще вільні володільці землі, мали право розпоряджатися нею. На відміну від козаків, вони не служили у війську, але відбували різні повинності державі, себто платили різні податки, давали квартири, підводи, утримували російські полки тощо. Ці повинності не були точно зазначені і не були однакові. Головні з них були «стації» – податки на утримання гетьмана та старшини. Крім того, збирали податки на полкову музику, на польових і баштанних дозорців, на утримання найманих військ – жолдаків і компанійців, на ратуші тощо. Взагалі, у північних полках ці податки були більші, ніж у південних полках. Великі податки платили посполиті на утримання контингентів – російських військ, так звані порції та рації. Розмір їх залежав від згоди між полковими командирами та полковниками, а також і від кількості полків, що були розташовані в певній місцевості. Спочатку на Гетьманщині стояло шість драгунських російських полків, згодом було поставлено ще три кірасирських. Крім того, окремо платили на утримання штабів, «генералітету», аптеки.

У 1730-х роках становище посполитих погіршало. Війни, утримання армії, постачання підвод, волів, коней, провіанту, фуражу, важким тягарем впало на посполитих,

ще важчим, ніж на козаків. Зростали недоїмки, до цього треба додати чуму, яку занесли війська з Дунаю під час війни з Туреччиною 1735–1739 років, а також сарану, яка кілька років підряд нищила врожаї.

Роздача військових земель на ранги та у власність призвела до зменшення числа посполитих. Генеральне слідство про маєтності полків 1729–1730 року дало таку картину розподілу посполитих: у семи полках (Чернігівському, Київському, Прилуцькому, Переяславському, Гадяцькому, Миргородському та Полтавському) було 35,8 % вільних посполитих дворів від загального числа, приватновласницьких – 35,2 %, монастирських – 17,2 %, рангових – 11,0 % та магістратських – 0,8 %. Таким чином, лише близько однієї третини посполитих залишалося вільними, решта в той чи інший спосіб були залежні від володільців землі. Після смерті Скоропадського на всій Гетьманщині було близько 45 тисяч дворів вільних посполитих; за Розумовського було лише 4 тисячі осіб. Решта втекли до Запорожжя, Дону або перейшли під владу старшини та монастирів.

Теоретично при наданні землі на ранг чи в повну власність становище посполитих, які жили на цій землі, не змінювалося. Вони тільки мусили відбувати «послушенство» державцям землі. На початку XVIII століття це зазвичай були два дні панщини: так було й за Апостола. Згодом до панщини додаються нові податки: передавалася частина урожаю, залежно від заможності посполитого, грішми або натурою, птиця, горіхи, ягоди, а також предмети хатнього виробництва, прядиво, посуд тощо. У деяких місцях віддавали десятину бджолину, тютюнову тощо. Згодом поміщики привласнюють право карати посполитих. Покривджені зверталися до суду, але той в кращому разі видавав декрет про задоволення посполитого – на тому справа й кінчалася.

Спочатку посполиті мали право продати землю – ґрунт, двір – кому хотіли. Якщо купував землю теж посполитий, він брав на себе обов'язки продавця. Але якщо купував козак, старшина, монастир – державець втрачав робітника. Тому на початку XVIII століття починаються спроби обмежити посполитих у праві розпоряджатися землею. 1723 року Генеральна військова канцелярія заборонила посполитим продавати землі стороннім людям без дозволу державця.

У XVIII століття поширюється погляд на посполитих як на неповноправних людей. З одного боку, на це впливало польське право та Литовський статут, який повсюдно вживали в Україні, а з другого боку – російський побут і право. Чимало російських поміщиків діставали землі в Україні та приносили з собою погляд на посполитих як на кріпаків. Тому 1752 року продаж землі посполитими вважається вже за злочин: Розумовський відставив навіть із уряду сотника, який ствердив акт такого продажу землі.

Водночас із обмеженням посполитих у праві розпорядження землею, провадилася боротьба з самим правом переходу посполитих. Ще за Данила Апостола старшина намагалася дістати від нього заборону вільного переходу посполитих, які жили на землях куплених старшиною, але гетьман, який відстоював старі права України, не дав своєї згоди й підкреслив, що посполиті мають право переходу. 1738 року Генеральна військова канцелярія без жодних підстав поширила на Гетьманщину указ, яким заборонялося переходити козакам і посполитим Слобожанщини та їм пропонувалося повернутися на старі місця. Єлизавета 1742 року знов підтвердила права вільного переходу посполитих, лише з заборonoю виходити за кордон. З поновленням гетьманства старшина звернулася до Розумовського із проханням заборонити посполитим переходити з місця на місце, але він лише 1760 року видав універсал, яким значною мірою обмежив посполитих у праві перехо-

ду: покидаючи місце, де посполитий жив, він втрачав усе майно, рухоме й нерухоме, і не міг перейти без письмового дозволу землевласника. Це був перший наказ про обмеження права переходу посполитих. У проханні про повернення стародавніх прав 1764 року старшина, між іншим, просила заборонити посполитим переходити з місця на місце. Вона доводила, що це право не є давнє й що переходи посполитих суперечать українським правам і руйнують господарство. Водночас старшина просила заборонити посполитим вписуватися в козаки. Таким чином, протягом XVIII століття право переходу посполитих у козаки зазнало таких само обмежень, як і право вільного переходу. Раніш, у XVII столітті, посполиті вільно переходили в козаки, так само як і козаки в посполиті. У XVIII столітті це право для посполитих було вже більше теоретичним, але все ж випадки переходу посполитих у козаки траплялися. Першими втратили право переходу в козаки посполиті монастирських маєтностей, де випадки заборони вписуватися в козаки траплялися ще в XVII столітті. У XVIII столітті ця заборона почала поширюватися й на посполитих старшинських земель. Царський наказ 1723 року вимагав для переходу посполитого в козаки довести, що ґрунт, на якому він жив, раніш належав козакові чи сам посполитий був записаний у компут, або принаймні надати свідків, що він справді був козак. Прийняття полковником прилуцьким Галаганом посполитих у козаки викликало спеціальне розслідування: за «природними» посполитими це право вже не визнавалося. Не визнавалося у XVIII столітті і звичаєвого права, за яким посполитий, одружений із козачкою, міг записатися в козаки: навпаки, козачка, одружена з посполитим, втрачала свої козацькі права.

Залишався для посполитих лише один шлях для виходу зі свого стану: запис до компанійських полків, куди однаково приймали і козаків, і посполитих. Проте і тут поставили перешкоди: 1743 року служба в компанійських полках

перестала звільняти від повинностей державі, а незабаром до полків перестали приймати посполитих. 1753 року Розумовський дозволив приймати до компанійських полків лише безземельних посполитих. Це було зроблено в інтересах старшини, яка не хотіла втратити робітників.

Другий шлях був дуже небезпечний: це був перехід на інші місця, на слободи. Посполиті кидали свої місця, продавали землю або просто кидали її та йшли шукати кращої долі. Здебільшого вони заселялися в слободах, які засновувала старшина на порожніх місцях. Зазвичай у слободах давали 3–10 років пільгових, але після їх закінчення люди опинялися в гірших умовах ніж ті, від яких вони втекли. У слободах вони не мали ні власної землі, ні хати; безземельні, безпритульні, беззахисні – вони цілком залежали від володільців землі. Становище селян погіршувало те, що здебільшого вони повинні були брати у господаря позику, щоб розпочати господарство на нових місцях, а це ще збільшувало їхню залежність від поміщика. Нерідко бували випадки, що землевласник починав вимагати панщину до закінчення пільгових років або накладав надмірно велику панщину: тоді люди кидали слободу і йшли шукати кращої. Так і на Гетьманщині з'являється безземельне селянство.

Переходячи з місця на місце, безземельні селяни переходили поза межі Гетьманщини, йшли на Правобережну Україну, на Київщину, на Брацлавщину, на Південну Україну, на Запорозжя, на Дон, навіть заходили до Сибіру.

Не всі посполиті, ліквідувавши свої землі, кидали старі місця. Значна частина, продавши їх, залишалася на них вже як орендарі. Такі безземельні орендарі звалися підсусідками. У підсусідки переходили не лише посполиті, а й козаки; іноді вони залишалися на своїх колишніх ґрунтах, іноді – переходили в хазяйські двори. Підсусідки були у землевласників усіх груп: у старшини, посполити-

тих, монастирів, козаків. На відміну від слобожан, вони не користувалися пільгами, не мали й договорів. Побут підсусідків залежав від того, у кого вони жили: козацьким і посполитським підсусідкам взагалі жилося краще, ніж старшинським, але старшина більше захищала їх від всенародних «повинностей». Кількість підсусідків зростала: 1732 року були підсусідки в 8062 козацьких дворах – 78 053 осіб та в 4900 посполитських дворах – 112 615 осіб. Таким чином, 13 962 підсусідків було лише у козаків і посполитих, не враховуючи старшинських і монастирських, та всі вони були звільнені від державних повинностей. До цього треба додати членів їхніх родин. Таке привілейоване становище підсусідків викликало протести іншої людності. 1734 року, за пропозицією князя Шаховського, генеральна старшина ухвалила оподаткувати підсусідків на утримання консистентів². Тих, що мали власні двори та ґрунти – «по препорції», а безземельних по 2 коп. на місяць та по 3 коп. з голови худоби: коня або вола. Після того вихід у підсусідки вже втратив свої вигоди і кількість підсусідків почала зменшуватися. Тоді державці стали переховувати своїх підсусідків і показувати їх як своїх підданих. Так підсусідки починають об'єднуватися в одну групу з підданими.

² Консистенти – це війська, що стоять на постої. ВС.

Міщани

Міста Гетьманщини були неоднакові щодо їхніх прав та положення: деякі з міст користувалися магдебурзьким правом, інші не мали його і цілком підлягали полковій адміністрації. Загалом кількість міст, які користувалися магдебурзьким правом, була незначна; це були великі торгові міста: Стародуб, Ніжин, Київ, полкові осередки – Переяслав, Чернігів та Полтава, решта були незначні міста – Остер, Новгород-Сіверський, Мглин, Почеп, Погар, Козелець.

В основі магістратського самоуправління лежав виборний принцип, але між козацьким і міщанським самоврядуванням була велика різниця: тоді як козацьке самоврядування охоплювало всю Гетьманщину, утворюючи струнку ієрархію – сотня, полк і гетьман, який очолював все населення, всі його стани; міське самоврядування обмежувалося незначною кількістю населення, причому всі ці окремі міські громади не мали нічого спільного між собою, не об'єднувалися вищою владою. Навпаки, кожна міська громада була незалежна одна від одної й мала інший характер та обсяг самоврядування. Влада магістратів поширювалася головню на міщан, почасти на посполитих, і мала цілком цивільний характер. Ступінь самоврядування міст залежав від характеру міста: значні торгівельні міста, як Стародуб, Ніжин, Київ, Переяслав, Чернігів, були в значно кращому становищі за дрібні, які з великим трудом боронили свої магдебурзькі права, а Почеп навіть перейшов у приватну власність Олександра Меншикова, а потім Кирила Розумовського, незважаючи на магдебурзькі права.

У містах, які мали повне магдебурзьке право, людність обирала війта, бургомістрів – райців, лавників та писаря. Кількість цих магістратських урядовців була різна: у Стародубі було 8 бурмістрів, у Чернігові – 4, у Ніжині – 6, число райців було теж неоднакове: у Стародубі та Чернігові було

по 5 райців, у Ніжині – 26. У менших містах були тільки вїйт і бурмістри або кілька райців. За магдебурзьким правом магістрат поділявся на дві окремих колегії – судову та адміністративну, але на Лівобережній Україні такого розподілу не було й вїйт був не тільки головою суду, а й завідував всією адміністрацією міста. Магістрат стежив за порядком у місті, за торгівлею, за правильністю мір та ваг на ринках, регулював ціни, вживав заходів запобігання пожежі та аби їх гасили, провадив боротьбу з жебрацтвом, крадіжками, грабунками тощо. Магістратські суди розглядали карні та цивільні справи всіх мешканців і навіть ухвалювали смертні вироки. Апеляції на судові рішення подавалися до Генерального суду. У багатьох містах у судах брали участь полковники та їх представники, головню в карних справах.

Керувалися магістратські суди магдебурзьким правом, переважно збірниками права «Саксона» Павла Щербича та «Порядку судів» Бартоломія Гроїцького. Становище судів на Гетьманщині ускладнювалося тим, що – з приєднанням до Російської імперії – в Україні перестали вживати польську мову, тим часом всі збірники магдебурзького права були польською мовою, і тому питання перекладу права набувало актуального значення.

Магістрати навіть значних міст, як Стародуб, весь час вели боротьбу з полковим начальством, яке втручалося в судові справи, фінанси, адміністрацію. Київ мусив визнати після боротьби призначеного російським урядом вїйта Сичевського. У Полтаві магістрат був цілком під впливом полковника. У дрібних містах було ще гірше.

З міст, що мали магдебурзьке право, Новгород-Сіверський здобув поновлення права лише 1758 року; Полтава одержала його 1752 року. Багато міст не мали магдебурзького права – Глухів, Лубни, Гадяч, Прилуки і цілком підлягали полковій адміністрації.

Міста Лівобережної України в XVIII столітті були невеликі. У Києві 1763 року було 2454 двори, у Полтаві було близько 1000 дворів, у Ніжині – 900, у Стародубі – 800, у Чернігові – 400 тощо. Міські будівлі були переважно дерев'яні з солом'яними дахами, дуже рідко траплялися кам'яні будинки. Це було одною з причин того, що від пожежі руйнувалося майже все місто.

Міщани поволі переживали такий же процес диференціації, який розділив козацтво на рядове та верхівку. Так і міщани виділили з себе верхівку – купецтво, до якого належала заможніша частина населення міста. У XVIII столітті купецтво об'єднувалося в «крамарські сотні», які стали йменуватися гільдіями. Вони користувалися деякими пільгами, звільнялися від державних повинностей та податків, але зате сплачували різні збори з торгів. Купецтво, за невеликими винятками, не утворило в першій половині XVIII століття міцної сили в Україні й тривалий час не могло пристосуватися до нових умов життя, які повстали в XVIII столітті. Спрямована на Західну Європу, українська торгівля не могла швидко перебудуватися, коли ці ринки були втрачені для неї і коли вона була обмежена державними монополіями, конкуренцією російських купців. Українське купецтво терпіло не тільки від конкуренції російського, воно мало могутніх конкурентів у самій Україні з боку української старшини, російських поміщиків, духовенства, навіть козаків. Всі вони мали право торгувати не лише продуктами власного господарства, а також бути посередниками в торгівлі, скуповувати в інших продукти і перепродавати їх. Водночас вищі представники купецтва, заможніші, поволі відходять від нього: наприклад, Шираї, Сокорупи, Марковичі, Крижановські, Мазараки та інші переходять до старшини, залишаючи в лавах рядового купецтва лише людей мало впливових і незаможних.

Так само як у торгівлі, так і в промисловості українське купецтво мало могутніх конкурентів – російських помі-

щиків, у маєтках яких створювалися перші значні промислові заклади. У всій Гетьманщині протягом першої половини XVIII століття не було жодного більш-менш значного промислового підприємства заснованого купецтвом, винятком були лише шкіряні заводи братів Аретіно в Ніжині.

Рядове міщанство загалом було мало заможне. Ремісники об'єднувалися в цехи, які в XVIII столітті вже значною мірою пережили себе і більше зв'язували ремісників, не даючи їм можливості ширше розгортати промисловість. Цехові організації додержувалися стародавніх традицій, мали своїх обраних голів, адміністрацію, суд, виконували старовинні звичаї – «кануни», товариські трапези тощо. Кількість цехів у містах була неоднакова – в Києві було 16 цехів, в інших містах – по 5–6.

Міста були обкладені різноманітними повинностями, які розподілялися нерівномірно. Головною повинністю була квартирна. Там, де були розташовані російські війська, міщани скаржилися, що бували випадки, коли протягом багатьох років власники будинку лише ремонтували й опалювали його і не мали можливості користуватися ним, бо в ньому змінювалися різні постой. Міста постачали й підводи, оподатковувалися також грошовими податками. Зростала заборгованість населення, зростали недоїмки.

Одною з причин надто повільного розвитку промисловості й торгівлі міст Лівобережної України в XVIII столітті було те ненормальне становище, в яке поставив їх царський уряд. На початку XVIII століття на Лівобережній Україні почали розвиватися галузі промисловості, потрібної для війська: парусна, полотняна, суконна. У середині XVIII століття в урядових колах Російської імперії переважив погляд, що корисніше для держави не розгортати ці мануфактури далеко від центру, а ліпше вивозити сировину з України для російських мануфактур. Внаслідок такої політики збільшується експорт прядива, вовни, але відповідні види місцевої промисловості занепадають.

Другою великою перешкодою розгортання промисловості в Україні став, з одного боку, брак вільних капіталів у шляхетства та купецтва, які можна було б спрямувати в промисловість, а з другого боку, те, що старшинські господарства перебували ще на стадії натурального виробництва і значною мірою самі задовольняли свої потреби. У маєтках старшини були власні млини з сукновальнями, крупорізки, броварні, гуральні, які переганяли збіжжя на горілку; пасіки постачали мед та віск, з якого виробляли свічки. Старшина вживала полотна, сукна, килими власного виробництва. У багатьох маєтках були власні рудні, які видобували так звану «болотяну» руду низького гатунку, але вона задовольняла потреби власного господарства. У деяких місцях були гути, які виробляли переважно зелене скло, але воно зменшувало попит на скляні вироби, які закуповувалися на ринках.

Дехто з поміщиків, переважно росіян, на початку XVIII століття заснував значні мануфактури. Наприклад, Олександр Меншиков мав у Почепі мануфактуру, яка виробляла паруси для флоту, князь Олексій Розумовський мав таку мануфактуру в Топалі, яка згодом перейшла до Рум'янцева, організовують мануфактури Ханенки, Будлянські. Найбільше значення мали фабрики, засновані Розумовським: у Батурині, Почепі, Шептакові протягом 1650–1680-х років з'явилася ціла низка промислових закладів, де виробляли сукна, полотна, килими, скляний посуд, дзеркала, шкіряні вироби, свічки, причому свічки користувалися широким попитом у Росії. Справа була поставлена на широку ногу, керували мануфактурами чужоземні майстри, деяку сировину, наприклад, світильники для свічок, виписували з-за кордону. Але навіть ці підприємства переважно постачали продукцію, потрібну для величезного господарства самого власника і лише незначна частина її потрапляла на ринок.

Розділ 2.
Слобідська Україна.
1725–1765 рр.

Слобідські полки

Слобідська Україна, або Слобожанщина, у XVIII столітті охоплювала територію на схід від Гетьманщини, між річками Псьом, Сіверським Донцем і Доном. Тут було розташовано п'ять Слобідських полків: Сумський, Харківський, Острогозький, Охтирський та Ізюмський. Полки поділялися на сотні. У цьому розумінні Слобідська Україна мала багато спільного з Гетьманською Україною.

Людність Слобідської України на противагу Гетьманщині з'явилася тут досить пізно. Безперервні спустошення території Слобідської України половцями, татарами перетворили її на пустку, на «дике поле». У XV–XVI столітті московський уряд почав висувати в «дике поле» лінію укріплень, щоб захистити московські землі від татарських нападів. Тут будувалися невеликі фортеці зі сторожовими вежами, а біля них, за лінією цих укріплень, виростали села. Поволі ці лінії укріплень посувалися далі на південь. Наприкінці XVI століття вже була значна лінія – Білгород, Курськ, Вороніж, Валуйки, Лівни, які згодом об'єднуються спільною Білгородською лінією.

Спочатку біля цих укріплень оселялися московські «ратні» люди, але згодом до них приєднуються українці, які приходять із різних місць Лівобережної України. Поселень було мало, але з середини XVII століття все докорінно змінюється. Початок інтенсивної української колонізації Слобідської України поклав гетьман Яцко Острянин, який 1638 року після невдалого козацького повстання прийшов на Слобідську Україну з цілим полком і оселився біля Чугуєва та Харкова. Однак перша спроба була невда-

ла: незабаром козаки повстали проти Острянина, забили його та повернулися на Правобережну Україну.

Значні маси української людності почали переходити й оселятися на Слобідській Україні після 1651 року, у зв'язку із незадоволенням тим напрямом, в якому йшло повстання Богдана Хмельницького. На Слобідську Україну почали переселятися люди з різних місць, засновувати тут села, слободи, будувати укріплення, міста. Так було засновано Лебедин, Харків, Охтирку. Нові переселенці зберігали свої звичаї, військовий устрій та внутрішню автономію. 1652 року прийшла тисяча козаків із Волині, з-під Острога, під проводом полковника Івана Дзиньковського й заснували Острогозьк – і таким чином дали початок Острогозького полку. Перейшов увесь полк, зі всією старшиною, зі священником, родинами, слугами, худобою, всім господарством, оселившись там, люди відразу почали господарювати. Того ж року Герасим Кондратьєв заснував Суми і започаткував Сумський полк. 1654 року сотник Харко заснував Харків. Група переселенців чисельністю півтори тисячі заснувала Охтирку.

Численні розрухи на Гетьманщині в XVII столітті викликали посилення колонізації Слобідської України. Остання велика хвиля української колонізації була пов'язана з вигнанням людності із Правобережної України в 1711 році.

Таким чином, протягом XVII століття до Слобідської України безперервно приливали нові і нові хвилі української людності, які поглинули колишніх перших російських поселенців та перетворили «дикє поле» на Слобідську Україну. Постійні переходи до Слобожанщини людності з Гетьманщини, козаків і посполитих, давали привід гетьманам неодноразово домагатися приєднання Слобідської України до Гетьманщини, але московський уряд рішуче відхиляв ці прохання.

Соціальний та економічний устрій Слобідської України

У своєму внутрішньому житті Слобідська Україна дуже нагадувала Гетьманщину, але мала незначні відмінності.

Полки слобідські так само поділялися на сотні; полки та сотні управлялися виборною старшиною, але об'єднуючої всю Слобожанщину влади, подібної до влади гетьмана та генеральної старшини, не було. Слобідські полки підлягали московському воєводі. Спочатку вони підкорялися білгородському воєводі, а в XVIII столітті – командирові української дивізії, яка стояла на Слобожанщині. У судових справах вищою інстанцією була Білгородська губернська канцелярія. У XVIII столітті Слобідська Україна спочатку була у відомстві Сенату, а потім її переведено до відомства Військової колегії.

Полковники слобідських полків теж мали деякі відмінності від лівобережних. Здебільшого полковниками ставали засновники полків і їхня влада передавалася у спадок. В Острогозькому полку полковництво належало Дзиковським, у Сумському – Кондратьєвим тощо. У XVIII столітті полковників став призначати російський уряд, але переважно з членів найзаможніших і впливових старшин. Так із 34 полковників протягом XVIII століття було лише 8 осіб, які не належали до цих родин: у роду Донець-Захаржевських було 5 полковників, із родин Тевяшевих, Кондратьєвих і Лесевицьких по 4, з родини Осипових – 3, з родини Квітки – 2. Члени цих родин остільки звикли вважати полковницькі уряди за свою спадкову власність, що вступали іноді в боротьбу за уряд, наче за спадщину. Бували випадки, що російський уряд призначав полков-

никами осіб сторонніх, наприклад, волоха Куликовського, але це бувало рідко. Влада полковників була дуже велика, на це впливало те, що на Слобідській Україні не було вищої інстанції, аналогічної гетьманові. Полковники відали всією адміністрацією, судом, командували полком під час походу, роздавали землі. Свої накази полковники видавали в формі гетьманських універсалів.

Козацька старшина

Старшина Слобідської України була ще більше відокремлена від козацької маси. Тут була створена в XVIII столітті група «підпрапорних», аналогічна до значкових товаришів Гетьманщини, з кола яких призначали на різні старшинські уряди, які таким чином були резервом для заміщення посад. Полкова старшина складалася з полковника, судді, обозного, осавула, хорунжого та двох писарів.

У руках старшини скупчувалися великі земельні багатства; більші, ніж на Гетьманщині. Основою їх служили вільні землі, які захоплювала старшина, або так звані «заїмочні» землі, або «займанщина». На цих землях старшина оселявала слободи, що й дало підстави для назви цілої країни Слобідською Україною. Заїмочні землі старшина вважала за свої власні, продавала їх, передавала в спадщину тощо. Так само, як і в Гетьманщині, старшина намагалася закріплювати землі певними документами, царськими грамотами, які затверджували їх у повну власність. Крім заїмочних земель, старшина діставала від царського уряду як нагороду за різні послуги маєтки. Внаслідок цього на Слобідській Україні утворилася міцна група великих землевласників. Було серед цієї групи чимало людей не місцевого походження, були російські вельможі – князі Трубецький, Голіцин, Крапоткін, генерали Дашков, Девіц,

графиня Гендрикова, навіть царівна Єлизавета, у майбутньому цариця, одержала на Слобідській Україні маєток. Були волохи – князь Кантемир, Абаза, Танський, були й члени української старшини з Гетьманщини – Чарниш, Лизогуб та інші. Про розмір земельних володінь старшини важко казати якоюсь мірою певно: вони часто зазначалися «верстами». Наприклад, управитель князя Івана Трубецького самовільно захопив козацьких земель на 4 версти, або до маєтку графині Гендрикової було захоплено земель по 15 верст тощо. Кількість посполитих, які жили на старшинських і поміщицьких землях, свідчить про колосальні розміри цих володінь. 1722 року на землі поручика Крапоткіна було 1884 душі посполитих, у генерала Дашкова – 1797 душ, у ротмістра Дуніна – 1141, у полковника Харківського полку Квітки – 986 душ тощо.

Козаки

Рядові козаки Слобідських полків були в стані не кращому за козаків гетьманських полків. На них лежав весь тягар охорони країни від татар, вони брали участь у всіх походах у складі російської армії. Поголовно всі брали участь в азовських походах, під час шведської кампанії охороняли границі Слобожанщини, ходили 1724 року на Персію. Проте використовувались козаки не лише як військо: вони весь час виконували важкі роботи із копання каналів, при будівництві фортець на границях Персії. Важким тягарем лежало на них спорудження Української лінії в роках 1731–1733, значна частина якої проходила через територію Слобідської України.

На Слобожанщині було шість фортець – Олексіївська, Михайлівська, Слобідська, Тамбовська, Петровська та

Співакова. Робота там була дуже важка, як вже зазначалося вище; на Слобідській Україні навіть складено було пісню, в якій відобразилося ставлення населення до цієї роботи: «посіяли, поорали, нема кому жати, пішли наші козаченьки лінію копати»... Крім людської праці, робота на лінії коштувала дорого людності: на кожних 10 осіб давали підводу з конями або волами, на 50 робітників – плуг з волами, всі приладдя, сокири, лопати, лантухи на землю, все утримання робітників. Після закінчення роботи стали висилати козаків охороняти лінію. 1738 року, наприклад, було вислано з самого лише Харківського полку 450 козаків. 1739 року знову вислано козаків для охорони 326 чоловіків. Однак виявилося, що з них лише 64 козаки було придатних для військової служби, а решта – старі або підлітки. Крім охорони лінії Слобідські полки виряджали козаків для охорони бахмутських солеварень. Внаслідок важких умов кількість козаків зменшувалася. Козаки тікали на Дон, на Запорозжя, на Волгу. Значна частина козаків записувалася в посполиті, у підсусідки.

Посполиті

Посполиті в Слобідській Україні, яких московські воеводи називали «работними» або «пашенними» мужиками, з'явилися одночасно з козаками як вільні хлібороби і принесли з Гетьманщини свою назву. Вони платили податки царському урядові і мали право вільно переходити з місця на місце. Оселялися вони на землях зайнятих вже старшиною, тому що поселення на вільних землях було пов'язано з військовою службою і записом до козацьких полків, чого не всі бажали. Оселяючись на землях старшини, посполиті брали на себе обов'язок допомагати їй обробляти

землю. У XVIII столітті посполиті жили вже майже на всіх старшинських землях. Спочатку, поки землі було багато, а посполитих мало, повинності посполитих для старшини не були великі, але з кожним роком вони збільшувалися. Значною мірою розмір повинностей залежав від того, коли саме оселилися посполиті: під час заснування слобід зазвичай давали пільгові роки, здебільшого 4 роки. Різниця в повинностях залежала не лише від давності перебування в слободі, а й від інших причин. Посполиті, які оселилися одного й того ж 1720 року в селі Пісочині не відбували жодних повинностей на власника, а в с. Хотімлі працювали на сотника по 2 дні на тиждень. Взагалі повинності посполитих були різні: в одних маєтках працювали по 1–2 дні на тиждень, в інших – по тижню на рік, а бувало, що повинності обмежувалися тим, що гатили греблі, доставляли дрова тощо. Були водночас місця, де посполиті вже працювали по 3 і навіть 4 дні на тиждень. На становище посполитих Слобожанщини так само, як і Гетьманщини, зле впливали приклади кріпацької праці в маєтках російських поміщиків, які переводили своїх кріпаків із Росії. Поміщики не розуміли різниці між кріпаками та посполитими, і їх прикладом послуговувалася й українська старшина. Так поволі на Слобожанщині підготовлювався ґрунт для закріпачення посполитих.

Крім повинностей на користь землевласників, посполиті виконували багато повинностей для держави: працювали на будівництві ліній, утримували російські полки, яких завжди було багато, на деякі полки, наприклад, на Харківський припадало іноді по три російських полки. «Порції» та «рації» не були тут точно фіксовані і їх стягнення викликало багато скарг. Разом із селянами переходили на Слобідську Україну й міщани. Так у XVIII столітті воєвода Ситін зареєстрував серед переселенців із Гетьманщини окрему групу міщан.

Реформа Слобідської України

Зменшення чисельності козаків Слобідських полків та їх зубожіння привернули увагу царського уряду, який боявся втратити цю військову силу. 1732 року було доручено лейб-гвардії майору Івану Хрущову зробити докладний перепис козаків та іншої людності Слобідських полків. Цей перепис показав різке зменшення людності у всіх полках і констатував важке матеріальне становище козаків, знесилених походами та різними роботами. Було виявлено, що козаки кидають військову службу та ґрунти. Тоді князеві Олексієві Шаховському було доручено провести реформу Слобідської України.

Головним адміністративним осередком Слобожанщини стала «Комісія заснованих Слобідських полків», очолювана князем Олексієм Шаховським. До її складу входили два російських штаб-офіцери. Слобідські полковники мали в ній лише дорадчий голос. Містилася комісія в Сумах.

Почалося ламання устрою Слобідських полків. Ще трохи раніш, 1731 року, було створено в полках новий ранг – ротмістра. Йому відведено місце в полковій ієрархії між полковником і суддею. Водночас сформовано регулярні роти при кожному полку, до яких призначались по 100 козаків з полку.

1732 року перебудовано полки: всі вони були підпорядковані бригадирові, який зі свого боку був підпорядкований начальникові української дивізії. Від кожного полку виділено по 200 козаків на регулярні роти. Сформовано драгунський полк із кращих козаків. У полках залишено всього 4500 осіб, по 800 у кожному полку, крім Охтирського, в якому залишено 1000 козаків. Це були «виборні» або

реєстрові козаки. Решта козаків, яка до них не входила, і яких налічувалося 22 тисячі, були обкладені грошовими податками на утримання реєстрових козаків. Інші козаки, яких було 86 тисяч, були названі підпомічниками й обкладені податками на утримання виборних козаків.

Полковники втратили своє значення. Вони були позбавлені права давати універсали на землі; призначення бригадира звузило права полковників; у полках при полковниках були засновані канцелярії, в яких записувалися всі акти, купчі, мінові, універсали.

Для обслуговування старшини було призначено підпомічників: полковникам на ранг дано 15 дворів, обозним по 7, ротмістрам по 5, полковим писарям – 2. Крім того, старшина одержувала грошову платню. Землі з підпомічниками були відведені також і для офіцерів драгунських полків. Право займанщини було скасовано, але землі, здобуті на його підставі, залишилися у володільців.

Вся людність Слобожанщини поставилася вороже до реформи. Старшина не мирилася з тим, що втрачала своє значення, козаки й посполиті були переобтяжені новими податками. Підпомічники були незадоволені з покладеного на них обов'язку обслуговувати старшину й офіцерів.

Важке становище Слобідських полків збільшували війни, які почалися з 1733 року, і в яких Слобожанщина брала участь вже в реформованому стані. 1733–1734 року слобідські козаки ходили до Польщі. 1737–1739 року – на Крим і Молдову. З Охтирського та Сумського полків, наприклад, взяли по 2 тисячі чоловіків, з інших – по 1 тисячі. Тяжкі умови війни збільшували втрати: козаки гинули від хвороб, коні – від голоду. Старшина та заможні козаки вживали всіх заходів, щоб позбутися участі в походах, але рядове козацтво несло весь тягар служби. З 4200 осіб, виряджених в похід, прийшло лише 2360, бували сотні, які давали по 5–10 козаків.

Козаки та посполиті убожили, тікали, людність зменшувалася. 1732 року в Харківському полку виборних козаків з їхніми родинами було 5600 людей. Та підпомічників 17 440, разом – 23 040 осіб. У 1741 році виборних козаків було з родинами 55 666 та підпомічників із родинами – 9584, разом – 15 150 людей. Це свідчить про те, яка частина козаків переважно зменшувалася. 1738 року було видано спеціальний наказ про заборону приймати козаків зі Слобожанщини й пропонувалося негайно повертати їх додому. 1739 року виряджено офіцерів на Дон, на Волгу шукати втікачів зі Слобідської України, але ці заходи не давали наслідків.

Царювання Єлизавети викликало в слобідських козаків надію на покращення їхнього становища. 1742 року старшина слобідських полків звернулася до Єлизавети з проханням поновити козацький лад. 1743 року було видано жалувану грамоту про поновлення козацького устрою, про скасування драгунського полку. Рядовиків-драгун переведено до козаків, причому чисельність виборних козаків встановлювалася в 5000 осіб (згодом її збільшено до 7500 осіб). Посада бригадира була скасована, Слобідська Україна в судових справах продовжувала залежати від полкових канцелярій, з правом апеляцій до Білгородської губернської канцелярії. Але не все було скасовано з нових порядків: залишено було три російських драгунських полки, на повному утриманні Слобожанщини.

Проте реформа не поліпшила становища козаків. Знов почалася експлуатація козаків старшиною. Козаки-підпомічники скаржилися на непевні відносини між козаками та підпомічниками: часто бувало, що козаки відкупалися від тяжких відряджень і замість них йшли підпомічники. Не було встановлено, на який строк вони мали постачати козакам коней, зброю, одяг; і козаки недбайливо ставилися до них і знов вимагали нових. Збільшувалися втечі ко-

заків. 1748 року видано наказ, яким заборонялося козакам переходити не тільки за межі Слобожанщини, а й навіть з одного полку до другого. Так козаки були прикріплені до своїх полків. Становище козаків ще більше погіршилося, коли 1756 року було засновано на Слобідській Україні гусарський полк на повному утриманні слобідського населення і до нього почали записувати козаків.

Скасування козацького ладу Слобідської України

У зв'язку з загальною тенденцією політики Катерини II, яка намагалася скасувати всі місцеві автономії й встановити у всій Російській імперії однаковий лад, Слобідська Україна перша втратила свою автономію. 1762 року призначена ревізія Слобідської України. На чолі комісії, яка мала провести ревізію, поставлено секунд-майора Євдокима Щербініна.

Комісія працювала в Петербурзі і старшину викликали приїздити до столиці й давати пояснення, але старшина не охоче їздила до Петербурга: вже ширилися чутки про неминуче скасування козацького устрою.

28 липня 1765 року видано Маніфест про реформу Слобідської України: військове правління відокремлювалося від цивільного, козацькі полки скасовувалися, «з их тягостной и бесполезной службой». Для проведення реформи утворено «Експедицію заснування Слобідських полків» з Євдокимом Щербініним на чолі. Територія Слобожанщини значно збільшувалася завдяки приєднанню частини Воронізької та Білгородської губерній, де жили слобідські козаки. Замість козацьких полків засновано 5 гусарських полків. Командирами цих полків призначено сторонніх людей: Охтирського – Підгоричани, Сумського – Ланова, Харківського – Чорбу, Ізюмського – Зорича й Острогозького – Сатіна. Старшина, яка вступила до гусарських полків, діставала офіцерські ранги: полковник – підполковника, сотник – поручика і разом – право на дворянство. Козаків і посполитих закликали записува-

тися в гусари. Решта людності, яка не входила до складу полків, перетворювалася на «військових обивателів» і мала платити подушний податок – 95 та 85 коп. з душі. Селяни були обкладені податком в 60 коп. Переходи селян від одного поміщика до іншого були заборонені.

Людність зустріла реформу вороже. Старшина не хотіла служити в полках і вважала себе ображеною: вона втрачала панівне становище в країні, незважаючи на те, що здобувала дворянство. Козаки були незадоволені з того, що їх прирівнювали до посполитих й обкладали однаковими податками. Бували випадки, що батьки позбавляли спадщини синів, які вступали до гусарів, вигонили з дворів їхніх жінок та дітей. Це викликало появу указу про звільнення дворів гусарів від податків, щоб заохотити людей вступати до полків.

Реформа викликала в старшини рух за поновлення козацького устрою. Ізюмський полковник Федір Краснокутський, який тоді перебував у Петербурзі, довідався про загрозу для Слобожанщини й звернувся до слобідської старшини з листами, в яких радив вжити всіх заходів, щоб запобігти цій справі й повернути старий устрій, перш за все зібрати гроші й надіслати до Петербурга депутацію, яка б тут повела акцію за поновлення старого козацького ладу. Листи читали з великим інтересом, уважно, обговорювали їх – але нічого не встигли зробити. Тим часом до царського уряду дійшли чутки про змову, було проведено слідство і ті, що брали участь у справі, були жорстоко покарані, зокрема сам полковник Краснокутський.

Більше значення мав протест проти реформи військових обивателів. У містечку Соколові люди відмовилися обирати «розкладчиків» нового податку; в селі Андріївка військові обивателі заявили, що не визнають нового указу про скасування козацького ладу; понад 200 людей було заарештовано й покарано. У містечках Балаклії, Левковці, Угольцях теж були значні заворушення через скасування козацького ладу, які було придушено військовою силою.

Розділ 3.

Південна Україна.

1734–1764 рр.

Запорожжя після повернення козаків з Олешок

Південна Україна охоплювала величезну територію, яка простягалася на південь від Орелі та Тясмина, а інші межі її губилися між Бугом та землями донських козаків. Тут лежали широкі мало залюднені степи – володіння запорозьких козаків.

Протягом багатьох століть по терену Південної України без перерви проходили натовпи різних кочових народів; печенігів відтиснули половці, половців – татари. Кочовики нападали на оселі, палили, руйнували, уводили в полон людей, грабували худобу. Родючі поля перетворились на пустки, і лише ковила сріблилась там, де колись були села. З цих степів татарські вершники однаково нападали на всі українські землі, несучи з собою полон та руїну. Проте життя в Україні робилося іноді таким важким, що люди, тікаючи зі своїх осель і шукаючи кращої долі, заходили навіть у ці степи, бо тут можна було одинаку вкритися від татарського наскоку легше, ніж на батьківщині від злиднів та старшинського або панського гніту. Так у степу поволі знов з'явилася людність, втікачі з різних місцевостей України, які не маючи постійних осель, жили тут за порогами ухощами, рибальством, полюванням, будували курені, в яких ховалися від дощів і морозів. Але умови життя в степу, де постійно нищили татарські загани, перетворювали мирних здобичників на героїв, які мусили боронити своє життя, і від оборони переходили до наступу. Життя в степу, де не було постійних осель, робило їх недосяжними для татар; легко переходячи з місця на місце – вони переслідували татар і зникали від них у чагар-

никах і байраках. Сміливість, відвага, вміння пристосовуватись до місцевих умов – зробили з запорозьких козаків єдине військо, яке могло боротися з татарами й боронити від них Україну.

Слава запорозьких козаків ширилася далеко по всій Україні, й до них почали сходитися не лише здобичники, а також відважні люди, які шукали воєнних подвигів. У XVI столітті окремі козаки згуртувалися в єдину могутню військову організацію й заснували на березі Дніпра фортецю – Січ, в якій перебував Запорозький кіш – військовий та адміністративний осередок Запорожжя. Запорожці утворили своєрідну організацію з виборною старшиною, яку переобирали щороку, з політичною рівністю всіх козаків, із відсутністю приватної власності, й політичною й соціальною рівністю всіх членів.

У XVII столітті Запорожжя зайняло виняткове становище: там знаходили притулок втікачі з усієї України і не лише України: там були й поляки, й турки, й греки, й татари, й євреї. На Запорожжі зароджувалися всі повстання проти Польщі й українських гетьманів, і там знаходять підтримку Пушкар, Суховій, Ханенко, Петрик.

Польща добре розуміла силу й могутність Запорожжя, зрозумів її і царський уряд, який надсилав до Запорожжя багаті подарунки. Розуміли й запорожці користь для себе підлягати безпосередньо далекій Москві, аніж близьким гетьманам.

Політичне становище Запорожжя в XVII столітті залишалося непевним і лише Вічний мир 1686 року визнав за Москвою права на Запорожжя, але підданими Москви запорожці себе не визнавали і в боротьбі між Росією та Швецією 1709 року приєдналися до Швеції, але й тут склали з ними окремі договір.

Карл XII взяв обов'язок замиритися з Петром I лише гарантуючи для України та Запорожжя визволення від Москви.

У травні 1709 року Січ, яка тоді містилася на Чортомлику, було знищено російськими військами. Запорожців, які захищали Січ, було страчено. Спроба запорожців заснувати нову Січ, після полтавської катастрофи, на Кам'янці була невдала й цю Січ теж було зруйновано.

Після Прутського миру запорожці перейшли «під татарську протекцію» і заснували свою Січ в Олешках. Вони склали договір із ханом, на підставі якого зобов'язувалися служити в татарському війську, а за те здобували право заснувати Січ в Олешках, право самоврядування та вільної торгівлі.

Проте незабаром виявилось, що жити під «татарською протекцією» дуже важко. У піскуватих околицях Олешок запорожці не могли розгорнути скотарства, право вільної торгівлі обмежувалося татарами, возити сіль та рибу до України вони не могли, бо це було заборонено Петром I. Татари експлуатували запорожців під час походів, виряджаючи їх у найгірші місця. Татарські начальники брутально поводитися з ними. Щороку збільшувалося незадоволення серед запорожців. Це незадоволення збільшували економічні інтереси запорожців, які тісно прив'язували їх до Запорозжя. Там залишили вони свої зимівники, господарства, там залишилися особисті зв'язки. Перейшли до Олешок не всі запорожці: багато залишилося на старих місцях, зокрема тих, що мешкали в слободах та мали господарства – стада, орні землі; і стосунки між тими, що жили на Запорозжжі, й тими, що перейшли до Олешок, не припинялися.

Серед запорожців в Олешках почався розкол, вони поділилися на дві партії. Одна, під проводом отамана Костя Гордієнка, стояла за непримиренну політику щодо Російської імперії і не припускала можливості будь-яких переговорів із нею. Друга партія складалася з людей, які бажали повернутися на Запорозжя. Поволі кількість останніх все більше зростала. Ще за життя Петра I запорож-

ці зверталися до російського уряду, просячи дозволу повернутися на Запорожжя, але Петро I рішуче відмовив їм. Тоді окремі невеличкі купки козаків почали переходити на Запорожжя й оселилися там.

З поновленням гетьманства Данила Апостола серед запорожців збільшилася партія тих, що бажали повернутися на старі місця. Запорожці привітали нового гетьмана листом і поновили прохання про дозвіл повернутися на Запорожжя, але їм знов було відмовлено. Тоді 1728 року козаки арештували отамана Костя Гордієнка, проводиря партії, яка була проти повернення, і вирушили до Чортомлика, де без дозволу заснували свою Січ. Проте від царського уряду і цього разу вони не дістали дозволу. Вища таємна рада боялася прийняти запорожців у підданство, тому що це могло викликати ускладнення у взаємовідносинах із Туреччиною. Так запорожці пробули два роки на Чортомлику і 1730 року знов повернулися «під татарську протекцію», де заснували Січ на річці Кам'янка.

Однак на початку 1730-х років у ставленні царського уряду до запорожців помічаються деякі зрушення. 1731 року було засновано велетенську Українську лінію, яка вимагала багато сил для її охорони. Тоді київський генерал-губернатор Йоган-Бернгард фон Вейсбах із власної ініціативи почав переговори з запорожцями, пропонуючи їм повернутися на старі місця, де він хотів використати їх для охорони границь від татар і поселити біля лінії. Загальна кон'юнктура ускладнилася ще більше, коли 1733 року почалася в Польщі боротьба за королівський престол і партія Станіслава Лещинського звернулася до Туреччини та Криму за допомогою в боротьбі з Августом Саксонським, якого підтримувала Російська імперія. Таким чином, Російській імперії загрожувало, що запорожці, якщо вони залишаться під «татарською протекцією», опиняться в таборі її ворогів. Тоді Анна Іванівна видала грамоту, в якій обіцяла запорожцям свою «милість», дозволяла

перейти на старі місця й дарувала їм старі провини проти російської держави.

1734 року запорожці повернулися на Запорожжя й заснували Січ на припливі Дніпра, річці Підпільній. Крім неясної грамоти Анни Іванівни вони дістали офіційне повідомлення від генерала Йогана-Бернгарда фон Вейсбаха, що їм повертаються всі їх давні «вольності», права на землі, самоврядування, суд, до яких ніхто не матиме права втручатися. Від царського уряду запорожці мали одержувати щорічне утримання грішми та натурою: борошном і крупою.

Так почалося життя останньої, так званої Нової Січі.

Політичний, соціальний та економічний устрій Запорозжя

Територія Запорозьких Вольностей

На широчезному просторі запорозьких земель було розташовано паланки – адміністративно-територіальні одиниці. Таких паланок спочатку існування Нової Січі було п'ять – це були Кодацька, Самарська, Інгульська, Бугогардівська та Кальміуська паланки. Згодом, у зв'язку зі збільшенням людності, було засновано нові паланки – Орельську, Протовчанську, Прогноїнську, в останні роки існування Січі – Барвінківську та Макарівську. Паланка була свого роду губернією чи повітом, на чолі її стояв полковник, якому належала вся влада в паланці: адміністрація, суд, збирання податків, догляд за виконанням повинностей, виклик людності до війська тощо.

Головним адміністративним і військовим осередком Запорозжя була Січ. В укріпленій частині її містилися церква, будинки кошового та іншої старшини, порохові льохи, курені, де жили козаки, пушкарня або в'язниця. Біля церкви був великий майдан, на якому відбувалися ради козаків. За межами укріплення лежав форштадт, або Гассан-Баші, або передмістя, тут були ринок, крамниці, будинки крамарів, декого зі старшини, ремісників тощо. Далі на березі Дніпра був «уступ» – пристань, до якої доходили навіть морські кораблі.

Населення Запорозжя складалося з двох великих категорій людності: козаків і посполитих.

Козацька старшина

Запорожжя являло собою своєрідну військову республіку, в якій усі політичні права належали козакам, війську. Воно обирало на Раді щороку старшину. До складу старшини входили: кошовий отаман, суддя, писар, осавул. Кошовий отаман мав величезну владу: він був головним правителем всього Запорожжя, під час походів він командував всім військом запорозьким, він був найвищий суддя. У всіх дипломатичних стосунках був репрезентантом Запорожжя перед царським урядом і гетьманом, вів листування з Кримом тощо.

Суддя, крім судових функцій, заміняв кошового під час його відсутності. Писар керував канцелярією, вів листування, був, як його йменували чужоземці, канцлер Запорожжя. Осавул стежив за виконанням наказів та взагалі за порядком на Запорожжі.

Запорожжя не мало писаних законів і керувалося звичаями; діловодство було організоване на високому рівні. Запорозький Кіш – це старшина, яка видавала докладні накази з усіх галузей адміністрації та господарства, а паланкові та курінні полковники надсилали рапорти про все, що робилося в куренях та паланках.

Після виборів старшини, які відбувалися зазвичай на Різдвяні свята, 1 січня, переобирали також курінну та паланкову старшину. Курінні мали велику владу в своїх куренях – так само, як кошовий отаман для всього Запорожжя, курінний отаман був повним необмеженим начальником свого куреня, його військовим командиром під час походу та господарем, суддею за мирних часів. Те ж можна ствердити про паланкового полковника.

У теорії таким чином щороку мала змінитися вся старшина, але на практиці становище було інше. І дуже часто обирали тих самих осіб на другий, на третій рік. Старши-

на, яку не було обрано знов, не зливалася з козацькою масою, вона входила до складу так званої отаманії або «стариків», які утворили неофіційну раду при старшині і мали значний вплив на справи.

У військовому розумінні козаки розподілялися на курені, на чолі куреня стояв курінний отаман. Курінь для січовиків був військовою, і адміністративною, і судовою одиницею. Курені мали своє господарство і щороку на загальній раді за жеребами розподіляли між куренями військові угіддя: риболовні річки, озера, луки тощо. Курені мали свої крамниці на базарі – Гассан-Бані, і здавали їх в оренду. На кошти, які здобували курені від своїх господарств, вони забезпечували своїм членам все потрібне для них: коней, зброю, одяг, щоденну їжу.

Як військо запорожці користувалися великою славою й зберегли її до кінця існування Запорожжя. Російські військові командири відзначали високі військові здібності запорожців: Мініх, Потьомкін, Рум'янцев однаково високо їх цінували.

Козаки

Козацтво на Запорожжі протягом XVIII століття переживало той же процес диференціації, як на Гетьманщині та Слобожанщині, але на Запорожжі він йшов швидше. З рівноправної козацької маси починає відокремлюватися верхівка, старшина, яка скупчує у своїх руках владу, вплив, багатство. Цей процес намічався ще в XVI столітті: посол австрійського імператора, Еріх Лясота, 1594 року спостеріг, що на Запорожжі існує окрема невелика група заможних козаків, які володіли всіма човнами, та козаки, які нічого не мали, і інтереси цих двох груп різко розходи-

лися. Чим далі, тим цей процес поглиблювався, і поширювався, і набув найбільш виразних форм після повернення козаків на старі місця 1734 року.

Старшина намагалася якомога довше залишатися на своїх посадах, перебуваючи в «отаманії», і навіть, втративши уряд, зберігала вплив на справи. У руках старшини поступово скупчувалися великі земельні багатства: значна частина жалування, яке надсилав на Запорозжя царський уряд, надходила старшині. Вона здобувала значну пайку зо всіх прибутків Запорозжя – з мита, з платні за перевози, судових зборів, з торгових промислів, з військової здобичі. Крім того, старшина використовувала свій вплив на те, щоб мати прибуткові господарства: табуни коней, отари овець, череди рогатої худоби, вона брала участь у торгівлі, виряджала десятки пароволових маж до Криму по сіль, по рибу, яку продавала в Польщі, в Україні, мала зимівники, в яких велося сільське господарство тощо.

Про розмір господарства членів запорозької старшини свідчать такі приклади: 1769 року полковник Опанас Ковпак мав у своєму зимівнику понад 300 голів рогатої худоби, 200 коней, 1200 овець; того ж самого року татари відібрали в нього 7000 голів худоби. У 1760-х роках кошовий Петро Калнишевський продав татарам 14 тисяч овець, по 2 карбованці за кожну. 1775 року Калнишевський мав 15 888 голів різної худоби, писар Іван Глоба – понад 13 тисяч голів. На старшинських зимівниках працювало по 40–50 найманих робітників.

У руках старшини скупчувалися внаслідок торгових операцій великі суми готівкою, які вони давали в позику, під проценти. Петро Калнишевський дав козакові Караванцю 1768 року 2400 карбованців, купцеві Кнескову 900 карбованців. 1775 року у Калнишевського було 47 000 карбованців готівкою, Глоба мав близько 30 000 карбованців готівкою та векселів на 5600 карбованців.

Старшина жила на Запорозжі не так, як рядове козацтво. Вона мала власні будинки, у Петра Калнишевського був будинок на кілька кімнат. У цих будинках стіни були обклеєні шпалерами, були прикрашені килимами, на стінах були дорогоцінні ікони, картини, портрети. Старшина мала коштовний одяг, зброю, прикрашену золотом та дорогоцінним камінням, срібний посуд, Калнишевський мав у своєму будинкові на Січі саксонський посуд, статуетки, серветки тощо.

Маючи великі прибутки від своїх посад і господарства, старшина неохоче кидала свої уряди та прагнула якнайдовше затримувати їх у своїх руках. Тому вона охоче пішла назустріч російському урядові в його спробах обмежити виборність старшини.

Рядове козацтво було теж не одноманітне, воно поділялося на різні економічні групи. Нижче за старшину стояло середнє козацтво, яке теж мало зимівники, хутори, худобу, брало участь у торгівлі й виряджало свої мажі по сіль та рибу до Криму. Англійський мандрівник Клаудіус Рондо, який відвідав Запорозжя в 1734 році, писав, що козаки мають по 10–20 коней, чимало козаків мають навіть понад 100 коней. Це були переважно козаки, які жили в зимівниках, хуторах, там господарювали і в разі потреби приїздили до Січі. Не позбавлені політичних прав, вони поволі самим життям відсувалися від нього і не грали в Січі такої великої ролі, як козаки, січовики, які весь час перебували там. Бували випадки, що великі господарства мали й січові козаки, які доручали свої зимівники найманим робітникам, іноді зі старостою на чолі. Згодом серед паланкових козаків почали з'являтися і козаки з родинами: у Січі жінкам суворо заборонено було жити, а десь у паланках, на далеких окраїнах, почали з'являтися й жінки.

Січове козацтво перебувало в самій Січі, у куренях. Куренів було 38–40, назви їх були переважно топографічні – Корсунський, Калниболотський, Іркліївський, внас-

лідок того, що засновано їх було вихідцями з тих місць. Курінь мав для козацтва значення основної ланки: він об'єднував козаків весь час – на війну вони йшли куренем, за мирних часів жили в курені, одною тісною громадою.

Поруч із заможними козаками, на Запорозжі існувало багато козаків, які нічого не мали. Російський офіцер Олександр Нікіфоров, який відвідав Запорозжя 1749 року, писав, що багато козаків не мають не тільки власного коня, а навіть сорочки на плечах. Про таких козаків співалося в пісні: «Козак душа правдива, сорочки не має». Раніш, коли були частіші війни, джерелом існування таких козаків, козацької голоти або сіроми, служила військова здобич: козаки одягалися в шовкові жупани, забирали дорогоцінну зброю до нового походу. У XVIII столітті війни були рідкісні, і січове керівництво, а також і російське, стежило, щоб козаки не робили самочинних нападів та грабунків, і суворо карали кожне порушення дисципліни. Таким чином, війна та військова здобич перестали бути джерелом існування козаків-сіромах. Усе потрібне для життя знаходили вони в курені. Там вони мали постійне житло, там годувалися за спільними столами тим, що варили курінні кухарі. Хто хотів – давав гроші до курінної карнавки, хто не мав грошей – не давав нічого. Курінь надавав зброю, одяг, коня. Не задовольняючись життям у курені, козаки-сіромахи шукали заробітків власною працею: служили наймитами у козаків, працювали на зимівниках, ходили з валками по сіль до Криму, наймалися до риболовних ватаг тощо.

Так різко розбігалися економічні інтереси між старшиною та заможними козаками, «дуками», як звали їх, та сіромою або голотою, з другого боку. У той час як старшина, подібно до гетьманської або слобожанської, намагалася збільшити свої скарби, свій добробут, рядове козацтво наближалося до стану злиднених батраків.

Класова протилежність між старшиною та сіромою виявлялась у численних повстаннях проти старшини, які ха-

рактеризують добу Нової Січі. Здебільшого приводом для повстань слугувало переобрання старшини на Різдвяні свята. Усе козацтво, як старшина, так і сірома, мало однакові політичні права, проте старшина поволі захопила всю владу до своїх рук, і сірома була безсила боротися проти неї. Старшина вживала всіх заходів, щоб заздалегідь забезпечити для себе успіх на Раді, вона гуртувала біля себе людей, які вели агітацію, поїла їх горілкою, задобрювала обіцянками. Проте, коли обирали небажаного кандидата, голота нерідко починала повстання проти старшини: руйнувала їхні будинки, била саму старшину. Зокрема, бурхливі події відбулися у зв'язку з виборами 1749 року, коли голота забила обрану старшину й поставила своїх кандидатів. Меншою мірою так було й 1756 року, але найбільшої сили повстання голоти набуло на Різдво 1768 року.

Посполиті

Крім козаків у запорозьких степах здавна мешкала сільська людність – посполиті; подібно до козаків, вони теж приходили до Запорожжя з різних місцевостей України – з Правобережжя, з Лівобережжя, зі Слобожанщини. Всі посполиті вважалися підданими Війська Запорозького й підлягали безпосередньо паланковому начальству. Жили посполиті здебільшого в слободах, мали власне господарство та відбували різні повинності на військо: косили луки, орали та сіяли, рубали дрова, постачали підводи, давали квартири тощо. Крім натуральних повинностей вони були обкладені грошовим податком на потреби війська. Кількість посполитих швидко зростала; для цього було багато причин: з одного боку, від гніту польського та російського урядів, а також через збільшення експлуатації української

старшини – збільшувалися втечі на Запорозжя посполитих і рядових козаків; з другого, саме запорозька старшина добре розуміла важливість залюднення своїх степів підлеглою їй людністю й вживала різних заходів, щоб збільшити хліборобське населення степів.

Господарство Запорозжя

Протягом XVIII століття значно змінилася економіка Запорозжя. У XVI–XVII столітті запорозькі жили переважно добувництвом: полюванням, рибальством, пасічництвом, скотарством, добуванням солі. У XVIII столітті значно поширюється сільське господарство, зокрема рільництво, як у старшинських зимівниках, так і в військових слободах. Людність, що йшла до Запорозжя, приносила господарські навички. На Запорозжі з'являються міцні старшинські господарства, з розвиненим тваринництвом, з хліборобством. Запорозжя відіграє значну роль у торгівельних зносинах між Кримом, Туреччиною, Польщею, Україною. Розташоване на торговельних шляхах, воно збирає великі прибутки з мита з проїжджих купців, з перевозів на ріках, за охорону, яку дає купцям у дорозі. У торгівлі бере участь старшина, рядове козацтво, посполиті: одні виряджаючи свої мажі з найманими робітниками, інші – як володільці маж та наймити. Не рахуючи сторонніх купців, на Запорозжі 1767 року понад 5 тисяч осіб брало участь у торгівлі сіллю, і дехто мав по 100 пароволових маж. Щороку Запорозжя купувало в Криму солі на 60 тисяч карбованців. Крім солі та риби вивозили з Криму вина, сап'ян, шовкові тканини, туди везли олію, борошно, тютюн, хутро, прядиво, залізо. У Польщу гнали худобу, коней, везли сіль, рибу. Про розмір торгівельних

операцій Запорозжя з Лівобережною Україною говорять такі цифри: щороку з України на Запорозжя вивозили 10 тисяч четвертей житнього борошна, тисячу четвертей пшеничної муки, 5 тисяч четвертей пшона тощо. За один тільки місяць через Кременчуцький митний кордон пройшло на Запорозжя 584 підводи. У слободах Запорозжя відбувалися ярмарки, на які приїздили купці з України, Росії, а також греки, вірмени, євреї, турки, поляки, татари. Все це свідчить про те, як далеко відходило Запорозжя від того становища, в якому перебувало в XVII столітті і як швидко почало втягуватися в товарове господарство.

Обмеження царським урядом Запорозьких Вольностей

Історія Нової Січі – це історія невпинної боротьби між царським урядом та Запорожжям за ті «вольності», користування якими запорожці вважали своїм безперечним правом, і які своїм існуванням суперечили принципам Російської держави. Повертаючись на старі місця, запорожці були певні, що дістають знов всі свої права чи «вольності», як вони йменували їх, і в цій ілюзії підтримували їх переговори з офіційною особою, генерал-губернатором Йоганом-Бернгардом фон Вайсбахом. Але вони не врахували, що за Белградським трактатом територія Запорожжя належала вже Російській імперії; і таким чином, у взаємовідносинах між ними та царським урядом постав новий і значущий фактор. Царський уряд розумів справу інакше: він вважав, що запорожців прийнято в підданство і не хотів визнавати за ними виключних прав, а змушений був миритися з цими правами лише тому, що не мав можливості відразу покласти їм край.

Запорожжя від початку опинилося в непевному становищі. Спочатку воно було підпорядковане владі Колегії закордонних справ; з поновленням гетьманства 1750 року – передане гетьманові; з ліквідацією гетьманства 1764 року – знов перейшло до відання Сенату. Поруч із владою Колегії закордонних справ, а згодом гетьмана, у багатьох справах Запорожжя підлягало київському генерал-губернаторові. Він був командиром усіх пограничних форпостів, крім того, він видав всім дипломатичним листуванням у справах України. Таким чином, обидві функції

давали йому привід втручатися в усі справи Запорозжя. На території Запорозжя було засновано багато ретраншементів, форпостів, в яких постійно перебували російські війська. Біля самої Січі був Новосіченський ретраншемент із постійним великим гарнізоном і комендантом. В особі цього коменданта київський генерал-губернатор мав «недремне око», яке стежило за всім, що робилося на Січі. Інші ретраншементи були в Усть-Самарі, Микитині, Биркуті тощо.

У військових справах запорожці були підпорядковані російським командирам і робилися складовою російської армії. На вимогу російського уряду запорожці повинні були негайно виступити в похід. Вважалося, що за це вони щороку діставали платню від царського уряду грошима та натурою – сукнами, борошном тощо. Діставали вони також військові припаси, порох тощо.

Поволі почалося обмеження запорожців у правах їхнього самоврядування. Насамперед потерпіло право суду. Запорожці не мали законів і в судовій практиці керувалися звичаями. Вищою інстанцією в судових справах був кошовий отаман і вищою мірою кари – страта. Згодом російський уряд обмежив запорозький суд: значні злочини та суд над запорожцями – українцями, лівобережцями за походженням – було перенесено до Глухова, тим часом більшість запорожців були українського походження з Лівобережної України, і тому це торкалося більшості запорожців.

Ще більшого обмеження зазнало право обирати старшину, проти якого завзято боровся царський уряд. Приводом для втручання до цих справ служили ті заворушення, які почасти викликали вибори, і які нерідко придушували російські війська. У намаганні обмежити перевибори старшини, російський уряд знайшов рішучу підтримку з боку самої старшини, яка неохоче кидала свої уряди і боялася розправи сіроми. У середині XVIII століття фактично

обрання старшини вже не відбувалося щороку; царський уряд, не скасовуючи самого цього права, намагався поставити його під свій контроль, заздалегідь намічаючи кандидатів та відстоюючи принцип незмінності старшини без наявної провини з її боку. Протягом останніх 20 років існування Січі було лише п'ять осіб, які чергувалися на уряді кошового отамана, причому останній – Петро Калнишевський – пробув кошовим 10 років підряд.

Багато непорозумінь викликало право запорожців на території. Під час повернення запорожців російський уряд не торкався цього питання, та й самі запорожці ставилися до земельних справ байдуже. «Землі багато, – заявили вони представникові російського уряду, – на всіх вистачить». Але незабаром ставлення запорожців до земельних справ почало змінюватися. Ще за часів перебування Запорозького Коша в Олешках почалося залюднення північної частини запорозьких вольностей, так званих «заднепровских» місць, на південь від річки Тясмин. Там почали господарювати козаки та посполиті Миргородського та Полтавського полків. Спочатку вони переїздили Дніпро й косили тут сіно, рубали дрова, потім почали будувати свої хутори і поволі оселятися. До них прилучалося населення з Правобережної України, яке тікало від кріпацького гніту польської шляхти. Таким чином, коли запорожці повернулися на старі місця, вони застали на північній смузі своїх володінь чимало нових слобід та хуторів. Становище країни змінюється після Белградської угоди, коли вся місцевість переходить під владу Російської імперії. Тоді, крім залюднення «самопливом», починається вже планомірне заселення порожніх просторів з ініціативи російського уряду. Видається низка указів, якими пропонується всім селянам, які повтікали з Правобережної України, селитися в «заднепровских» місцях. Для охорони їх будуються укріплення; заснування слобід доручається «осадчим», які потім робляться начальниками тих слобід – сотника-

ми. Так було засновано Новоархангельськ, Петроострів та інші. Вихідці з Полтавщини заселяють запорозьку Стару Самарь, Миргородський полковник Василь Капніст просуває хутори та слободи ще далі в запорозькі землі, на річки Саксагань, Інгул, Сутоклею та інші.

Спочатку запорожці ставилися байдуже до заснування слобід та містечок на їхній землі. Взагалі, вони дозволяли всім охочим селитися, але вимагали, щоб нові поселенці визнавали над собою владу Війська Запорозького. Зараз справа стала інакше: на місцевості, зайняті вихідцями з Миргородського та Полтавського полків, почали заявляти права полковники цих полків і вважати їх за полкові землі. Це викликало протести зі сторони запорожців: вони почали скаржитися російському урядові на захоплення земель і доводити свої права на землі, стверджуючи домагання грамотами Стефана Баторія, Богдана Хмельницького та російських царів. З другого боку, київські генерал-губернатори та полковники Миргородського й Полтавського полків скаржилися, що запорожці нападають на слободи, руйнують їх, а мешканців переводять до своїх слобід. Так із 1740-х років почалася боротьба між запорожцями та російським урядом за землі. Єлизавета Петрівна підтвердила права запорожців на землі, але питання про границі цих земель залишалося непевним і їх колонізації царський уряд не припиняв. Чим більше розгорталася боротьба за землі, тим активніше виступають запорожці: вони зрозуміли, що треба боротися з російською колонізацією, висуваючи проти неї власні слободи, і почали засновувати нові й нові поселення, до яких охоче переходила людність з інших місць, бо тут життя було легше й повинності менші.

Нова Сербія та Слов'яносербія

У 1750-х роках становище запорожців ще більше ускладнилось. Ще на початку XVIII століття в Австрійській імперії оселилося чимало сербів, які втікали з Балканського півострова від турецького гніту. Вони заснували військові поселення для захисту кордонів і дістали широкі привілеї. Згодом ставлення до них австрійського уряду змінилося у зв'язку зі зміцненням угорської партії в ньому. У сербів відібрали їхні привілеї і вжили заходів для перетворення сербських поселенських полків на звичайні армійські. Сербів позбавлено земель, де вони оселилися, й пропонувано перейти на менш для них вигідні. Серед сербів почалося незадоволення. Тоді купка офіцерів звернулася до російського уряду з пропозицією переселитися до Російської імперії й організувати поселенські полки, подібні до тих, що були в Австрійській імперії. Сербські офіцери, з Іваном Хорватом на чолі, обіцяли привести кілька тисяч людей та просили відвести їм землю й забезпечити певними привілеями. Пропозиція сербів збігалася із планами російського уряду, який хотів забезпечити границі від татарських нападів, а до запорожців ставився недовірливо: тому він охоче прийняв сербські пропозиції.

У 1751 році приїхали перші переселенці з Хорватом на чолі. Їм було відведено велику площу землі на південь від річки Тясмин, саме ту смугу, де розгорталася українська колонізація, з приводу якої точилися суперечки між Запорожжям та Полтавським і Миргородським полками. Цю сербську колонію було найменовано Нова Сербія. Командиром її був призначений Іван Хорват, якому надано ранг генерала. Тут він мав оселити гусарський та пандур-

ський піхотний полки. Вся українська людність повинна була виселитися «на старі місця», а частина її залишалася для обслуговування сербів.

Незабаром, у 1752 році, приїхали полковники Іван Шевич та Райко Депрерадович із новою партією переселенців. Їм було відведено землі між річок Лугань та Бахмут – і ця територія дістала назву Слов'яносербії. Тут було оселено два полки і вони не підлягали владі Івана Хорвата, а мали своїх окремих начальників – Івана Шевича та Райка Депрерадовича. Таким чином, було покладено початок чужоземній колонізації Південної України.

Царський уряд поставився з повною довірою до сербських генералів, головню до Хорвата, і дав їм великі привілеї в адміністрації та торгівлі. Контроль російського уряду обмежувався призначенням «головних» командирів Нової Сербії та Слов'яносербії, російських офіцерів, але вони мало втручалися в управління країною і поволі функції їх звужувалися, а рівнобіжно зростали права сербських командирів.

До Нової Сербії почали викликати переселенців із різних країн Європи: Австрійської імперії, Туреччини, різного походження, головню слов'ян, волохів та греків. Російський уряд ставився толерантно до них, але вимагав лише одного – приналежності до православної церкви. Зацікавлені в кількості колоністів, сербські агенти, які їздили за кордон викликати їх, ставилися надто байдуже до якості цих людей, і тому приїздило чимало переселенців, нездатних ні до військової служби, ні до господарства, а таких, що шукали долі в різних країнах Європи, поперемінляли багато фахів, із розбійництвом включно. Незважаючи на це, людей було мало, полки не можна було укомплектувати, склад офіцерів був теж незадовільний: вони переважно прагнули власного збагачення і не входили в суть справи. Врешті полки не тільки не були здатні охороняти кордони, а навіть самі вимагали охорони від російського

війська. Сам Іван Хорват ставився до країни, як до власного господарства, а до колоністів, як до своїх кріпаків: грабував та експлуатував людність, подавав урядові фальшовані відомості про залюднення країни, з презирством ставився до українського населення. Не відрізнялися від нього інші командири.

З самого початку чужоземна колонізація розгорталася коштом української людності. Українські мешканці мусили передати сербам свої двори, господарство, обслуговувати їх як робітники, ковалі, слюсарі тощо. Аби збудувати помешкання для сербів, мобілізували теж українську людність. Коли почали будувати фортецю св. Єлисавети, то для роботи там Сенат наказав вирядити 2000 козаків із Гетьманщини, але Кирило Розумовський не дозволив надсилати стільки людей, тому було відправлено кількасот козаків.

Не виправдали надій царського уряду сербські колоністи й у військовому розумінні, адже для охорони військових колоній постійно надсилали війська. Тут були й українські козаки, й регулярні полки – карабінерні, піхотні, були навіть башкири й татари з Казані: вони несли гарнізонну службу в фортеці св. Єлисавети, охороняли форпости і ретраншементи. Те саме було в Слов'яносербії, де протягом усього її існування змінювалися загони слобідських козаків, які охороняли й обслуговували тамтешніх офіцерів.

Разом із невдалою чужоземною колонізацією, яка дуже дорого коштувала російському урядові, непомітно на новосербські та слов'яносербські землі продовжувався рух українських втікачів із Правобережної та Лівобережної України. Щоб використати цей рух для охорони границь, російський уряд заснував козацький Слобідський полк, на зразок полків Слобідської України, з цих українських поселенців і відвів для нього землі ще далі на південь від Новосербської границі, на запорозьких землях. Тут було

розташовано полк та засновано низку слобід, в яких оселялося цивільне населення. Серед цього населення було чимало російських втікачів, старообрядників, які на початку XVIII століття тікали з Росії до Польщі, а тепер перейшли до Слобідського полку та Нової Сербії. Згодом вони зайняли видатне місце в торгово-промисловому житті країни. Уряд забезпечив старообрядникам свободу додержуватися «старої» віри, а також вільно торгувати. На відміну від Нової Сербії, населення Слобідського полку швидко зростало; головний осередок його – фортеця св. Єлисавети та її форштадт – став значним торговим містом. Фортеця св. Єлисавети, пізніш Єлисаветград, була головним осередком країни, там перебував «головний ко-мандир».

Заснування Нової Сербії та Слов'яносербії викликали протести запорожців, але вони не дали жодних наслідків. Марно доводили вони, що сербам відведено їхні власні землі, що цим порушуються стародавні запорозькі права, які базувалися на універсалах та жалуваних грамотах. Не знаходячи захисту з боку російського уряду, запорожці почали боронити свої права власними силами: нападати на сербські та козацькі слободи, руйнувати їх, а людиність уводити до своїх слобід.

Численні скарги на Хорвата надходили не лише від запорожців: скаржилися його ж підвладні, серби, які вже не мали сил терпіти його тиранічне ставлення до себе. Було призначено ревізію, яка виявила великі зловживання Хорвата, інших сербських начальників, хабарництво, сваволю, а водночас – недостатнє залюднення країни, відсутність комплекту в полках, нездатність населення до військової служби й неможливість очікувати поліпшення становища. Хорвата було знято й віддано 1764 року під суд. Нова Сербія та Слов'яносербія як окремі області були ліквідовані й з них утворено Новоросійську губернію.

Розділ 4.

**Лівобережна, Слобідська та Південна
Україна. 1764–1796 рр.**

Малоросійська колегія та її президент Петро Рум'янцев

Після скасування гетьманства 1764 року було поновлено Малоросійську колегію. Вона мала вісім членів: чотирьох російських урядовців (генерал-майор Яків фон Брандт, князь Платон Мещерський, полковник Осип Хвостов та колезький радник Дмитро Натальїн) і чотирьох українців (генеральний обозний Семен Кочубей, генеральний писар Василь Туманський, генеральний осавул Іван Жоравка та генеральний хорунжий Данило Апостол). Всі українські члени одержали російські ранги: Кочубей – генерал-майора, Жоравка та Апостол – полковника, Туманський – статського радника. В інструкції Малоросійській колегії пропонувалося не підкреслювати різниці між російськими й українськими членами і сидіти вони мали не окремо, як за часів Правління гетьманського уряду, а разом.

Президентом Малоросійської колегії було призначено графа Петра Рум'янцева, який близько 30 років залишався генерал-губернатором і царським намісником в Україні. Петро Рум'янцев був одною з найвидатніших персон Російської імперії другої половини XVIII століття. Він був сином Олександра Рум'янцева, колишнього голови Правління гетьманського уряду, але вперто людські пересуди називали його сином самого Петра I. За своїм походженням та становищем він належав до вищих верств петербурзького суспільства. З Україною його зв'язували не лише службові справи, а й економічні – він був одним із найзаможніших землевласників і в своїх маєтках завів велике господарство. Петро Рум'янцев брав участь у Семилітній війні, виділявся як талановитий воєначальник.

За часів Петра III він користався його пошаною, і коли вступила на престол Катерина II – Рум'янцев вважав, що його кар'єра закінчилася. Катерина не любила його, але поважала і замість відставки, якої чекав Рум'янцев, він дістав призначення на президента Малоросійської колегії. Доля створила для нього своєрідне становище: великого вельможі, видатного полководця та діяча, який мав величезну владу в своєму генерал-губернаторстві, а водночас людини небажаної в столиці. Таке становище, значною мірою, викликало той опозиційний настрій, який став дуже помітним в останні роки правління Рум'янцева і який зв'язував його з опозиційними елементами української старшини. Але все це відкрилося пізніше. У 1764 році, коли Рум'янцев отримав призначення, розходження між ним і Катериною II ще не було виразним.

Рум'янцев своїми поглядами цілком відповідав державному курсу Катерини II щодо України. Призначаючи Рум'янцева президентом Колегії, Катерина II дала йому докладну інструкцію, в якій висловлювала своє ставлення до України й намічала програму його діяльності: ця діяльність мала бути скерована на посилення політичної та економічної залежності України від царського уряду. На цій інструкції відбився вплив «Записки о неурядках в Малороссии», яку 1763 року подав Катерині II Григорій Теплов. У ній він висловлював вороже ставлення до України, її права, побуту, старшини, взагалі до всього гетьманського устрою. Старшину він атестував як ворогів російського народу й зрадників. Катерина II у своїй інструкції наказувала Рум'янцеву стежити за старшиною, тому що вона сіє в народних масах ненависть до Росії. Вона радила Рум'янцеву завоювати прихильність «простого народу» і дати йому зрозуміти, що його звільняють від «мучивших его вдруг маленьких тиранов», себто старшини. Але водночас Катерина II звертала увагу Рум'янцева на те, що вільні переходи селян із місця на місце були головною

причиною безладдя в Україні й пропонувала покінчити з ними. Звертала Катерина II увагу Рум'янцева й на те, що Україна не давала прибутків Росії, незважаючи на її природні багатства. Як один із засобів для досягнення поставленої Рум'янцеву мети, Катерина II пропонувала піднести на вищий рівень адміністрацію й суд, щоб населення України побачило різницю між правлінням старшини та російського уряду. У своїх стосунках із підвладним йому населенням Катерина II радила Рум'янцеву «искусно изворачиваться» й мати «волчьи зубы и лисий хвост».

З цього стислого переказу змісту інструкції Катерини II видно, яке важке й відповідальне завдання поклала вона на Рум'янцева. Треба зауважити, що вперше до України приїхав російський адміністратор, який уважно поставився до країни і близько вивчав її устрій.

Невдовзі після прибуття до України, Рум'янцев об'їхав майже всю територію Гетьманщини й ознайомився з її становищем. На підставі своїх спостережень він склав «Записку об усмотренных в Малой России недостатках и неустройствах, об исправлении которых в Малороссийской коллегии трактовать должно» і подав цю записку Катерині II. Україна справила на нового правителя негативне враження. Багато людей не мають постійної осілості, переходять із місця на місце, чим руйнують своє господарство. Там вештаються посполиті, підсусідки, міста убожіють, мануфактурної промисловості немає, лісів не охороняють і винищують на гуральні. У всіх містах та селах безліч шинків, у самому Глухові 166 шинків. В Україні немає пристойної комунікації: немає хороших шляхів, мостів. Все це безладдя було шкідливим наслідком політичного та соціального становища України і все це треба було негайно виправити. Таким чином, враження Рум'янцева відповідали тим тенденціям, які визначала інструкція Катерини II.

Управління Лівобережною Україною Рум'янцев почав зі спроби з'ясувати кількість населення, її економічне становище та платоспроможність для встановлення державних податків.

Восени 1765 року Рум'янцев наказав Малоросійській колегії перевести загальний докладний опис Лівобережної України, який повинен був виявити стан землеволодіння, промисловості та розмежувати козаків від посполитих. Для проведення опису було вираджено до всіх полків офіцерів, яким надано докладні інструкції. Вони мали облікувати кожне залюднене місце: хутір, село, містечко, садибу. У кожному місці описували кожен двір, хати, кількість та заняття мешканців двора, вік, стан здоров'я, різні прибутки, худобу, птицю, весь господарчий реманент. Зазначали: хто, на яких підставах володіє двором, які має документи на володіння, з яких робили копії. Всі матеріали, здобуті на місцях, обробляли в полковому осередку. Матеріалів було зібрано дуже багато, але опрацювати їх відповідно не вдалося, адже оброблялися вони надто поспішно і це, звичайно, вплинуло на наслідки роботи: багато даних залишилося неперевіреними, з помилками. 1769 року робота була припинена в зв'язку з війною із Туреччиною. Проте, незважаючи на хиби, Рум'янцевський опис надає виняткової ваги матеріал для дослідження становища Лівобережної України і вважається одним із найкращих аналогічних описів, які знає європейська наука¹.

Практичне значення опису було невелике. Людність зустріла його вороже: землевласники боялися, що вони втратять частину земель, якими володіли без документів; козаки та посполиті вважали його за один із заходів по-

¹ Рум'янцевський опис переховувався до війни в різних архівах: Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Полтави, Чернігова. За кілька років до війни (Другої світової – ВС) його було зосереджено в Центральному архіві давніх актів у Києві та Харкові.

кріпачення. У дійсності опис пригальмував захоплення старшиною військових земель та покріпачення козаків, але, з другого боку, землі та людність, які були записані за поміщиком, залишилися надалі за ним. Таким чином, неправдиво записані за поміщиками люди вже не могли звільнитися від залежності.

Одною з перших реформ Рум'янцева була заміна натуральних повинностей грошовими податками. Найбільше скарг населення викликали повинності на утримання російських військ в Україні, «порції» та «рації», які не були точно фіксовані і розмір яких зазвичай встановлювався за згодою між місцевим начальством та російськими офіцерами. Рум'янцев замінив натуральний податок грошовим, з розрахунку по 1 карбованцю на рік із кожної хати посполитого, підпомічника та підсусідка. Козаки, що служили в війську, від податків звільнялися. На село призначалася певна сума, відповідно до числа хат, але сільське начальство, отаман або поміщик, мали право розподіляти податок між населенням залежно від його заможності: один мусив платити півтора карбованці, а його сусіда – 65 коп. або й того менше. За доставку всієї суми відповідали поміщики або отамани. На практиці ця реформа нікого не задовольнила й викликала велике хвилювання: поміщики скаржилися на те, що на них було покладено відповідальність за збори податку, козаки-підпомічники були ображені, що їх зрівняно з посполитими, посполиті та підсусідки скаржилися на те, що мусили сплачувати податки за відсутніх або за незаможних сусідів. Таким чином, реформа Рум'янцева не досягла мети й не принесла полегшення та порядку; навпаки, вона залишала простір для різних зловживань. Водночас квартирна повинність, яка дуже важким гнітом лежала на населенні, не тільки залишалася повною мірою, але стала ще важчою; переважно від неї терпіла людність міст та містечок. Наприклад, 1767 року на три двори припадало по два солдати.

Рум'янцев провів важливу судову реформу. Він скасував посади суддів Генерального суду, що їх обирала старшина, та замінив їх призначеними постійними членами, а сам Генеральний суд поставив під контроль прокурора Малоросійської колегії. На Генеральний суд було покладено обов'язок стежити, щоб у судах не було тяганини, а справи не затримувалися. Рум'янцев дав розпорядження точно визначити компетенцію земських та городських судів і призначити адвокатів, які повинні були допомагати козакам та посполитим своїми порадами. Таким чином, суд, який Розумовський зробив знаряддям у руках старшини, тепер значною мірою став знаряддям російської влади.

Комісія для складання нового «Уложення»

1767 року Катерина II скликала до Москви депутатів від населення всієї Російської імперії для перевірки законів та складання нового кодексу. Сама Катерина II виробила для цієї Комісії так званий «наказ» у ліберальному дусі. Вибори депутатів провадилися станом: дворянство, духовенство, міщани, козаки, селяни державних сіл (вільні) мали надіслати своїх депутатів й виробити для них «накази» – докладні інструкції, що вони повинні відстоювати в Комісії. Лише селяни-кріпаки були позбавлені права участі в ній.

На Лівобережній Україні теж почалася підготовка до виборів депутатів до Комісії. Треба зазначити, що значна частина населення поставилася до Комісії недовіркою і навіть вороже. Старшина та козацтво бажали поновлення старих українських прав і вважали, що складання нових російських законів їх не торкається. Дехто вважав навіть, що закликають українців до Комісії лише як експертів, знавців права. У деяких місцях людність демонстративно не приходила на вибори депутатів, висуваючи різні неповажні причини: в Прилуках, наприклад, 14 осіб не були на виборах через те, що хтось був на панахиді, хтось на прощі, той поїхав на ярмарок, а дехто пояснював відсутність просто «недосугом». Таке ж явище було в Мглині, у Харкові тощо. У Харкові, наприклад, з'явилися ледве 50 % виборців.

Вибори до Комісії відбувалися за станами. Шляхетство, як тепер офіційно йменували старшину, обирало депутатів у повітових містах. Населення міст: купецтво, міщани, всі хто мав будинки або промисли – у своїх містах. Козаки обирали у сотнях повірених, а в полковому

місті – двох депутатів від полку. На Запорозжжі обирали у куренях повірених, а потім повірені – двох депутатів від усього Війська. На Слобідській Україні та в Новоросійській губернії обирали депутатів від шляхетства, міст і повірених від гусар, пікінерів та військових обивателів. Загальна кількість депутатів була: 32 – від Лівобережної України, 15 – від Слобідської, 7 – від Новоросійської губернії та 2 – від Запорозжжя. Накази, складені депутатам, пройшли через редакційну обробку й дещо в них було змінено. Найбільше змін зазнали накази Лівобережної України, де виборами керував Петро Рум'янцев. Він виявив начальницький деспотизм: втручався у вибори, на що не мав права, контролював накази тощо. На цій підставі виникали деякі ускладнення. Найбільш яскраві події відбулися в Ніжинському полку. Там «шляхетством» складено наказ, в якому висловлено було побажання поновлення старих прав і гетьманства. Обраний депутатом Селецький відмовився прийняти такий наказ, тоді шляхетство обрало іншого депутата, Долинського, який відповідав вимогам виборців. Проте Петро Рум'янцев не затвердив других виборів і всіх, хто брав участь у перевиборах, 33 особи було заарештовано і віддано військовому суду як зрадників, і суд присудив 11 осіб до страти. Катерина II зменшила кару на ув'язнення строком 8 місяців. Але, незважаючи на всі редакційні поправки та контроль, накази дають цінну картину настрою людності в Україні. Всі стани об'єднувалися в негативному, навіть ворожому ставленні до комісії, а разом із тим – взагалі до реформ, які заводив царський уряд. Усі стани висловлювали єдине побажання – поновлення старого устрою України. У багатьох наказах просто висловлювали побажання поновлення гетьманства. З другого боку, у наказах різних станів яскраво відбивалося розходження інтересів окремих груп населення. Старшина, або шляхетство, як вона тепер іменується, вимагає поширення на неї прав російського дворянства, заборони

вільного переходу посполитих, закріплення їх на одному місці. Шляхетство Слобідської України та Новоросійської губернії домогалося затвердження у власність рангових земель і величезних володінь, захоплених ними займанщиною, у багатьох наказах старшина просила затвердити за нею права на вільну торгівлю та промисли, що давало їй великі прибутки.

Купецтво навпаки просило обмежити шляхетство та козаків у праві торгівлі й промислах, скаржилось на їхню конкуренцію, багато міст просило поширити на них магдебурзьке право.

Козаки у своїх наказах вимагали поновлення козацьких прав і на цьому ґрунті виникали різні суперечки між козаками та адміністрацією. Так було в Межирічі на Сумщині, у Прилуцькому полку, у Київському, Миргородському полках, у сотнях, які відійшли до Новоросійської губернії від Миргородського та Полтавського полків і були приписані до пікінерних полків, сталися на цьому ґрунті заворушення. Колишні козаки відмовилися обирати депутатів спільно з пікінерами й обирали таємно своїх депутатів – Денисова та Качконога, яким дали наказ усіма засобами домогатися в Комісії поновлення козацьких прав. Лише в Москві помітили, що ці депутати обрані незаконно, і до Комісії їх не допустили, але вони весь час підтримували зносини з іншими депутатами від пікінерних полків та військових обивателів Новоросійської губернії, які цілком поділяли їхні настрої щодо відновлення козацтва.

Майже всі накази висловлювали протести проти «рублевого» окладу, який ввів Петро Рум'янцев, та квартирної повинності. У багатьох наказах висловлювалося побажання впорядкувати закони, чимало наказів говорили про потребу піднести освіту в Україні, заснувати нові школи, гімназії, університети, полегшити для молоді вступ до столичних шкіл. Поміж депутатами Лівобережної України виділявся своєю освітою депутат від шляхетства Лубен-

ського полку Григорій Полетика; він виступав у Комісії як палкий прихильник та оборонець автономії України та політичних прав її шляхетства.

Діяльність Комісії для складання нового «Уложення» не мала реальних наслідків. Опозиційний настрій деяких її членів, який далеко випередив лібералізм Катерини II, злякав її – і під претекстом війни з Туреччиною, Комісію 1769 року було тимчасово розпущено: вона більше не скликалася. Але робота Комісії не пройшла безслідно для України: автономістичні тенденції наказів депутатам України не подобалися Катерині II та, ймовірно, прискорили ліквідацію решток козацького устрою України.

Новоросійська губернія

Ревізія Нової Сербії та Слов'яносербії була спричинена, звісно, не самими лише скаргами на зловживання командирів, причини її полягали в політиці централізації російського уряду, яка того ж року призвела до ліквідації гетьманства та реформи Слобідської України. Такої ж долі зазнала й Південна Україна. 1764 року Нова Сербія та Слов'яносербія були ліквідовані як окремі провінції, що користалися деякими привілеями, і замість цього була утворена Новоросійська губернія.

Територія Новоросійської губернії була значно збільшена, порівняно з площею, яку займали Нова Сербія та Слов'яносербія; до неї прилучено частину запорозьких земель, а також деякі сотні Миргородського та Полтавського полків. Губернія поділялася на дві провінції – Єлисаветградську та Катериненську, а також окремий Бахмутський повіт. Єлисаветградська провінція охоплювала території Нової Сербії на правому березі Дніпра, решта – була на лівому березі.

Новоросійська губернія значно відрізнялася від інших губерній своїм устроєм. Зважаючи на її положення на границі Запорожжя, на постійні непорозуміння з запорожцями, а також на не дуже численне населення, – тут було утворено своєрідну організацію напіввійськового характеру. Всі полки, які були тут раніш, ліквідовано й утворено нові: в Єлисаветградській провінції два гусарські – Жовтий та Чорний, та один пікінерний – замість Слобідського. У Катериненській провінції були теж полки: гусарські – Бахмутський та Самарський, та пікінерні – Луганський, Дніпровський та Донецький.

Всі ці полки, подібно до полків Гетьманщини або Слобожанщини, разом були військовими та адміністративними одиницями, і полковий командир був водночас вищим начальником для всієї людності полку. Перед адміністрацією Новоросійської губернії було поставлено завдання: якнайшвидше залюднити країну. І тому колонізаційні питання тут займали чільне місце. Всім, хто приходив до Новоросійської губернії, давали допомогу грошми; більшу тим, хто записувався до військової служби та чужоземцям; всім давали пільгові роки – звільнення від будь-яких повинностей. За кордон виряджали людей, аби ті викликати переселенців, переважно українських селян, які повтікали до Правобережної України та Польщі. І всі діставали пільгові роки та позики для заведення господарства. Все, що стосувалося устрою губернії, було викладено в «Плані» про залюднення Новоросійської губернії, виданому 1764 року.

В організації Новоросійської губернії була цікава новинка: вся територія Єлисаветградської провінції була поділена на ділянки по 26–30 десятин у кожній, залежно від якості землі. Ці ділянки відводилися на один двір селянина або військового службовця й ніколи, за жодних умов, їх не можна було поділити між спадкоємцями або покупцями. Вони мусили залишатися незмінні. З кожної ділянки відбувалася служба в полку, якщо її було надано військовому, або повинності, якщо нею володів селянин. У «Плані» залюднення країни точно передбачалося, як забезпечити надалі відбування служби: якщо військовий втече або захворіє, його заступає хтось із його родичів; якщо родичів здатних до служби немає, то треба заздалегідь забезпечити відбування служби, узявши до двору когось зі сторонніх людей. Офіцерам роздавали рангові землі, залежно від рангів; на відміну від Гетьманщини та Слобожанщини, тут роздавали не двори посполитих, а порожні землі, розраховані на певну кількість дворів. Залюднені

землі переходили з рангових у власність. Незалежно від стану, кожен, хто побажає залюднити слободу, мав одержати землю; так само відводили землі під заводи, фабрики, розведення лісу тощо. Дуже цікава риса, властива лише Новоросійській губернії: тут було обмежено поміщицьке землеволодіння певною кількістю землі: нікому не відводили більше 1,440 десятин землі під заселення, і володіти цією землею міг лише той, хто постійно мешкав у губернії. Таке обмеження можна пояснити, з одного боку, тим, що за умови існування дуже складної проблеми залюднення слобід, законодавець боявся, що роздача більших земельних надань не буде сприяти реальному заселенню країни; з другого боку, роздача землі поміщикам, які не пов'язані з губернією, теж не могла гарантувати залюднення землі. Можливо, що водночас малося на меті утворити в губернії міцний осередок дворянства, яке постійно мешкає, служить у губернії, зацікавлене в її житті, господарстві. Після певного строку незалюднені землі мали відбиратися від поміщиків, якщо вони не заселили їх своєчасно.

Перетворення козацьких полків на регулярні пікінерні викликало таке ж незадоволення козаків, як і аналогічна реформа Слобідських полків. У всіх полках почалися заворушення: козаки і навіть посполиті неохоче вступали до полків. Опір населення дратував адміністрацію і в багатьох місцях почали вживати різного роду примусові заходи: заарештовували тих, хто не згоджувався добровільно вступати в пікінери, позбавляли землі, двору, і навпаки: тим, хто вписувався – давали нагороди, різні пільги. Неохоче вступали до пікінерів і козацькі старшини, незважаючи на те, що їм давали офіцерські ранги та дворянство.

1769 року, на початку війни Російської імперії з Туреччиною, вибухнуло повстання серед пікінерів правобережної частини Новоросійської губернії. Воно охопило Донецький та Дніпровський полки, містечка Нехворощу,

Царичанку, Орелку, Соколку, Маячку, і деякий час весь район річки Орелі був у руках повстанців. До них приєдналися запорозькі козаки, і повстання набуло загрозливого характеру. Лише в січні 1770 року його придушили військовою силою, багато пікінерів було заарештовано й покарано з винятковою жорсткістю.

Утворення Новоросійської губернії мало велике значення для Запорозжя. Окремі несистематичні захоплення земель під час заснування Нової Сербії та Слов'яносербії, а також суперечки за границі змінилися систематичним посуванням на запорозькі землі, коли щороку захоплювалися нові. Взаємовідносини між Запорозжям і царським урядом ставали дедалі напруженішими. Захищаючи свої права на землі, запорожці виряджали до столиці депутації, яким доручали відстоювати права Запорозжя. Бувало, що такі депутації роками проживали в Петербурзі, постійно шукаючи легального захисту. Але нічого конкретного вони не могли здобути: їм обіцяли розглянути справу про права на землі, а разом вимагали оригіналів жалуваних грамот Стефана Баторія та Богдана Хмельницького, на які вони покликалися. Тоді як таких оригіналів у Коші не залишилося, а були тільки копії, яких не визнавав царський уряд. Водночас на місцях продовжувалось поступове захоплення запорозьких земель. Дедалі частішими були випадки, коли окремі запорозькі начальники озброєною силою захищали права Запорозжя: руйнували слободи, які оселилися на запорозьких землях, та переводили до своїх слобід населення. Зокрема, напружена боротьба точилася на границях Єлисаветградської провінції, в околиці річки Жовтої, та в Катериненській – на річці Орелі. Запорозька старшина зрозуміла, яку вартість тоді мали слободи, й охоче їх залюднювала. Населення запорозьких степів швидко зростало, у ці роки повстали нові паланки: Протовчанська, Орельська та Барвінківська.

Незадоволення Запорожжям з боку царського уряду підсилювало й те, що, у зв'язку зі збільшенням кріпацького гніту, до Запорожжя частішають втечі кріпаків, яких марно розшукували поміщики і яких не повертало запорозьке начальство. Щороку зростала кількість скарг поміщиків на запорожців. Постійний страх, що піддані можуть втікати на Запорожжя не давав можливості збільшити визиск селян у країні, і чим ближче була південна границя, тим меншою була панщина. Водночас Запорожжя стояло на перешкоді дальшого розвитку поміщицької колонізації Новоросійської губернії, бо люди, з великими труднощами оселені на поміщицьких землях, у нових слободах, за першого незадоволення, зникали в запорозьких степах. В офіційних відомостях про заселення поміщицьких земель часто стояли примітки, що оселені селяни «зведені запорожцями».

Російсько–турецька війна 1768–1774 рр. та зруйнування Запорозької Січі

1768 року почалася війна між Російською імперією та Туреччиною. Як і попередня війна, вона найбільш важким тягарем лягла на Україну. Почалася війна несподівано страшним нападом татарських військ на Південну Україну. У січні 1769 року кримські татари, разом із Буджацькою та Єдисанською ордами, під командою самого хана Кирим Герая доходять до Бахмуту, Єлисаветграда, Крюкова, Ольвіополя й руйнують всю країну. Сотні сіл було спалено, тисячі мешканців забрано в полон, майно та худобу пограбовано. Такої страшної татарської навали уже давно не бачила Україна. Резидент французького короля при кримському хані, барон Франтішек де Тотт, описував страшне враження від цього походу: «Важко було дихати, бо повітря було сповнене димом пожеж, заграви освітлювали шлях татарського війська»...

Російська армія рушила на Молдову та Валахію під командою князя Олександра Голіцина. Друга армія була під командою графа Петра Рум'янцева. У війні, крім російських полків, брали участь українські, запорозькі, а також нові поселені полки Новоросійської губернії – Самарський гусарський та Єлисаветградський й Дніпровський пікінерні. Тепер Новоросійська губернія значною мірою несла тягар утримання російського війська, як найближча до воєнних дій, та багато форпостів, які охороняли її границі. 1770 року розпочато будівництво нової Дніпровської лінії, яка мала охороняти Новоросійську губернію від татарських границь. Вона простягалася від сучасного Бердянська біля Азовського моря, далі – річкою Бердою,

Кінськими Водами, доходила до Дніпра. На ній мало бути 8 кріпостей. Будування цієї лінії переважно покладалося на мешканців Новоросійської губернії. Ця лінія проходила запорозькими володіннями і це викликало протест зі сторони Коша: козаки доводили, що для лінії захоплено їхні землі, що руйнують їхні зимівники, рубають сади та гаї. Але царський уряд не рахувався з інтересами Запорожжя. Водночас біля лінії оселяли слободами відставних солдатів, які мали власне господарство поєднувати з охороною лінії. Так виникли слободи Жеребець, Конська, Комишуваха.

Військові дії цієї кампанії були значно кращі, ніж попередньої. 1769 року був взятий Хотин, 1770 року блискучі перемоги біля Ларги та Кагула та знищення турецького флоту князем Олексієм Орловим біля бухти міста Чешме – значною мірою намітили далші успіхи. 1771 року князь Василь Долгоруков зайняв Крим. 1772 року Олександр Суворов взяв кріпості Туртукай та Козлуджа. Дальший рух російських військ був припинений. Повстання Омеяна Пугачова розгорталося дедалі ширше, воно охопило все Надволжя, відгуки його відчувалися в центральній Росії. Збентежене й налякане російське дворянство вимагало рішучих заходів у боротьбі з ним, а російська армія зазнавала поразок від повстанців. Царський уряд вирішив припинити війну з Туреччиною, щоб звільнити сили для боротьби з повстанням.

Незважаючи на прискорений кінець війни, наслідки її були корисні для Російської імперії. Мирний договір, підписаний 1774 року в Кючук-Кайнарджі, закріпив великі досягнення Російської імперії. Границі її володінь просунулися далеко на південь: вона здобула Керч та Єнікале, себто вільний вихід із Азовського до Чорного моря. Східна границя її пересунулася до річки Дон, західна – до річки Буг. В усті Дніпра вона володіла Кінбурном, далі Дніпром границя йшла до річки Кінські Води, і далі – по

Дніпровській лінії до Азовського моря. Російські кораблі мали право плавати по Чорному морю. Кримське ханство звільнялося від васальної залежності від Туреччини. Фактично воно переходило під протекцію Російської імперії, а 1783 року останній хан Шагін Герай зрікся престолу, й Крим було приєднано до Російської імперії.

Такі були наслідки війни Російської імперії з Туреччиною. Всі ці перемоги здобули в спільній боротьбі російське військо та українські козаки, переважно запорозькі. Проте події склалися так, що перемога Російської імперії над Туреччиною дала першій можливість посилити свій наступ на Україну й ліквідувати рештки козацького ладу.

Першим зазнало лиха Запорозжя. Протягом останніх років взаємовідносини між російським урядом та Запорозжям робилися дедалі більш напруженими. Не самі лише скарги поміщиків на втечі селян були причиною незадоволення царського уряду. Запорозжя взагалі стояло на перешкоді колонізаційних заходів російського уряду і бували часи, коли він готовий був відмовитися від Єлисаветградської провінції, повернути ці землі Запорозжю, аби позбавитися від тої безкінечної боротьби, яка не вгасала на границі Новоросійської губернії та Запорозжя.

Запорозжя всім своїм політичним устроєм перебувало в протиріччі з основними засадами Російської держави: царський уряд не міг миритися з запорозьким самоврядуванням навіть у тому обмеженому вигляді, в якому залишалося воно в 1760-х роках.

Вороже ставлення до Запорозжя зі сторони російського уряду збільшувала та диференціація між різними верствами козацтва, яка все більше поглиблювалася. Старшина дедалі більше скупчувала у своїх руках різні скарби: землю, стада, гроші, дедалі більше відокремлювалася від сіром. Класові протиріччя загострювалися дедалі помітніше, на Запорозжжі вибухали повстання, які з труднощами при-

душували військовою силою, за допомогою російських гарнізонів. Найбільше повстання вибухнуло 1768 року під час перевиборів старшини на Різдво. На другий день свята після кулачних боїв юрба сіроми пішла до пушкарні, звільнила арештованих там козаків, і вже з ними пішла до будинку кошового Петра Калнишевського, щоб його забити. Попереджений заздалегідь та переодягнений отаман втік через розібрану стелю, до Новосіченського ретраншементу. Повтікала й інша старшина. Сірома почала громити будинок кошового: здирали зі стін шпалери, рвали килими, грабували срібний посуд, чарки, коштовний одяг, прикрашений золотом і каміннями. Навіть образи зривали зі стін і здирали шати. Від кошового пішли до судді Миколи Касапа, якого не знайшли вдома, і пограбували його будинок. Така ж доля була в інших старшин. Повстанці обрали нову старшину і хотіли забрати артилерію, коней, військовий скарб та податися до Туреччини. Два дні панувала сірома в Січі. Тим часом із Новосіченського ретраншементу прийшли війська – чотири полки та артилерія й почали стріляти. Повстанці повтікали, але більшість було заарештовано. Суд над ними відбувся в Новосіченському ретраншементі. Російські війська поновили Петра Калнишевського та іншу старшину на посадах. Повстання було придушене.

Незабаром, 1769 року, сірома знов брала участь у повстанні пікінерів, яке з великими труднощами було придушене. Перебування запорожців в армії під час Турецько-російської війни знов відзначилося низкою повстань проти своїх командирів. 1769 року козаки Корсунського куреня повстали проти курінної старшини. 1770 року козаки Щербанівського куреня змовилися забити Калнишевського та іншу старшину, обрати нову старшину й перейти до Туреччини. 1771–1772 року пройшли хвилі повстань проти запорозької старшини в армії: полковник Опанас Ковпак ледве врятувався від повстанців, які хотіли його забити.

Ці повстання не могли не лякати царський уряд, який вживав усіх зусиль для боротьби з заворушеннями. Збільшення повстанських рухів на Запорозжжі було тісно пов'язано з гайдамаччиною на Правобережжі України: селяни з Правобережної України впродовж усього повстання проти польської шляхти знаходили підтримку на Запорозжжі. Запорозжці відіграли керівну роль у цих повстаннях, а з другого боку, під час розгромів гайдамацьких загонів повстанці тікали на Запорозжжя і тут ховалися від переслідувань. Таким чином, Запорозжжя було своєрідним штабом і резервом для повстанських рухів в Україні.

Останніми роками, наприкінці 1760-х та на початку 1770-х років, проблема Запорозжжя починає притягувати увагу українських і російських дворян. Питання інтенсифікації господарства, можливого експорту, розвитку торгівлі – все це було тісно зв'язано з Запорозжжям, а ще більше – питання про втікачів. Це відзначалося в різних статтях, записках, наукових історичних творах: у них підкреслювалася шкідливість Запорозжжя для його сусідів, для культури. Серед осіб, які писали про Запорозжжя, можна згадати таких, як історіограф Герард-Фрідріх Міллер, який присвятив запорожцям кілька розвідок; одна з них «Известия о козаках запорожских» була надрукована 1760 року в «Сочинениях к пользе и увеселению относящихся»; князь Семен Мишецький написав цілу книгу про Запорозжжя – «История о козаках запорожских»; видано її було лише 1847 року, але вона поширювалася в рукописних копіях, на що вказують кілька збережених примірників. Писав про запорожців Ніколя-Габріель Леклерк, лейб-медик Кирила Розумовського, у своїй «Истории России».

Характерним є й той факт, що в 1760-х роках існувала серед російського дворянства мода вписуватися в запорозькі курені козаками: серед таких козаків були Григорій Потьомкін, Василь Долгоруков, академік Леонард Ейлер,

граф Іван Остерман, князь Олександр Прозоровський, граф Петро Панін та інші.

Війна 1768–1774 року на деякий час спинила ліквідацію Запорозжя. Запорозькі загони брали активну участь у воєнних діях від початку військової кампанії до її кінця. Зокрема, велике значення мали операції запорозьких човнів, а також потоплення запорозжцями турецької флотилії при усті Дунаю 1770 року, участь в осаді Очакова, взяття Кафи тощо. Схвальні оцінки князя Василя Долгорукова, графа Петра Паніна, Петра Рум'янцева засвідчили їхні подвиги.

Тим часом Кючук-Кайнарджійський мир змінив усі умови життя Південної України. Приєднання до Російської імперії смуги земель на південь – до Кінбурна та Азовського моря, на захід – до річки Буг та на схід – до річки Кубань не тільки передавало Російській імперії всю територію Запорозжя, а й оті землі, що оточували його. Переведення кримських татар з-під залежності Туреччини під російську протекцію кляло край нападам татар на Україну. Таким чином, Запорозжя втрачало своє значення як заслона проти ворожих нападів на російські границі. З другого боку, тепер відкрилися широкі можливості для безпосередніх торгових зносин Чорним морем і на цьому шляху стояло перешкодою Запорозжя, так само як перешкоджало воно поширенню на південні степи російського поміщицького землеволодіння саме тоді, коли придбання чорноморських портів відкривало такі вигідні перспективи для вивозу пшениці та інших продуктів поміщицького господарства. Доля Запорозжя була вирішена.

Невдовзі після закінчення турецької кампанії, російські війська під командуванням генерала Петра Текелія дістали наказ вирушити на Запорозжя. 4 червня 1775 року російські війська несподівано зайняли околиці Січі: тут було 40 кінних і піхотних полків та артилерія. Спочатку козаки хотіли захищати Січ, але звісно, вони не могли протистояти таким великим силам. Архімандрит Воло-

димир Сокальський виступив із увіщанням не чинити опору, не проливати крові. Січ здалася без бою. Проте це не врятувало її старшину: вона була заарештована й вислана з Запорожжя. Петро Калнишевський був ув'язнений у Соловецькому монастирі, у найсуворіших умовах, писар Іван Глоба та суддя Павло Головатий були заслані до Тобольська. Що саме викликало такі суворі кари – залишається невідомим. Значна частина рядового козацтва покинула Запорожжя: здобувши «білети» до річки Тилігул, на рибні лови, вона подалася до Туреччини. Чимало козаків залишилося. Січ була зруйнована і на її місці засновано містечко Покровське. 3 серпня 1775 року, через два місяці після зруйнування Січі, було видано докладний Маніфест, в якому висвітлювалися офіційні мотиви зруйнування Січі, оповідалося про її шкідливість для розвитку держави, про те, що до Запорожжя тікали селяни, що воно стояло на перешкоді торгівельних зносин, а водночас зауважувалося, що запорожці утворили товариство «безженних» людей, що суперечить законам самого Бога, а з другого боку, що запорожці засновували власні господарства, залюднювали великі слободи, та більш немає Січі в її політичному «уродстві», оголошував Маніфест.

Скасування козацького устрою на Лівобережній Україні

Кючук-Кайнарджійський мир та зруйнування Січі мали великий вплив на становище Лівобережної України. У перші роки після скасування гетьманства та поновлення Малоросійської колегії все залишалося на Лівобережній Україні без змін. Першу реформу з встановлення «рублевого окладу» здійснено 1767 року, причому для його збирання Україну, незалежно від існування полків, було поділено на двадцять комісарств. Незабаром, у зв'язку з проведенням виборів до Комісії для складання нового «Уложення», в Україні було утворено повітові міста, де мали відбуватися вибори від шляхетства. Звичайно, комісарства та повітові міста створювали новий порядок й порушували полковий устрій.

1780 року оголошено ґрунтовну реформу Лівобережної України: заведення губернських установ за російським зразком, але фактично реформу було проведено лише 1782 року. Гетьманщина була поділена на три намісництва: Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. Всі три намісництва утворювали Малоросійське генерал-губернаторство, очолюване Рум'янцевим. Глухів втратив своє значення центрального адміністративного пункту. У кожному намісництві були свої адміністративні осередки. Намісництва було поділено на повіти.

У кожному з намісництв засновано установи, які були в намісництвах Російської імперії. Головним адміністративним осередком було намісницьке правління. Ціла низка установ зосереджували керівництво всім намісництвом. Казенна палата управляла всім державним господарством.

Приказ громадської опіки завідував освітніми, лікарськими та благодійними установами. Суд був відокремлений від адміністрації. Дві судові палати – цивільного та кримінального судів – були апеляційними інстанціями для судів. Суди були станові: верхній земський суд – для шляхетства, губернський магістрат – для міської людності та верхня розправа – для селян. Окремо існував прокурор зі штатом урядовців: він мав стежити за виконанням законів. Совісний суд мав доповідати до згоди позовників без участі формального суду. Всі ці установи були колегіальні й мали багато урядовців. Значну їх частину призначав царський уряд, але декого обирали населення (різних засідателів у судах та до Приказу громадської опіки).

У повітах була теж мережа установ: Нижчий земський суд став головною адміністративною одиницею повіту, це була станова, дворянська установа. Суд відокремлювався від адміністрації – був повітовий суд для шляхетства та нижня розправа для селян. У містах були поліцмейстери та городничі, міським судом займався магістрат. При міському суді були сирітські суди та словесний суд, який розглядав торгові справи.

Таким чином, нова губернська реформа остаточно знищила стародавній устрій Гетьманщини з його поділом на полки та ієрархією полкових установ. У нових установах було безліч урядовців, і старшина почала обіймати різні посади й діставати цивільні ранги. 1784 року офіційно заборонено надавати козацькі ранги.

Водночас ліквідовано козацьке військо. Ще 1775 року козацькі полки були розформовані та перетворені на регулярні. 1785 року були скасовані козацькі полки. Замість дев'яти полків (десятий Полтавський був приєднаний до Новоросійської губернії) було організовано десять карабінерних полків. Вони формувалися за територіальним принципом і комплектувалися з певної території. До них було переведено козаків, а козацька старшина здобувала в цих полках

офіцерські посади та ранги. Проте ця реформа мала тимчасовий характер: 1789 та 1791 року карабінерні полки було скасовано, замість того були утворені кірасирські, драгунські, кінно-егерські та гусарські полки, які комплектувалися вже звичайними наборами. Так було ліквідовано козацьке військо.

Козаки втратили своє значення головної частини населення України. Вони залишились як дрібні вільні землевласники-хлібороби і наблизилися до селян. Але не всі козаки зберегли свободу. Багато козаків, які були записані в Рум'янцевському описі за поміщиками, вже не могли довести своїх козацьких прав. Взагалі Петро Рум'янець ставився негативно до повернення козакам, записаним як посполиті, їхніх прав. У цьому питанні він навіть розходився з центральним урядом. Генеральний суд 1768 року висловив думку, що лише козаки, яких було переведено на посполитих силою, можуть добиватися своїх прав; ті ж, хто з доброї волі приписався до посполитих, втрачали це право. Тим часом довести, що козак приписувався до посполитих під чийось тиском було для нього або для його нащадків дуже важко.

У 1783 році було видано два накази, які остаточно зрівняли устрій Лівобережної України з російським. З травня 1783 року було остаточно заборонено посполитим в Україні переходити з місця на місце; таким чином, цей наказ ствердив юридично те, що вже було в Україні та встановив офіційно кріпацтво, знищив верству вільних посполитих. Того ж року все сільське та міське населення, виключаючи шляхетство та духовенство, було обкладено подушним податком. Його несла вся людність чоловічої статі від 10 до 60 років. Розмір податку наприкінці XVIII століття становив від 70 коп. до 1 карб. на рік. Відповідальність за сплату податку закріпаченими селянами було покладено на поміщиків.

Козацька старшина зуміла добре використати нове становище України для зміцнення своїх станових та еконо-

мічних позицій. Вона поступово наближалася до російського дворянства, і тому Петро Рум'янцев охоче йшов їй назустріч. Він здобув дозвіл уряду приймати синів старшини до шляхетського корпусу, в чому раніш їм було відмовлено через брак у старшини документів, що потверджували права на дворянство. Рум'янцев призначав старшину на посади, які давали військові та цивільні ранги і які забезпечували права на дворянство. У цьому розумінні він виконував інструкцію Катерини II, яка в листі до нього висловлювала надію, що прагнення до рангів та, зокрема, до платні переможуть автономістичні тенденції старшини. Видатною подією в житті старшини були вибори до Комісії 1767 року: українська старшина йменувалася вже «шляхетством» і була поставлена на рівні із російським дворянством. Навпаки, старшина запорозька була ображена тим, що її трактовано було як звичайних козаків. Чимале значення для старшини мало заснування губернських установ: у нових канцеляріях та палатах старшина здобувала ранги, які давали права на дворянство. Ще більше дала «Жалувана грамота дворянству» 1785 року, яка була поширена на українську старшину. Вона звільняла дворянство від обов'язкової служби, надавала права самоврядування й взагалі робила його привілейованою верствою в державі. Вибірні посади дворянських маршалків тішили гонор колишньої старшини. Таким чином, значна частина старшини була задоволена зі свого становища, бо вона здобула головне, до чого прагнула протягом XVIII століття: дворянські права та кріпаків. І вона спішно використовувала це для зміцнення свого добробуту, скупчуючи великі земельні багатства та численних кріпаків. На Лівобережній Україні висуваються на перші місця великі землевласники зі старих старшинських родів – Полуботки, Кочубеї, Марковичі, Скоропадські, Апостоли, але з ними конкурують нові люди: Безбородьки, Розумовські, Завадовські, Рум'янцеви.

Придбання Російською імперією чорноморських берегів на підставі Кючук-Кайнарджійського миру, а також розгортання внутрішньої торгівлі, зміцнювали економічне положення українських поміщиків. Тепер було відкрито простий шлях до Чорного моря для експорту продуктів сільського господарства. Намагання збільшити прибутковість маєтків призводить до посилення експлуатації поміщицьких селян, збільшується панщина, у маєтках зростають кріпацькі фабрики та заводи, зростає чисельність так званих «дворових» людей, які обслуговують двір поміщика та його самого.

Погіршення становища селян відображається на збільшенні втеч на Дон, на Південну Україну. Бували випадки, що з Лівобережної України виходила вся людність села. Поміщики вживали всіх заходів, щоб затримати втікачів: влаштовували застави на головних шляхах до Південної України, розсилали довірених людей розшукувати їх, притягували до суду поміщиків, які приймали до себе втікачів, вимагали від уряду суворих кар за переховування кріпаків.

Водночас в Україні все частіш вибухають повстання селян проти поміщиків, зокрема там, де було закріпачено козаків. Деякі з них набували загрозливого характеру й були придушені військовою силою. Серед таких повстань найбільш яскравими були події в с. Турбаях колишнього Миргородського полку. Тут на початку XVIII століття полковник Миргородського полку, майбутній гетьман Данило Апостол записав незаконно до своїх підданих козаків. З того часу протягом 70 років нащадки закріпачених козаків клопоталися про повернення їм козацьких прав і нарешті Сенат визнав їх права, проте нові володільці с. Турбаїв, Базилевські, не послушали сенатського наказу і продовжували визискувати козаків як своїх підданих. 1789 року в Турбаях вибухнуло повстання, турбаївці забили двох братів Базилевських та їхню сестру.

Місцева адміністрація довгий час не наважувалася приступитися до них. Намісник Катеринославського намісництва Потьомкін радив Катерині II припинити цю справу, зважаючи на загальний настрій (то ж був час Французької революції), викупити селян у спадкоємців Базилевських і переселити їх до Катеринославського намісництва, але нові поміщики вимагали суду, повернення їм майна, кари убивцям. Справа тяглася до 1794 року, коли відбувся суд і багато турбаївців було покарано, та майже усе населення села переведено до Катеринославського намісництва.

Південна Україна після Кючук-Кайнарджійського миру 1774 року

Після ліквідації Запорозької Січі «вольності» запорозьких козаків перейшли до Новоросійської та Азовської губерній. Припинилися напади татарських загонів і мир запанував у широких степах. Тепер вже ніщо не стояло на перешкоді колонізаційної діяльності царського уряду.

У 1774 році генерал-губернатором Новоросійської та Азовської губерній, які 1783 року були перетворені на Катеринославське намісництво, був призначений Григорій Потьомкін, один із найвпливовіших фаворитів Катерини II. Потьомкін був розумною, освіченою, талановитою людиною. Його здебільшого знають як розпеченого сибарита, вельможу, ласки якого запобігали всі, хто хотів добре влаштуватися, і мало знають як талановитого адміністратора, який управляв Південною Україною безконтрольно до самої своєї смерті 1791 року. Потьомкін енергійно здійснював на Південній Україні політику царського уряду – залюднював степи, роздавав землі поміщикам, викликав чужоземців, будував нові міста. У своїй діяльності він був винятково енергійний, сам вникав у всі деталі життя країни, переїздив із місця на місце, не маючи навіть постійної резиденції, ні власного дому. Тисячі «ордерів» власноручно підписаних, а іноді й написаних наказів і розпоряджень, свідчать про те, як глибоко він занурювався у справи. На відміну від Петра Рум'янцева, для своєї діяльності Григорій Потьомкін добирав помічників серед нової «служилої» верстви: дрібних поміщиків, офіцерів середніх рангів. Наприклад, Іван Синельников, якого він

довів до рангу губернатора; або Михайло Фалеев – походив із роду дрібних купців, став «правицею» Потьомкіна під час будування Чорноморського флоту та Миколаєва, який першим спробував підірвати дніпровські пороги; Василь Попов – правитель канцелярії Григорія Потьомкіна, який склав перший опис Катеринославського намісництва.

За Потьомкіна міняються принципи колонізації. Поміщики охоче розбирають землі в Південній Україні. За новими планами роздають землі величезними ділянками: від 1500 десятин і до 12 тисяч десятин відразу. Для багатьох робили ще й винятки – князь Олександр Вяземський здобув разом 50 тисяч десятин. Відводили не тільки одному членові родини, відводили окремо чоловікові, дружині, дітям – таким чином, у володінні одної родини з'являлися величезні латифундії. Землі давали російським вельможам, урядовцям вищих та нижчих рангів, службовцям місцевих канцелярій, офіцерам, колишній лівобережній та запорозькій старшині, купцям, чужоземцям. Роздавали землі за єдиної умови – залюднити їх відповідною кількістю селян: з розрахунку один двір на 80 десятин землі. Поміщики переводили кріпаків із Росії, купували їх «на вивід», насаджуючи так на Південній Україні кріпацтво. Але не вони, оці кріпаки, стали головною базою залюднення Південної України, а те саме українське населення, яке колись заснувало Запорозьку Січ та залюднювало Новоросійську губернію. Головним джерелом заселення країни знов стали українські втікачі, які йшли з Правобережної України, а також із Лівобережної та Слобідської України: чим більше там міцніло кріпацьке право, тим більше селян кидали свої села й тікали до Південної України. В інтересах власного добробуту поміщик Катеринославського намісництва не міг ставити селянам, які приходили на його землі, важких умов, не міг приневолювати їх до важкої панщини. Землі було багато, робочих рук не вистачало, й незадоволені зі свого пана селяни завжди могли знайти кращі

умови в його сусіда. А перехід селян до іншого поміщика не тільки ставив під загрозу прибутки з маєтку, але й саме право на землю, бо незалюднені землі після закінчення пільгових років знов відбирали.

Не всі землі віддавали поміщикам: водночас великі ділянки відводили під державні села, що залюднювали селянами, які так само тікали від кріпацтва з України. Серед цих слобід було чимало старообрядницьких, заселених російськими старовірами, які колись втекли на Правобережну Україну і звідти подалися до Південної України. Тут теж були російські селяни, переведені з державних сіл центральної Росії, де мало землі. Але переважно заселяли їх українці, яких спеціальні агенти викликали з Правобережної України та Польщі. Багато люду йшло з Лівобережної та Слобідської України. Потьомкін дав таємний наказ, яким забороняв повертати поміщикам селян, що оселилися на Південній Україні. Таким чином, практика Запорозжя не повертати втікачів залишилася й була перейнята адміністрацією Південної України, що забезпечило швидке заселення.

Менше значення в історії залюднення країни мала чужоземна колонізація, незважаючи на те, що Катерина II надавала їй велике значення. Серед масових переселень чужоземців треба відзначити грецькі, або «албанські», як їх називали офіційно. Це були ті греки, які допомагали російським військам під час війни з Туреччиною 1768–1774 року і після того вже не могли залишатися під турецькою владою. Греків поселено в Таганрозі та його околицях. У 1779 році, з метою ослабити Кримське ханство, було виведено з Криму більшу частину християнського населення, найбільш працездатного. Греків було оселено біля Азовського моря, де вони заснували Маріуполь та низку сіл, а також біля Дніпровської лінії. Вірменів було оселено біля Дону, де вони заснували Нахичевань. Вірмени-католики оселилися в Азовській губернії, біля

річки Самари, в Новомосковську. Переходило чимало молдаван, валахів, болгар, головню під час війни з Туреччиною. Була невдала спроба переселити з о. Корсики італійців. Більше значення мала німецька колонізація. Німці, переважно меноніти, з околиць Данцігу й Ельблонгу, переселилися до Південної України й заснували колонії на о. Хортиці, біля Олександрівська тощо. Переселялися також німці не меноніти, й наприкінці XVIII століття на Південній Україні було вже багато німецьких колоній із високо рентабельним господарством, тонкорунним вівчарством, взагалі добре організованим тваринництвом. Переселялися також шведи, переважно з о. Даго. Крім масової чужоземної колонізації весь час тривала персональна: приїздили різні промисловці, ремісники, які засновували підприємства, садівники, винороби, негоціанти, лікарі, які сприяли культурному розвитку країни.

Взагалі Григорій Потьомкін та його співробітники велику увагу приділяли піднесенню культури Південної України. Землі роздавали для заведення виноградників, фруктових садів, шовковичних плантацій. Викликали спеціально фахівців з-за кордону, садоводів, виноградарів. У державних слободах поселен примушували садити виноград, тутові дерева. У різних місцях купували краще насіння, горіхи, каштани, які сіяли у відповідних місцях; з Криму, з Молдови привозили прищепи, саджанці.

Вживали заходів для піднесення городної культури: закликали відомих городників із Ростова, із Ярославля, заснували спеціальну школу сільського господарства біля Миколаєва і призначили її професорів – Михайла Ліванова та Василя Прокоповича.

Велике значення для майбутнього мали розшуки корисних копалин, які почали в 1780-х роках на Донці та Лугані. Спочатку в маєтку поміщика Івана Штерича було знайдено кам'яне вугілля та залізну руду. Це викликало розшуки в інших місцях басейна Донця, а вони дали

чудові результати. Кам'яне вугілля стали поставляти для Чорноморського флоту й взагалі використовувати як паливо, якого тут завжди бракувало. У 1795 році засновано в Луганську перший чавуноливарний завод, для організацій якого переведено з Олонецького заводу Чарльза Гаскойна. Крім того, знайдено залізну руду, грифель та інші корисні копалини біля Кривого Рогу.

У 1783 році Південна Україна була знов реформована: утворено Катеринославське намісництво, яке охопило Новоросійську й Азовську губернії, значну частину Полтавського полку та землі до Кубані. Намісницькі установи потребували багатьох міст, і в зв'язку з цим у країні розгортається будівництво міст. У кожному з 15 повітів, на які поділялася територія намісництва, будується повітове місто. Головним осередком намісництва став Катеринослав. Уперше це місто засновано ще 1777 року на річці Самарі, але незабаром виявилось, що місцевість для нього була обрана невдало: під час повіди воно заливалося, тому місто перенесли на правий берег Дніпра. Потьомкін мріяв, що Катеринослав своїм багатством та величчю затьмарить Петербург і буде справді славити ім'я Катерини. Тут почали будувати будинки для намісницьких установ, величезний собор, більший за базиліку св. Павла у Римі, розкішні «пропілеї» з крамницями, передбачалося заснувати університет, академію мистецтва, консерваторію, різні школи, але здійснено цього не було: надто вже багато коштів вимагали ці споруди. Засновано лише собор Преображення та палац для Григорія Потьомкіна. Більше значення для Південної України мали інші міста. 1778 року засновано в усті Дніпра Херсон, який незабаром став значним торгівельним центром та зв'язав Південну Україну із Західною Європою: зав'язались безпосередні торгові зв'язки з Марселем та іншими містами Франції, з Італією тощо. Виявилось однак, що місце для Херсона обрано невдало: морські судна не могли доходити до са-

мого Херсона і доводилося перевантажувати товари на менші судна, що значно перешкоджало торгівлі. Незважаючи на це, Херсон швидко зростає. Там засновано кілька торговельних компаній для торгівлі з Західною Європою. Перше місце серед них зайняло підприємство, організоване Антуаном, французьким комерсантом, який мав власні кораблі, що курсували між Херсоном і Марселем. Антуан заснував у Херсоні кілька фабрик і взагалі широко поставив промислово-торгівельну справу. Друга компанія була заснована австрійським комерсантом Фабрі, третю заснував граф Потоцький, який хотів спрямувати до Херсону торгівлю Польщі. Значне місце зайняв у Херсоні російський купець Михайло Фалеев, який розчистив дніпрові пороги, щоб вивози пшеницю до Херсону. У Херсоні засновано кілька фабрик, які виробляли батист ті інші тканини, позументи, шкіру тощо.

Третє велике місто Південної України було засновано 1789 року – це Миколаїв в усті річки Бугу. Місто мало військовий характер: там була верф для будівництва суден, адміралтейство.

У східній частині Південної України значні міста були засновані для вірмен – на Дону – Нахичевань та для греків – на Азовському морі – Маріуполь. Ці міста швидко зростали й стали значними торговельними осередками.

Війна Російської імперії з Туреччиною в 1787–1791 рр.

У 1787 році Катерина II здійснила подорож до Південної України та Криму. Протягом трьох місяців прожила вона в Києві, але Київ не сподобався ані самій цариці, ані її почету. До Києва приїхало багато польських магнатів, відбувалися пишні прийоми, бали тривали безперестанку. У травні 1787 року Катерина з великим почетом вирушила Дніпром на південь. Біля Катеринослава всі пересіли до карет. Її подорож складалася з урочистих прийомів. З нею подорожували французький та австрійський послы, польський король Станіслав Август Понятовський приїхав на побачення з нею до Канева, австрійський імператор Йосиф II приєднався до урочистого «шествия» дорогою й супроводив її далі. У спеціально збудованих дворцях царицю приймало дворянство, дорогою її зустрічали селяни, війська. У Херсоні була збудована арка з написом «Шлях до Царграду». Тоді Катерина та її вельможі були захоплені «грецьким проєктом» – про поновлення Візантійської імперії; молодшого внука Катерини, Костянтина Павловича, готували на імператора Візантії.

Того ж року почалася війна Російської імперії з Туреччиною. Туреччина не могла примиритися з втратою Криму та захопленням його Російською імперією, хвилювали її чутки про «грецький проєкт». Дратувала й блискача подорож Катерини II в супроводі європейських володарів та послів. Російська імперія виступила в союзі з Австрією. Головнокомандувачем російськими військами був Григорій Потьомкін. Він не мав блискучих талантів полководця, дії його були мляві, йому не вистачало рішучості, уникаючи вели-

ких боїв, щоб не втрачати багато людей, він затягував війну й вона коштувала ще більше жертв, тому що люди гинули від хвороб, важких умов життя. Головним героєм війни став Олександр Суворов. Під його командуванням російське й українське військо здобуло блискучі перемоги над турецькою армією: 1788 року взято Очаків, 1789 року – були великі перемоги в Молдові біля Фокшан і Римника. 1790 року, після довготривалої облоги, Олександр Суворов взяв фортецю Ізмаїл, і це вирішило долю військової кампанії. 1791 року в Яссах було підписано мирний договір: Російська імперія здобула Очаків, землі між Бугом та Дністром, а також правий берег Кубані. Туреччина мусила визнати приєднання Криму до Російської імперії.

Цей договір був дуже важливим для Російської імперії: він закріпив її придбання на березі Чорного моря й поширив границі. На місці турецької фортеці Хаджибей 1794 року засновано нове місто – Одесу. Завдяки дуже вдалому вибору місця, біля чудової бухти, Одеса стала швидко розвиватися й незабаром стала одним із найбільших торгівельних портів України.

Війна 1787–1791 років вплинула на долю запорозьких козаків. Невдовзі після скасування Січі Потьомкін почав вживати заходів для прикликання запорожців із Туреччини до Південної України. За допомогою різних агентів він пропонував їм вступати до нових полків, але на цей заклик відгукнулося небагато людей. Тоді 1786 року Григорій Потьомкін оголосив поновлення запорозького війська під назвою «Війська вірних козаків» і доручив його формування колишньому запорозькому старшині, Сидору Білому, а сам взяв звання гетьмана.

З початком війни до цього війська почало переходити багато запорожців із Туреччини, й під час воєнних дій козаки були дуже корисні російському військові. Григорій Потьомкін дав дозвіл вступати до війська всім, хто коли-небудь служив у запорозькому війську та звільняти їх родичів від селянського звання.

Після закінчення війни Потьомкін обіцяв «чорноморським козакам» відвести землі між Дністром та Бугом. Але після його смерті 1791 року і до підписання мирного договору козаків було переведено спочатку на Тамань, а звідти – на Кубань. Там вони заснували кіш запорозьких козаків. До кубанських козаків стали переходити з Катеринославського намісництва колишні запорожці, яким було дозволено селитися на Кубані, аби прискорити її колонізацію. Чимало приєднувалося до козаків людей, які ніколи не служили в війську: посполитих або кріпаків. На березі Кубані засновано місто Катеринодар, яке стало осередком нового Кубанського війська. Деякий час Кубанське військо зберігало традиції Запорожжя, але незабаром, вже 1800 року, ці традиції перевелися на декоративну форму: замість обраної старшини царський уряд почав призначати «наказних» отаманів із російських генералів, які керували військом спільно з його старшиною.

Смерть Потьомкіна багато змінила в положенні Південної України: призначений намісником граф Платон Зубов хотів провести ґрунтовні реформи в країні. Замість Катеринославського було засновано Вознесенське намісництво, головним осередком його став Вознесенськ. Катеринослав почав занепадати: з величних планів Григорія Потьомкіна не було здійснено нічого: ні університету, ні академії.

Ще більше лиха зазнала країна за царювання Павла I. Він поширив на Південну Україну кріпацтво наказом 1796 року, адже поміщики значною мірою вже залюднили свої маєтки і гадали, що закріплення за ними селян принесе їм велику користь, поклавши край переходам селян з місця на місце. Але в цьому вони помилилися: покріпачені селяни стали ще більше переходити на Дон, на Волгу. Втечі селян викликали скарги поміщиків до Сенату з проханнями вжити заходи для припинення цих втеч, але тут уряд був безсилий, він міг лише вирядити ревізію, яка перевірила на місці становище поміщиків і констатувала, що багато з них зовсім не мають селян або їх залишилися незначна кількість.

Розділ 5.
Правобережна Україна
в XVIII столітті

Повернення польської шляхти в Україну

Правобережна Україна, яка охоплювала три воєводства – Київське, Брацлавське та Подільське, переживала напередодні XVIII століття важкі часи. Розшматована, спустошена – вона перетворилася на руїну: великі багаті села не мали населення, панські замки стали притулком диких тварин, розкішні поля заростали бур'яном, замість табунів розплодилися вовки, ведмеді. Проте наприкінці XVII століття країна оживає: поновлене польським урядом козацтво за кілька років змінює всю картину. У багатьох місцях Правобережної України з'являються енергійні полковники, які організують полки – Самійло Самусь, Іван Іскра, Андрій Абазин притягують людинність із різних місцевостей України, але найбільше значення в історії відновлення Правобережної України належить Семенові Палію, полковникові фастівському, який мав винятковий організаційний талант. Його «Фастівщина» або «Паліївщина» – колонізувалася найшвидше, і тут він був цілковитим господарем. Головною ознакою діяльності Семена Палія був його справжній глибокий демократизм, він хотів поновити козацтво і вів постійну боротьбу з польським панством, беручи під свій захист пригноблених селян. Поновлену, залюднену Правобережну Україну Семен Палій мріяв приєднати до України Гетьманської. Повстання, яке він почав проти Польщі, охопило всю Правобережну Україну – до Волині, але несподівано Палій зустрів перешкоду з того боку, з якого не можна було її чекати. Арешт та заслання Семена Палія царським урядом позбавили повстання проводиря.

Прутський договір приніс великі зміни Правобережній Україні, яку знов передали під владу Польщі. Проте ним не обмежувалися перетворення в становищі країни: українська людність була примусово переведена на лівий берег Дніпра, дехто й сам тікав зі спустошеної країни. Знов замість багатих, людних сіл – руїни, замість розкішних нив – бур'ян вкрив Правобережну Україну.

Польська шляхта поспішила в Україну розшукувати свої маєтки. Але пройшло понад пів століття після того, як батьки або діди сучасних панів покинули Україну. Тепер їхні нащадки не знаходили тих садиб, які загинули в полум'ї пожеж, не знаходили і сіл, від яких не залишилося нічого, навіть назви за той час зникли. Доводилося розшукувати землі, встановлювати на місці межі. Це було легко зробити великим магнатам, які володіли колосальними латифундіями: наприклад, Потоцькі володіли Подністров'ям від Смотрича до Могилева, Любомирські – землями між Бугом і Дністром, від Вінниці до Конечполя. Але дрібна та середня шляхта не мала навіть документів на землі, не мала й свідків, бо старі повмирали. На один клапоть землі претендували родичі, сусіди, кредитори померлих володільців. Починалися скарги, позови до судів, захоплення земель силою.

Ще більше ускладнень чекало шляхту з робочими руками. Селян не було. Вони зникли під час війни, перейшли на лівий берег Дніпра, на Запорозжя. 1714 року, наприклад, на Фастівщині, колись багатолюдній землі Семена Палія, не було жодної душі. У Чорногородській волості було 8 душ. Регіментар Галецький скаржився шляхті Київського воєводства, що його штаб призначили до порожнього Бердичева, а квартири відвели в селах Мошни та Карпівці, де вже «протягом 30 років немає навіть собак».

Треба було спішно залюднювати землі. Магнати почали переводити селян із інших маєтків. Замойські перевели з Вісли, Синявські та Ржевуські з Галичини, з околиць

Перемишля та Сянока, Любомирський перевів до Шаргородських маєтків мазурів, а на побережжя Дністра закликав волохів. Почали викликати з Російської імперії старобриданків, так званих «пилипонів». Людей було надто мало, головне – на землях дрібної шляхти, яка не мала таких ресурсів як магнати.

Тоді на всій Правобережній Україні почали з'являтися «слободи». Поміщики оголошували певний строк, протягом якого селяни звільнялися від усіх повинностей, грошових і натуральних. Здебільшого цей термін був 15–30 років. Під час пільгових років селяни платили кілька злотих чиншу. Люди охоче йшли на «слободи» з різних місцевостей, зокрема, з Лівобережжя, де старшина почала збільшувати визиск посполитих. Часто шляхтичі доручали залюднювати слободи осадчим, які їздили по ярмарках, по великих шляхах і закликали людність, вихваляючи умови життя у пана, і тут же підписували договір. Чим далі йшов час, тим рясніше залюднювалися землі, і тим важче було розшукувати вільних людей. Тоді з'явився новий спосіб переманювання селян від одного пана до іншого. Це робили спеціалісти, так звані «викотці». Вони приїздили до села, умовлялися з селянами і влаштовували вихід. Ця справа була небезпечна і викотці одержували великі гроші – по 100, 120 злотих за родину. Траплялися випадки, що селяни кидали слободу й переходили всім гуртом до іншої слободи. Бувало, що старий володілець організовував погоню, але новий володілець обороняв втікачів з озброєним загonom – і між шляхтичами доходило до справжньої битви.

Поступово залюднювалися землі, а разом із цим зростали на них ціни. Наприклад, Конецпольський в 30-х роках XVIII століття продав за мільйон злотих Любомирському маєток, а той наприкінці XVIII століття за одну четверту частину його взяв вже 60 мільйонів.

У середині XVIII століття Правобережна Україна була розподілена майже вся між великими магнатами. Най-

заможнішими серед них були Потоцькі та Чарторийські. Потоцькі володіли більшою частиною Брацлавського воєводства. Довший час ці землі належали різним членам фамілії Потоцьких, але в другій половині XVIII століття всі вони об'єдналися в руках київського воєводи Фрацішка Салезія Потоцького та перейшли в спадок його синові – Станіславу Щенсному Потоцькому. Чарторийські володіли більшою частиною Волині з Клеваню, Адам Чарторийський також володів Грановщиною на Брацлавщині та Меджибожем і староствами Кам'янецьким та Летичівським на Поділлі. Між представниками цих двох родів йшла боротьба за першість і керівну роль у державі. Третє місце належало Любомирським, які володіли землями між Бугом і Дніпром, починаючи від Вінниці до Конецполя та Ягорлика. Проте Любомирські не користалися таким престижем серед польського шляхетства, як Потоцькі та Чарторийські, тому що маєтки їх були придбані, а не спадкові. Серед інших магнатів мали величезні латифундії Жевуські та Яблоновські.

Володіння магнатів в Україні спочатку не притягували своїх володільців, які доручали управляти ними своїм офіціалам та губернаторам, а самі перебували в Польщі. Але поволі, чим більше залюднювалися вони, тим більше почали приваблювати володільців. У магнатських маєтках будуються розкішні палаци, здебільшого їх будували в стилі середньовічних замків: з валами, підйомними мостами, баштами з бійницями. Проте деякі палаци будували вже в іншому дусі французьких палаців. Магнати влаштовували життя в своїх резиденціях на взірць королівських палаців: оточували себе «почетом» з дрібної шляхти, які посідали різні придворні посади. При тульчинському дворі Потоцьких було понад чотириста осіб: сорок жовнірів охороняли браму, крім того, були власні козаки та улани. Щодня зранку сотні шляхтичів заповнювали зали палацу, яких зустрічали «придворні» господаря, для них не припинялися розваги, бенкети, бали, вистави, концерти тощо.

Магнатів оточувала дрібна шляхта «одновеськова», «двовеськова», що мала 1–2 двори, сама господарювала, але була потрібна для магната, тому що мала політичні права: вона утворювала «партію» магната на сеймиках і сеймах. Багато шляхтичів мали різні посади при дворі, їх звали «офіціялісти», з них були правителі маєтків, «губернатори», комісари, економи, підстарости, лісничі, люстратори, скарбники тощо. Офіціялісти великого пана мали значну силу та значення в країні: з їхнього кола виходило чимало значних панів. Губернатори Любомирських або Потоцьких жили як справжні магнати, в палацах мали своїх офіціялістів, почет, військо і таку ж владу в доручених їм маєтках, як і їхні пани.

За великими магнатами тягнулися менш заможні, такі як Чацькі, Мнишки, Четвертинські; дехто з них своїм побутом не відрізнявся від заможніших магнатів. У XVIII столітті вся вища верства шляхетства в Україні була польська; і хоча серед них було чимало родин українського походження, наприклад, Сангушки-Четвертинські, але всі вони «ополячилися» та «окатоличилися» і розірвали зв'язки з українством. Дуже рідко бувало, щоб серед шляхти залишався не католик, який визнавав себе українцем. Здебільшого прийнявши католицизм та зрікшись свого походження ці шляхтичі з не меншим презирством, ніж справжні поляки, ставилися до українського селянства.

Між латифундіями магнатів невеличкими островами залишалися маєтки середньої та дрібної шляхти. Багато дрібних шляхтичів брали в оренду землі у великих землевласників, або давали їм свої капітали в за поруку й одержували землі, або звичайним шляхом брали в посесію землі за певну платню.

Між крупними магнатами та дрібною шляхтою була велика різниця, не лише в економічному відношенні. Серед вищих верств польського шляхетства в XVIII столітті було чимало висококультурних людей, з освітою, науко-

вими та мистецькими смаками. Навпаки, середня та дрібна шляхта здебільшого була некультурна, свавільна, дика. З презирством ставилася вона до українського «хлопа» та його «хлопської» віри, мови, звичаїв. Найбільше страждало українське селянство від дрібної та середньої шляхти, яка здобувала від «хлопів» величезні грошові та натуральні повинності. Всі ці «офіціялісти» та посесори магнатів намагалися не тільки задовольнити вимоги володільців, а також якнайшвидше здобути власні кошти, не рахуючись із тим, що вони руйнують господарство селян. Звідти походила особлива ненависть селян до орендарів.

Польська держава XVIII століття перебувала в стані анархії. Королі фактично не мали влади і всім керувала купка магнатів, які боролися між собою за владу. Вони спиралися на залежну від них або підкуплену ними шляхту, яка робила на сеймиках те, що було потрібно її патронам. У боротьбі за владу магнати втягували в справи Польщі чужоземні держави та продавали їм інтереси батьківщини. Конституція Речі Посполитої створювала великий простір для підкупів та сваволі, бо кожна сеймова ухвала мала проходити одногolosно, і тому кожен міг одним своїм голосом зірвати рішення всіх присутніх. Незадоволені рішенням сейму магнати скликали конфедерації, озброєне зібрання шляхти, яке виносило ухвали, обов'язкові для всіх. Іноді друга партія магнатів збирала теж конфедерацію, яка ухвалювала протилежне рішення, і тоді між прихильниками двох конфедерацій розпочиналася війна. Цей стан анархії шляхта дуже цінувала і вважала, що «Польща стоїть безладдям».

Державних військ у Польщі було мало. Так зване «кварцяне» військо, на утримання якого йшла четверта частина прибутків із державних маєтків, було мізерне. Воно поділялося на чотири частини, або партії, і в Україні стояла тільки «українська партія». На чолі її був гетьман, військо складалося зі шляхтичів-офіцерів, які приводили своїх кріпаків або наймитів, але самі в війську майже не були. Ще

рідше бувало в «партії» начальство. Номінальна кількість української партії була 3000 осіб, але дуже рідко бувало більш одної тисячі. Важким тягарем на населення лягало перебування партії: солдати грабували людність, начальство безконтрольно забиравало провіант і фураж.

Магнати розуміли, чого було варте кварцяне військо, й заводили власну надвірну міліцію. Вона складалася з найманої, переважно німецької, піхоти та козаків, яких вербували з українських селян замість відбування панщини. Чимало козаків було з волохів, вихідців із Молдови. На чолі надвірних козаків стояли сотники, яких обирали козаки та ротмістри, призначені самими магнатами з поляків. Надвірні козаки були дуже корисні панам: їх потребували під час здійснення судових вироків або для «наїздів» на сусідів. Проте, звичайно, в боротьбі з повстаннями селян надвірні козаки, здебільшого селянського походження, були непевною охороною для панів, тому що більше співчували повстанцям, ніж панам.

В економічному плані середина XVIII століття була добою занепаду сільського господарства Правобережної України, а разом із нею – і цілої Польщі. До XVIII століття Польща вивозила порізно велику кількість хліба через Данциг, причому в XVII столітті вивіз досяг 100 тисяч лаштів¹ на рік. З XVIII століття вивіз хліба через Данциг падає: у 1771 році доходить до 33 984 лаштів. Занепад сільського господарства на Правобережній Україні в середині XVIII століття набуває катастрофічного характеру. Поміщики шукали виходу – й знаходили його в перенесенні уваги з хліборобства на переробку сільськогосподарських продуктів на горілку. Найбільше прибутку поміщики мали від оренд, переважно шинків, почасті млинів, селітряних майданів, поташу. У 1765 році, наприклад, корчемна оренда давала 64,6 % всіх прибутків.

¹ Лашт – міра ваги, переважно застосовувалася до збіжжя. Поширений був гданський лаш вагою близько 2400 кг. ВС.

Міщани

Міста Правобережної України в XVIII столітті перебували в стані занепаду. Шляхта у своїх власних інтересах дозволяла безмитний довіз чужоземних товарів, що шкідливо впливало на місцеву промисловість. Експортна торгівля зменшувалася. Польща втратила Балтійське узбережжя, що зробило її економічно залежною від Російської імперії. Вивіз товарів відбувався через Данциг та Кенігсберг, які ставили різні перешкоди польському експорту.

Міщанство виділило зі свого складу верхівку, невеличку купку заможних людей, які захопили все самоврядування міст і торгівлю. Водночас залишилося незаможне, позбавлене прав міщанство, на якому лежав тягар повинностей. Це були дрібні крамарі, підмайстри, ремісники, чорнороби.

Магдебурзьке право, яким користалися здебільшого міста, не давало їм однакових прав. Порівняно невелика кількість міст, більш значних у торговому та промисловому значенні, мали «повне» магдебурзьке право, решта користалася «неповним» правом. Найбільше прав серед українських міст у XVIII столітті зберіг Львів; він міг навіть надсилати депутатів на сейми для обрання короля. Згодом, у 1764 році, це право здобув і Кам'янець-Подільський. Протягом XVIII століття ці два міста мали найширше право самоврядування. Львівський магістрат був вищою апеляційною інстанцією для всіх подільських міст, а устрій Кам'янця був зразком для інших українських міст.

Міське самоврядування репрезентував магістрат, на чолі якого стояв війт, крім нього також були радці, або райці (у Кам'янці їх було 9–12). Щороку з числа радців у Льво-

ві обирали трьох бурмістрів. Війт із радцями утворювали раду. Рада керувала всім господарством міста, фінансами, стежила за судом. Всі ці посади були довічні, і таким чином, всім у місті правила невелика купка громадян.

Друга колегія в місті була лава, або скабінат. У Львові число лавників було постійне – 12 осіб, у Кам'янці не існувало їх постійної кількості. Обирали лавників до Ради, причому у Львові, де було більше освічених людей, мали обирати лише тих, хто мав ступінь доктора права, медицини або філософії, або хто раніш був міським писарем або синдиком². У Кам'янці такого обмеження, звичайно, не могло бути. Головним завданням лави був суд, проведення слідства, виконання присудів, введення в права володіння тощо. Очолював лаву бургомістр.

Міщани залишалися цілком беззахисні перед магістратськими колегіями, головню перед радою, члени якої захоплювали міські землі, прибутки тощо. Внаслідок скарг і прохань міщан була заснована третя колегія «сорока мужів», або гмінна ізба, інакше кажучи – так званий «квадрагінтовірат» із регентом на чолі, який мав контролювати діяльність ради, але нічого позитивного не додав, збільшивши лише кількість привілейованих громадян. У Львові до квадрагінтовірату обирали за становою приналежністю, у Кам'янці – за національністю та релігією – половину членів обирали із католиків, половину – з православних. Регент та його заступник віцерегент теж обиралися по черзі: рік регентом був католик, рік – православний, віцерегент навпаки: при католику був православний і при православному регенті – католик.

Національна різниця так глибоко почувалася у Кам'янці, що значна вірменська громада добилася від короля права обирати окремих магістратів зо всіма його колегіями – і таким чином у Кам'янці існували одночасно два

² Синдик – уповноважена особа, що діє в інтересах певної організації як її офіційний представник. ВС.

окремих магістрати: польсько-«руський», себто український, та вірменський.

Дійсність виявляла, одначе, недостатність гарантій магдебурзького права навіть для тих міст, які мали його в повному обсязі. Кам'янець, наприклад, у XVIII столітті вів боротьбу спочатку з бургграфами³, а далі з комендантом Кам'янця, які, не рахуючись із війтом та радцями, примушували міщан надавати квартири військовим, різні податки, забирали поліційну владу. Комендант і військові ображали членів магістрату, порушували права цехів та міщан. У Житомирі староста вимагав панщини від селян – збирати сіно, приходити на толоку; в Овручі – теж.

Якщо таке було становище міст із повним магдебурзьким правом, то ще гірше було в містах, які мали тільки обмежене право, як, наприклад, Кременець, Бар, Вижба тощо. У Кременці, наприклад, з XV століття війтівство було дідичним і переходило з рук до рук, аж поки 1766 року його купив князь Юзеф Паулін Сангушко, який призначив на війта інфляндського шляхтича Залевського. Ці війти стали справжніми господарями міста і протестації проти них не мали жодної сили. В інших містах вся влада належала старостам, які не рахувалися з магістратами.

Третій тип українських міст репрезентували міста на землях приватних володільців. Такі міста поділялися на дві групи: одні вже мали магдебурзьке право, коли перейшли у приватну власність, становище таких міст було краще; інші міста здобули право вже з ласки своїх володільців, які просили короля про надання містам магдебурзького права. Такі міста ніколи не дорівнювалися до королівських. Вони не мали ані прав на територію, ані права видавати постанови для міста, ані права самоврядування та суду. Все це належало володільцеві, він призначав війта. Особам, яких вибирало місто, належала незнач-

³ Бургграф – управитель середньовічного міста або фортеці, що призначався його сеньйором. ВС.

на частина прав, котрими користалися королівські міста. Надання магдебурзького права, вільного торгу, ярмарків збільшували прибутки володільців. Так було, наприклад, у Дубно, яке належало Любомирським.

Внаслідок такого стану магдебурзького права міщани в XVIII столітті втратили інтерес до нього, нехтували своїми обов'язками, ухилялися від виборів, від виконання посад тощо. Так було в Вижві 1720 року, в Олиці 1780 року, або навпаки перевищували свої права, відмовлялися давати відчит тощо. Так було, наприклад, у Кам'янці, в Олиці у 1767–1782 роках.

Таким чином, магдебурзьке право протягом XVIII століття втрачає для Правобережної України своє значення і стає неспроможне не тільки піднести міське життя, а навіть підтримати його. Магдебурзьке право не гарантувало містам ані самоуправи, ані розвитку торгівлі та промисловості, воно лише тимчасово відвернуло їх повний занепад. Причина цього полягала значною мірою в тому, що право давалося обмеженим і залишало перевагу над міщанами старостам і приватним володільцям – і фактично магдебурзьке право залишалося тільки формою, яку заповнювало життя іншим змістом. Українські міста мало знали основні закони магдебурзького права, задовольняючись польськими редакціями магдебурзького права у вигляді трактатів та розправ XV–XVI століття із різними коментарями та додатками; здебільшого судили на підставі звичаєвого права, яке зберігалось в переказах. Тому сам дух магдебурзького права залишався чужим для мешканців міста. Всі спроби королівського уряду підтримати міста наданням виняткових пільг для торгівлі не мали значення. Внаслідок цього в XVIII столітті здебільшого новим містам надається вже не магдебурзьке право, а лише право на ярмарки.

Ярмарки були єдиною формою торгівлі, яка оживлювала міста. Яке велике значення надавали ярмаркам, свідчить приклад володільця міста Умані – Францішка

Салезія Потоцького. У 60-х роках XVIII століття він поновив Умань, збудував площу для ринку з 20 крамницями, з склепами для товарів, укріпив місто бастіонами та мурами й урочисто відсвяткував відновлення міста. Всі мешканці Умані дістали пільги на 4 роки вільної торгівлі, без податків, а після цього терміну з податками меншими, ніж в інших містах. Володілець міста брав на себе оборону майна купців, для чого була посилена залога надвірних козаків; під час ярмарків ця охорона ще збільшувалася. Потоцький обіцяв безпеку всім чужоземним купцям, російським, турецьким, татарським, що на їхні вимоги конвой буде супроводити їхні валки до самого кордону. У 1762 році Потоцький звернувся до Запорозького Коша з запрошенням, щоб козаки приїздили на ярмарки до Умані з кіньми, худобою, воском, салом, хутрами й іншими товарами. Донька губернатора Умані, Рафаїла Младеновича, описувала, як запорожці відвідували двотижневий ярмарок святого Яна: привозили багато возів із рибою, сіллю, ікрою. Проте це оживлення міст тривало тільки під час торгівлі. Велике значення набуває наприкінці XVIII століття Дубенський ярмарок: він став головним осередком торгівлі Правобережної України. На ярмарок приїздили великі землевласники та їх управителі, орендарі, там склалися договори на поставки, оренди маєтків тощо. На ці ярмарки приїздило до 30 тисяч різного люду, серед нього були й закордонні купці, були артисти, люди, що хотіли весело провести час. Змінялися бали, бенкети, велася гра. Від договорів, які склалися тут, ярмарки в Дубні здобули назву «контрактів». У 1797 році їх було перенесено до Києва і тут вони зберегли ту ж назву і значення для України.

Характерним виявом магдебурзького права були цехи. Ремісники правобережних міст у XVIII столітті були зв'язані цехами. Головною рисою цехів була заборона ремесла всім, хто не належав до цеху, тоді як у містах у XVIII столітті жило багато люду, не охопленого магдебурзьким правом:

челядь панів, люди, які підлягали безпосередньо замковому (старостинському) управлінню, євреї. З невеликими змінами, цехові правила були однакові в усіх містах: всі майстри цеху входили в «братство цехове», яке мало свою управу, свій суд, свою скриньку, або цехові внески. Всі постанови цехових судів йшли на апеляцію до магістратського суду. Магістрат затверджував всі постанови цехів. На чолі цехового братства стояли цехмістри, які користалися великим впливом. У Кам'янці, наприклад, більша частина лавників була водночас цехмістрами. Це збільшувало значення цехмістрів у цехах, де вони в XVIII столітті набувають велику владу і користуються нею необмежено, викликаючи силу силенну скарг. Учні та підмайстри в цехах мали бути виключно з міщан, і їх вступ до майстрів був обмежений значними вступними внесками та вечерями, які теж коштували дорого, не кажучи вже про виконання зразкової роботи. Таким чином, кількість повноправних майстрів була невелика і штучно обмежувалося суперництво в ремеслі. Багато міщан, що не мали можливості вступити до цехів, залишалися в місті без права працювати, так само й селяни, яких не приймали до цехів. Вони переходили до містечок, сіл. У XVIII столітті було чимало випадків, коли володільці міст та містечок домагалися від королів привілеїв на заснування цехів. Так були засновані цехи в Бердичеві 1732 року, Чуднові 1769 та 1782 року, Беледниках 1783 року тощо. Але й тут, у нових містах, поновлялися ті самі обмеження й привілеї невеликої купки майстрів, які штучно звільнялися від конкуренції. Внаслідок такого становища в правобережних містах дедалі більше занепадали ремесла, й поволі замовники, за можливості, уникали місцевих майстрів, воліючи краще замовляти чужоземним. З другого боку, в самих містах і містечках виростала небезпека з боку єврейського населення: не зв'язане ані магдебурзьким правом, ані цеховими обмеженнями, воно дедалі більше захоплювало у свої руки торгівлю, промисловість і ремесла.

Селяни

Селяни на Правобережній Україні перебували в найгіршому становищі. Їх було позбавлено всіх прав: селяни не могли звертатися до суду; кожна скарга селянина трактувалась як «бунт». Шляхтич, який забив «хлопа», залишався безкарним, тому що суд вимагав свідчення 6 осіб, зокрема двох шляхтичів, про те, що справді шляхтич забив хлопа. Шляхтянка, якщо одружувалася з селянином, втрачала свої права на землю. Селяни виконували повинності трьох типів: панщини, чинш і натуральні податки. Розмір панщини залежав від місцевості та густоти населення. На Волині, наприклад, де була велика щільність населення, панщина була триденна (156 робочих днів на рік) з кожної родини. Крім того, було ще багато додаткових днів, кількість яких становила від 8 до 28 днів на рік. Іноді їх вимагали не з одного члена родини, а зі всіх. Таким чином, у розрахунку на трьох членів родини, повинності досягали 24–84 днів на рік. Спочатку селяни виконували працю в додаткові дні спорадично, у зв'язку з екстремними потребами в роботі, і мали назви «обжинки», «зажинки», «закоски», «обкоски», «заорки», «оборки» тощо. Іноді пан вимагав лагодження шляхів, мостів, господарських будівель, «шарварків», «толок» тощо. За толоки спочатку обов'язково давали обід із добрим частуванням горілкою, згодом частування припинилися. Такі толоки стали звати «сухими». Крім звичайної панщини вимагали виконання робіт із саджання капусти, обробки льону, коноплі, полоття городів, охорони двору поміщика. Наприкінці XVIII століття кількість панщинних днів зростає до 4 та навіть 5 на тиждень, а крім того, збільшується кількість додаткових днів.

Чинш, або грошовий податок, становив від 1 до 8 злотих, та, крім того, платили селяни ще подорожчину розміром 8 злотих. Середня вартість робочого дня була 10 грошей, таким чином, чинш і подорожчина коштували 24–48 робочих днів (8–16 злотих).

Натуральні податки охоплювали всі галузі селянського господарства, серед них: «осеп» збіжжям 1–4 осьмини або вівсом 1–2 осьмини, що коштувало 21 робочий день. Була постійна десятина з курей та яєць – 2–5 курей, 5–10 яєць, «мотки» з прядива та льону. Все це коштувало 5–7 робочих днів. Крім того, були випадкові податки – з гусей, хмелю, пасіки (бджоляна десятина). Вартість цих додаткових податків дорівнювалася 3–6 робочим дням. Все це загалом відбирало близько 194 робочих днів. Чинші та подорожчина – 24 робочих дні, податки натурою, не рахуючи бджоляної десятини, – 13 днів, разом – 231 робочий день. До цього треба додати податки, які бралися окремо в деяких місцевостях – за право збирати луб, гриби, навіть конвалії. Поступово податки збільшувалися і наприкінці XVIII століття становили загалом – панщина з додатковими днями, чинш, подорожчина та натуральні податки – 321 робочий день у році.

На розмір податків селянина впливало зокрема те, де він жив. На київському Поліссі, яке було залюднене не менше ніж Волинь, але було ближче до Південної України, і тому звідти легше було втекти до Запорозжя – селяни були обтяжені значно менше, ніж на Волині. На початку XVIII століття загальна кількість робочих днів становила 162 дні, але тут податки та повинності зростали швидше, ніж на Волині, і наприкінці століття загальна кількість робочих днів досягла вже 312 днів у році. На швидке зростання повинностей впливало також заселення слобід тут, а також на Південній Україні, що негативно вплинуло на переселення туди.

Тягар повинностей, що лежав на селянах на границях Правобережної України та Південної України – у Жито-

мирському та Київському повітах, був значно менший. На початку XVIII століття панщина тут відбувалася не більше 2 днів на тиждень влітку й 1 день взимку. Додаткові дні почали тут вживати лише з середини XVIII століття, і наприкінці його вони досягають 40–42 днів на рік. Грошових податків тут не було до середини XVIII століття, натуральні податки були незначні, порівняно з іншими частинами Правобережної України, і вимагати їх починають лише з другої чверті XVIII століття. Загалом на початку XVIII століття всі податки не перевищували 82 днів на рік, але вони теж зростають і наприкінці століття досягають вже 214 днів у році.

До цих постійних повинностей та податків треба додати ще так звані «оренди», головню корчемну. У деяких місцевостях прибутки панів від оренди складали 50 %, а іноді й більше відсотків від усіх прибутків маєтку. Право «пропінації» було найгіршим з усіх видів оренди. Віддаючи в оренду шинки, поміщики зобов'язували селян купувати в цих шинках на певну суму напоїв, навіть тих, які вони не пили. Якщо у селянина не вистачало грошей на алкоголь – орендар спокійно давав йому в борг, тому що поміщик гарантував орендареві виплату певної суми з кожного селянина, і в разі несплати сам висилав «екзекуції» – своїх слуг, які примушували селянина виплатити борг. Таке становище руйнувало селян, штовхало їх на шлях пияцтва, сприяло поширенню лихварства.

Із 1730-х років становище селян на Правобережній Україні гіршає. Термін перших «слобід» на п'ятнадцять років закінчується, і селяни опиняються вже без пільг у повній залежності від панів. Починається швидке покріпачення селян. З описів поміщицьких маєтків Київського повіту видно, що в 1765 році закріпачено 84,8 % селян, 1797 року вже 97,1 %. У ті ж роки було звільнених від податків: 1765 року 14 %, 1789 року лише 2 %.

Характерна риса селянського населення Правобережної та частини й Лівобережної України XVIII століття – надзвичайна плинність його, надзвичайна рухливість. Воно не мало, головню на Правобережній Україні, твердої осілості, міцного господарства й легко переходило з місця на місце. Села, де воно мешкало, не були їх батьківщиною, місцевістю, де жили діди-прадіди, і люди кидали їх, разом зі злидненими хатами, й переходили до нових місць. Внаслідок постійних переходів утворилася велика група безземельного, бездомного, бродячого населення, яке тинялося в наймах, у різних броварнях, руднях, гутах, тартаках, але таких підприємств було замало, щоб зайняти всі вільні руки, і велика кількість люду переходила за кордони: на Запорозжя, на Південну Україну.

Перетворення слобід на звичайні кріпацькі села викликало протести населення, почалися втечі. Тут, за кордоном, лежала Південна Україна, степи якої в 30-х роках XVIII століття ще були мало заселені; якраз тоді там засновувалися на північній її смузі слободи, до яких охоче приймали втікачів із Правобережної України, а далі, на південь, лежало Запорозжя, де було досить місця для всіх і звідкіля не видавали втікачів. На Правобережній Україні відбувається подвійний процес: з Волині, з Полісся селяни переходять на південь, у Брацлавське та південні повіти Київського воєводства, на «слободи». Водночас зі слобід тікають селяни далі на південь, на Південну Україну, на Запорозжя.

Проте не тільки втечами реагувало селянство на зміцнення визиску. З початку XVIII століття починають вибухати в різних місцях Правобережної України повстання селян проти панів-шляхти. По своїй суті це була антифеодальна боротьба селян проти феодалів-поміщиків, але в умовах національного пригноблення вона набула риси національної боротьби українського селянства проти полків-панів.

У цих повстаннях селян активну участь брали козаки. Під час перегону української людності з Правобережної України на лівий берег Дніпра козаки здебільшого перейшли до Запорозжя, але частина їх залишилася на Правобережжі і розсипалася по різних місцях. Коли почалися повстання селян проти шляхти, ці рештки козаків були як в'язучий фермент, як фахівці з військових справ. Вони об'єднувалися в невеличкі загони й вчиняли напади на панські маєтки, монастирі, костьоли й завжди знаходили підтримку селян.

У різних місцевостях повстанці мали різні назви: дейнеки, левенці – на Поділлі, опришки – на Галичині, на Правобережній Україні – на Київщині та Брацлавщині, повстанці звалися переважно гайдамаками. Ця назва перейшла з арабської мови, через посередництво турецької мови, й означала неспокійного чоловіка, заколотника. Соціальне походження повстанців було неоднакове: до селян та козаків приєднувалися інші групи людності, які терпіли від утисків польської шляхти – міщани, ремісники, підмайстри, церковники нижчих рангів, попівські сини, яких у Польщі не відрізняли від селян і примушували виконувати панщину. У загонах повстанців крім українців можна було знайти волохів, з яких пани формували надвірну міліцію, навіть російських старообрядників – пилипонів, хоч вони здебільшого не об'єднувалися з українцями, а організовували свої власні групи повстанців. Ненависть повстанців була спрямована переважно проти польських шляхтичів і духовенства, але також проти орендарів – переважно євреїв.

Тяжке, пригнічене становище селянства на Правобережній Україні погіршувала національна та релігійна різниця між ним і пануючою верствою – польським панством, яке з презирством ставилося до «хлопа» з його хлопською мовою та вірою. Спроба об'єднати церкви в унію на Правобережній Україні не дала позитивних на-

слідків; навпаки, уніати додавали ще більше ворожнечі та непримиренності до церковних справ. У 1720 році собор у Замості оголосив унію єдиною законною вірою в Україні, крім, звичайно, католицької. Почалося примусове переведення православних церков, монастирів на уніатські: на тих, хто не згоджувався, робили озброєні напади, арештовували, палили села, православних священників арештовували. Протягом 1732–1763 років 128 православних монастирів було передано уніатам. У цій боротьбі вважалися дозволеним всі засоби проти православних.

Гайдамацькі рухи

Перше значне повстання охопило Правобережну Україну в 1734 році. У 1733 році, після смерті короля Августа II, вся Польща змагалася за королівський престол. За Августа III стали магнати, які мали величезні латифундії в українських воєводствах; за Станіслава Лещинського стала середня шляхта тих самих воєводств. Почалися конфедерації, обидві сторони втягували селян у боротьбу. На допомогу магнатам прийшли російські війська з українськими козаками та запорожцями, які щойно повернулися з-під татарської влади на свої старі землі.

Навесні 1734 року почалися повстання селян: вони припинили виплату чиншів, осепів, у різних місцях почали спалахували озброєні бунти, які спричинили втечі панів. Прихід російських військ, що почали боротьбу проти шляхти та взяли такі міста, як Вінниця чи Меджибіж, селяни помилково розцінили як підтримку їхніх власних змагань.

Селянське повстання почалося з Київського воєводства та охопило всю Правобережну Україну; головним осередком його стала Брацлавщина. Повстання поширилося далі на Поділля й дійшло до границь Галичини. Характерною ознакою повстання 1734 року було те, що селяни, можливо внаслідок старої традиції, утворили своєрідну козацьку організацію. Осередком цієї організації стала надвірна панська міліція⁴, серед якої були як українські селяни, так і волохи. На чолі повстання став начальник надвірної міліції Любомирських у Шаргороді – Іван Верлан. Він

⁴ Надвірна міліція – приватні війська магнатів Речі Посполитої в XVI–XVIII століттях. ВС.

оголосив себе «наказним полковником козацьким» і став формувати козацькі полки. Він закликав до них селян, чиншеву шляхту, начальників міліції. Верлан оголошував, що має якийсь «ордонанс» від російського начальства, що повстання підтримує російська держава й привів свій загін до присяги цариці Анні Іванівні. Він давав офіцерські ранги ротмістрів та поручиків своєму війську, вів компути козаків, розподіляв своє військо на десятки, провадив сувору дисципліну. Насправді ніяких зв'язків у Івана Верлана з російським військом не було, але на селян ці чутки робили велике враження й народ ішов до нього з різних місць. Намагаючись пов'язати повстання з козацькими традиціями, Верлан поширював також чутки про те, що на допомогу йому йде київський полковник Антін Танський, популярний на Правобережжі як зять Палія, та що в Немирові стоїть сам гетьман Самійло Самусь, якого тоді вже не було на світі.

У травні Іван Верлан зі своїм полком виступив до Бершадя, маючи 130 осіб кінноти, а за два тижні у нього була вже тисяча людей. Крім головного війська Верлана, організовано було ще багато менших загонів – у Бердичеві, Погребищі тощо: там ватажками повстанців були Писаренко, Грива, Медвідь, Моторний, Савва, Савка. Повстання охопило Паволоч, Козятин, Котельню, Ходорів, Рожів; перекинулося на Поділля: Кам'янець, Проскурів, Меджибіж, Летичів. Сам Іван Верлан пройшов все Поділля до Кременця, взяв Броди, Збараж і збирався рушати на Станіславів. Пани тікали, козаки «чинили суд та розправу».

На той момент, 30 червня 1734 року, російське військо взяло Данциг. Станіслав Лещинський втік. Королем було проголошено Августа III. Шляхта почала приставати до нього. Вона просила російське командування допомогти їй придушити повстання; і російські війська, повертаючись через Правобережну Україну, розпорошили полки

Івана Верлана. Сам Верлан та його ватажки повтікали хто до Молдови, хто до Запорозжя. Частина повстанців певний час трималася в гаях Подністров'я, біля Рашкова та Смотрича, але їх там розбив воєвода Стефан Гумецький. Селян повернули володільцям, які цього разу не дуже жорстоко їх карали: з одного боку, вони не хотіли втратити робочі руки, з другого – боялися спричинити нове повстання. Лише декого з ватажків стратили.

Повстання 1734 року має велике значення: воно виявило безсилість польського уряду в боротьбі з гайдамацькими повстаннями, які відтоді вже не припинялися до кінця існування Польщі і вибухали в різних місцях Правобережної України. З того часу важливу роль в організації повстань відігравали запорозькі козаки. До Запорозжя збігали головні ватажки повстання 1734 року: Грива, Медвідь та інші. На Запорозжя весь час тікало з Правобережної України чимало люду, і тепер кордон Правобережної України почали переходити з Запорозжя козаки. Вони йшли невеличкими купами, з окремими ватажками, проходили до села, там до них приєднувалися селяни або допомагали їм вказівками, переховували, давали проводирів, постачали провіант, фураж, свіжих коней, лікували поранених. Загони зростали з неймовірною швидкістю, переходили з місця на місце, ховалися в селянських садибах, якщо було потрібно – зникали. Завдяки допомозі селян, гайдамаки завжди добре знали кращі шляхи, стежки, слабкі місця в охороні замків. Все це робило їх невловимими.

Загони гайдамаків формувалися не лише на Запорозжі, а також і на Київщині. У самому Києві, на Подолі, міщани охоче допомагали гайдамакам та охороняли їх від російської адміністрації. Ще більше допомагали гайдамакам ченці київських монастирів, серед яких чимало походило з селян Правобережної України. З юрбами прочан непомітно переходили гайдамаки до монастирів, і далі до їхніх

хуторів, скитів, перебували там зиму, непомітно для російського начальства підготовлюючи все потрібне для походу. Серед ігуменів та городничих цих скитів було багато ченців, які близько до серця брали стан православної церкви на Правобережжі, боротьбу з католиками й уніатами і допомагали гайдамакам як борцям за православну віру. Навесні гайдамаки рушали на Правобережну Україну, непомітно, у різних місцях переходили кордон, де начебто як купці, де просто ховаючись вночі. Менше зв'язків було у гайдамаків із Лівобережною Україною, але й там вони користувалися співчуттям козаків та посполитих, і серед гайдамацьких загонів траплялися вихідці з Лівобережної України. Бували серед гайдамаків навіть вихідці зі Слобідської України. Таким чином, селянські та гайдамацькі рухи Правобережної України знаходили відгуки по всій Україні, але найбільше пов'язані вони були з Південною Україною, Запорожжям, серед людної якої були постійні зв'язки з Правобережжям.

Участь у гайдамацьких загонах запорозьких козаків, селян, посполитих, київських міщан дали привід польському уряду вимагати від російського уряду допомоги в боротьбі з гайдамацьким рухом. Сейми настирливо вимагали від російського уряду, щоб той поклав край втручанням запорожців у гайдамацькі повстання. Царський уряд багато уваги приділяв цій справі: на границях будували форпости, великі загони охороняли кордон, від запорозької старшини царський уряд вимагав рішучих заходів для «удержання» запорожців від участі в гайдамацьких загонах. Усе було марно. Старшина запорозька відписувалася, виряджала навіть козаків для розшуків гайдамаків, але надто широкі були запорозькі степи, щоб можна було віднайти їх. Гайдамаки переходили границі Брацлавщини та Київщини й зникали там між селян.

Польський уряд почав жорстко переслідувати гайдамаків. У 1735 році влаштовано «пограничний суд» у Мото-

вилівці, на границі Київського воєводства, в якому брали участь російські комісари. 1737 року в Лисянці за вироком суду було повішено в один день 25 осіб, почали вживати тортури, четвертування, садити на палю. Але жорстокі кари не припиняли повстання.

У 1736 році Медвідь, Грива, Жила, Рудь, Іваниця, Харко з великими загонами ходили по Правобережній Україні. Вони взяли й зруйнували Паволоч Любомирських, Погребище Вишневецьких, Сквиру, Таращу. Число гайдамаків в окремих загонах доходило до тисячі осіб. У 1740–1741 році головним загonom командував Гнат Голий; він сам переважно залишався у Чорному лісі, а звідти давав свої накази ватажкам. Його загоны зруйнували Звинигородку, Тульчин, Саврань, Умань, Дашів.

У боротьбі з гайдамаками польський уряд почав закликати самих гайдамаків на службу, обіцяючи їм великі нагороди та платню. Чимало гайдамаків спокусилися цими обіцянками й перейшли на службу до панів. З них було сформовано окремі полки, під командою колишніх гайдамацьких ватажків Касіяна та Сави Чалого. Ці полки, зокрема той, яким командував Сава Чалий, робили великі шкоди гайдамакам: тепер противники знали їхню техніку, організацію, ватажків, таємні стежки. У 1737–1738 роках Чалий допоміг польським військам розбити загоны гайдамаків і навіть зруйнувати запорозький Гард, кріпость на Бузі. Лише 1741 року Гнат Голий забив Саву Чалого. Цей момент боротьби гайдамаків із польською шляхтою відобразився в історичних піснях, народних переказах про Саву Чалого.

Чим далі, тим завзятішою, впертішою робилася боротьба гайдамаків проти польської шляхти, тим більш поширювався район охоплений повстанням.

У 1750 році знову Правобережна Україна була охоплена повстанням. Оце повстання мало свою відміну від попередніх: у ньому велику участь брали запорозькі козаки

та мешканці Південної України. На початку повстання на Правобережну Україну посунула сила силенна дрібних загонів із Запорозжя, в яких було чимало правобережних селян, що раніш повтікали на Запорозжя. До них приєдналися селяни з Нової Сербії та Слобідського полку, головно з Цибулівської та Крилівської сотень. Вони йшли на Київщину та Брацлавщину. Там скупчилися значні загони повстанців під командою Михайла Сухого та Прокопа Тарана. Спільними силами вони взяли та зруйнували Умань, інші загони взяли Летичів. Була незабаром здобута Вінниця – головний осередок Брацлавщини. Там було знищено архів з актовими книгами та різними документами, на підставі яких пани могли б, як вважали повстанці, поновити свої права на володіння землями. У Київському воєводстві було зруйновано Чигирин з околицею, Корсунь, Ржищів. Великий загін Мартина Теслі зруйнував Володарку, загін Олексія Письменного взяв Фастів. Водночас гайдамаки гуляли по Полісся: загін Івана Подоляки протягом кількох місяців руйнував Мозирське Полісся, взяв Радомішль.

Шляхта розгубилася. Панське господарство занепадало. Навіть там, де не було повстань, пани не наважувалися вимагати від селян панщини, чиншів. Польський уряд виявив повну неспроможність у боротьбі з повстанцями, незважаючи на те, що вони не мали спільного керівництва, що, звичайно, полегшувало боротьбу з ними. Польський уряд всі надії покладав на допомогу російського уряду. У меморіалі, який Чарторийський подав російському послу, було зазначено, що гайдамаки між 1750 та 1760 роками зруйнували 14 містечок, 80 сіл, а збитків пани понесли на 4 мільйони карбованців.

Шляхта почала вживати різних заходів, щоб запобігти повстанням надалі: сеймики організували коштом шляхти міліцію, але виявилось, що вона була неспроможна дати захист проти гайдамаків, і 1754 року її було розпущено.

Більше значення мали надвірні міліції великих панів, але й на них не можна було покладатися цілком. Великий коронний гетьман Потоцький споряджав загони на власні кошти. Кінець кінцем, за допомогою російських військ, які виловлювали гайдамаків на кордонах – повстання було приборкане. Незважаючи на винятково велику територію, яку воно охопило, на активну допомогу запорожців – наслідки повстання були нікчемні, порівнюючи з тим, чого могли б добитися повстанці, якби вони мали об'єднане керівництво.

Після 1750-х років повстання не припинялися зовсім, але наче втихають. Тим часом загальне становище в Польщі погіршувалося, анархія зростала. Одночасно посилювався національно-релігійний гніт українського народу. Православні неодноразово зверталися до російського уряду з проханням захисту, але Польща не звертала уваги на заяви царського уряду.

У 1763 році справи змінилися, коли після смерті Августа III на королівський престол було обрано Станіслава Августа Понятовського, кандидатуру якого висунула Російська імперія. Знов було введено до Польщі російське військо, яке забезпечило Понятовському обрання на сеймі 1764 року. З того часу російський вплив поширився більше на Польщу. Незадоволена обранням Понятовського, партія Чарторийських зробила спробу провести низку кардинальних реформ. Було ухвалено рішення збільшити військо, впорядкувати судочинство, порядок сеймових засідань, а головне обмежити право *liberum veto*, яке давало можливість одному депутату зривати постанову цілого сейму своїм єдиним голосом. Зміцнення центральної влади в Польщі не відповідало планам російського уряду, і Російська імперія підтримала партію, ворожу цим реформам. До питання про державний лад приєдналися релігійні питання. Ще під час обрання Станіслава Понятовського, під тиском Російської імперії, до сейму внесене

питання про права православних, що викликало хвилювання як православних, так і католиків.

У 60-х роках XVIII століття на Правобережній Україні почався помітний рух серед православних, в якому значну роль відіграв ігумен невеликого Мотронинського монастиря біля Чигирини – Мельхиседек Значко-Яворський. Своєю відданістю православної церкві, енергією, високою моральною силою отець Мельхиседек здобув велику пошану на Правобережній Україні. Він бачив, як унія поступово, але невпинно поширюється, а православна церква не мала жодної підпори. Мельхиседек Значко-Яворський добився поновлення старого, але вже забутого положення про підпорядкування правобережної церкви владі Переяславського єпископа. На той час переяславську катедру посідав єпископ Гервасій Лінцевський, і Мельхиседек Значко-Яворський став його намісником на Правобережній Україні. Це давало православної церкві деяку моральну підтримку в особі єпископа, який не підвладний польській державі. У 1765 році єпископ Георгій Кониський із Мельхиседеком Значко-Яворським звернулися до короля і здобули привілей, яким дозволялося православним вільно сповідати свою віру. Почалося на Правобережній Україні нечуване зрушення: у Смілянській, Черкаській, Лисянській, Звенигородській, Корсунській, Канівській околицях почалося масове повернення до православної церкви; відчиняли забиті церкви, нашвидкуруч будували нові, священники, що перейшли до унії, поверталися до православної церкви. У Мотронинському монастирі зібралося духовенство, яке тут перевіряли, розподіляли на посади. Це викликало велике хвилювання серед польських панів та уніатського духовенства. Почалася агітація проти православних.

На сеймі 1766 року було ухвалено за пропозицією Краківського єпископа Каєтана Солтика, що кожний, хто порушить питання про дисидентів у сеймі, буде вважатися

ворогом батьківщини. Тоді дисиденти зібрали конфедерацію в Торуні та Слущку. Російська імперія знов надіслала війська на захист дисидентів, а російський посол у Варшаві князь Микола Репнін арештував єпископа Солтика та його прибічників. Під тиском російського уряду сейм 1767 року ухвалив зрівняти дисидентів із католиками у правах: їм гарантувалася свобода віросповідання, право мати свої школи, церкви, право засідати в сеймах, сенаті. Водночас сейм поновив стару конституцію Польщі з *liberum veto*. Проте всі ці права існували поки в Польщі стояли російські війська, а як тільки вони покинули Польщу – поновилася боротьба партій.

У лютому 1768 року в містечку Барі зібралася конфедерація з панами Казимиром Пулаським і Міхалом Єронімом Красинським на чолі: вона ставила своїм завданням оборонити незалежність Польщі, покласти край втручанням Російської імперії у внутрішні справи Польщі, гарантувати шляхетські права. Конфедерати зайняли ворожу непримиренну позицію щодо дисидентів і виступили на захист Католицької церкви. Вони сподівалися на допомогу Франції та Туреччини. У Польщі барські конфедерати спиралися переважно на дрібну шляхту; незабаром на сторону конфедератів перейшло до 2 тисяч шляхтичів. Прихильники Барської конфедерації заснували конфедерації в Галичині, на Поділлі, в Любліні. Вербуючи шляхту й обіцяючи їй підтвердження її привілеїв, конфедерати нічого не зробили, щоб притягти на свою сторону селянство. Вони повели шалену католицьку агітацію, примушували приймати унію, руйнували православні церкви та монастирі, били селян, знущалися з них, палили села, хати. Тоді знов до Польщі вступили російські війська на боротьбу з барськими конфедератами. У народі знов, як і в 1734 році, ширилися чутки, що російське військо прийшло, щоб захистити український народ від польських панів-католиків.

Такі були загальні умови життя на Правобережній Україні перед гайдамацьким повстанням, яке відоме під назвою Коліївщина⁵.

Народні повстання почалися на Правобережній Україні ще в 1766–1767 роках; у різних місцях повсякчас вибухали невеличкі повстання, настрій селян був загрозливий, а несамоविта політика конфедератів прискорила загальне повстання, яке вибухнуло навесні 1768 року і своєю винятковою жорстокістю, силою, напруженістю, глибиною захоплення народних мас значно перевищило повстання попередніх років, незважаючи на те, що охопило меншу територію, ніж повстання 1750 року. Порівнюючи з попередніми повстаннями, Коліївщина мала дві характерні ознаки, які надавали їй виняткового характеру: це, по-перше, релігійний напрям, скерований проти католиків та уніатів і на захист православної віри. Друга ознака – це участь у ній запорозьких козаків, які, головню спочатку, відіграли найбільшу роль. Третя ознака, яка наближувала Коліївщину до повстання 1734 року, була віра повстанців у те, що вони допомагали царському урядові в боротьбі проти конфедератів та їхня лояльність щодо Російської імперії.

Осередком, з якого почало розгортатися повстання, був Мотронинський монастир. Там із ранньої весни скупчувалися запорожці, яких багато приходило з Запорожжя. Кількість їх була настільки велика, що казали, нібито рибні промисли на лиманах Дніпровському та Бузькому запустіли, бо всі, й козаки, й наймити, подалися до Київщини та Брацлавщини. Приєдналися до них гайдамаки з Києва та інших місць. Формувалися загони не в самому монастирі, а в лісах біля нього, в Холодному яру, де гайдамаки заснували свій кіш.

Повстанці відслужили в Мотронинському монастирі молебень на Зелені свята, які того року припадали на

⁵ Ця назва походить від слова «колоти» або «колій» – той, хто коле.

18 травня старого стилю, а після свят – вирушили в похід. Головним ватажком повстанців був Максим Залізняк. Він був сином селянина із села Медведівки, на Чигиринщині, 13-річним хлопцем подався на Запорожжя, де служив наймитом, потім років через 14, вийшов до Правобережної України й служив «послушником» в Онуфрієвському, а потім у Мотронинському монастирі. Було йому на момент повстання років 28.

До гайдамаків почали приєднуватися селяни. Загін Максима Залізняка швидко зростав: коли він виходив із Мотронинських лісів, у ньому було 300 осіб, через кілька днів під Звенигородкою у ньому було вже 1000 осіб. Залізняк взяв напрямок на Жаботин, де розбив групу конфедератів, і пішов далі на Смілу, Корсунь, Богуслав, Канів, Мошни, Фастів, Лисянку, Умань. Тоді він мав вже під своєю командою понад 3000 гайдамаків, серед яких було 150 справжніх козаків. Залізняк іменувався полковником, запорожець Василь Бурка мав титул його осавула. Всі гайдамаки без заперечень визнавали владу Залізняка. Від головного загону, яким командував Залізняк, стали відділятися окремі загони під командою своїх ватажків, які розходилися по всій Україні і в своїх діях були незалежні, хоч визнавали зверхню владу полковника.

Серед окремих ватажків виділялися Семен Неживий, Микита Швачка, Андрій Журба, Іван Бондаренко, Богун, Іван Бандурка та інші. Швачка та Журба діяли в районах Фастова, Білої Церкви, Богуслава. Обидва надіслали трьох посланців до Києва, куди ті прибули 28 червня: вони сповіщали генерал-губернатора Федора Воейкова, що прибули з Запорожжя до Польщі, щоб звільнити її від поляків та євреїв; сюди, згідно з наказом цариці, вони виряджені Залізняком по «малим разним местам». У листах до новоросійського начальства Журба виразно підкреслював, що вони визнають себе частиною російської армії: «Ми не кроємось, но стоїм по квартирах, яко прочая російская

армія». Так розумів своє становище Семен Неживий, який зі своїм загоном ходив по околицях Чигирин, Черкас, Сміли, Канева, повідомляючи командира Жовтого гусарського полку Миколу Чорбу про те, що він «конфедератів з України прогнав». Семен Неживий просив дати йому інструкції надалі. Взагалі Неживий був певний у тому, що виконує волю царського уряду. Він дорікав підполковникові Іванові Хорвату за те, що той прийняв до Крилова поляків та євреїв, які втекли від нього через кордон, вимагав видати їх та просив надалі не приймати. Самому Хорватові він натякав, що взяв за оборону хабаря. Полковник Семен Неживий пропонував допомагати ловити дезертирів – гусарів, які пристають до конфедератів.

Варто сказати, що й російський уряд спочатку ставився толерантно до повстанців. Микола Рєпнін, російський посол у Варшаві, радив командирові російського корпусу Михайлові Кречетнікову поводитися з ними доброзичливо, не ображати, не дратувати їх. Петро Рум'янцев у листі до Катерини II пояснює повстання «противоборством [православній церкві] от римского духовенства, распространяемым с лютым безчеловечием», а в листах до Миколи Рєпніна та Петра Паніна радив вжити заходів, щоб польське панство не помстилося селянам за гайдамаччину.

9 червня за старим стилем Максим Залізняк разом зі своїм загоном підступив до Умані. Умань була великим торговим містом, з укріпленим замком, з надвірною міліцією козаків, яка становила 2000 осіб. За Францішека Салезія Потоцького Умань стала значним осередком католицької пропаганди; тут була школа базиліан. Під час руху гайдамаків пани, ксьондзи, орендарі кидали свої міста, містечка, маєтки й їхали до Умані, певні в тому, що міцні мури замка та його гарнізон захистять від гайдамаків. Усіх не могли вмістити помешкання замку і біля Умані, просто в Грековому лісі, було розбито табір для втікачів.

Сотником надвірних козаків був Іван Гонта, син селянина. Він користався повною довірою Францішека Салезія Потоцького, мав нагороди за службу, два маєтки. Коли до Умані підійшов Максим Залізняк, Іван Гонта вийшов назустріч до нього і несподівано для всіх перейшов зо всім своїм загоном на бік гайдамаків. Цей вчинок Гонти досі не має певного пояснення: можливо, його переконали чутки, що Максим Залізняк виконує волю російського уряду й готує шлях до поновлення українського козацтва; можливо, він вважав, що Залізняк, воюючи з конфедератами, залишається лояльним до короля. Теж можливо, що коли Іванові Гонті довелося робити вибір між польськими панами та українським народом – він зробив його на користь останнього. Перехід Гонти вирішив долю Умані: на другий день її взяли гайдамаки. Там відбулася жорстока розправа: було знищено близько 2 тисяч поляків, євреїв, забито було губернатора Рафаїла Младеновича, проте Іван Гонта врятував його дітей, а також чимало шляхтичів. Умань була зруйнована. Це був кульмінаційний пункт повстання, який затулив на довгий час справжнє значення всього руху.

Гайдамаки залишилися біля Умані. На раді Максима Залізняка обрано гетьманом, Івана Гонту – полковником. Уманщину поділено на сотні. Уніатам було запропоновано покинути Україну або приєднатися до православної церкви. Загони гайдамаків виряджено з Умані в різні місця – до Поділля та Волині. На Правобережній Україні почався терор. Більшість панів були поляками, католиками і боялися стати жертвою гайдамаків. Євреї-орендарі, ксьондзи, католицькі монахи, українські та російські крамарі так само ставали їх жертвами. Повстанці захоплювали поміщицькі маєтки з реманентом, починали господарювати. У багатьох замках і ратушах вони винищували архіви, палили актові книги, топтали їх кіньми, топили в річках. У цих документах вони бачили загрозу поновлення

в майбутньому кріпацтва. Пани, купці, ксьондзи, охоплені жахом, кидали все напризволяще й тікали за надійні стіни замків, за кордон, шукали захисту в Російській імперії.

Тим часом ставлення російського уряду до повстанців різко змінилося. 21 червня загін гайдамаків під командуванням сотника Шила, переслідуючи поляків та євреїв, які втекли від них до турецького містечка Балти, перейшли кордон, багатьох втікачів покатували та забили, а балтське начальство так налякали, що воно втекло. Те ж зробили гайдамаки в містечку Голті. Ці напади викликали протести кримського хана, а Туреччина почала швидко готуватися до війни з Російською імперією. Російському урядові треба було відмежуватися від гайдамаків.

З другого боку, не тільки підтримка, а навіть толерантне ставлення до повстанців створювало для царського уряду незручне становище: своє втручання у внутрішні справи Польщі Російська імперія мотивувала бажанням забезпечити там спокій, і тепер польський уряд вимагав підтримки в боротьбі з гайдамаками.

З Петербурга Михайлові Кречетнікову наказано придушити повстання, яке починало загрожувати спокою в російських землях, головно в Новоросійській губернії. Для кріпацько-дворянської Російської імперії інтереси польських поміщиків, звичайно, були ближчими за інтереси українського селянства, і тому шляхта весь час знаходила ласкавий прийом у Російській імперії. З другого боку, й повстанців охоче приймали в Новоросійській губернії, де інтереси залюднення стояли на першому місці. Наприклад, коли отаман Іван Сухина з 62 козаками, щоправда, до початку повстання, прийшов до Новоросійської губернії просити дозволу там оселитися, тому що вони не хочуть служити Польщі, — їх було прийнято і поселено в Чорному гусарському полку.

Михайло Кречетніков вирядив до Умані полк донських козаків під зверхністю карабінерного поручика Кологри-

вова та піхотний Каргопольський полк із полковником Гур'євим. Відносини між гайдамаками та представниками російської влади весь час були такі, що Залізняк, Гонта та інші ватажки були певні, що війська прийшли їм на допомогу і без жодних вагань прийняли запрошення на бенкет до російського табору: там їх і заарештували. Після того був оточений табір гайдамаків і заарештовано 900 чоловіків, решта повтікала. Взято було 14 гармат, багато зброї та різного майна й грошей.

Гайдамаки – російські піддані, зокрема й Залізняк, були переслані до Києва на суд. Всіх покарано батогами й заслано до Сибіру. Залізняк дорогою втік, був пійманий, удруге покараний та засланий до Сибіру знов.

Гайдамаки – польські піддані були повернуті польському уряду й жорстко покарані. Судили їх у різних місцях: у Сербах граф Францішек Ксаверій Браницький засудив на смерть 700 повстанців, серед них Гонту. Страта його мала тривати 14 днів і лише як милість Гонту забито на третій день. Решту гайдамаків страчено у Львові, Вінниці, Бродах та інших містах, щоб люди бачили, як карають повстанців. Ще більше жорстокості виявив Юзеф Стемпковський, який судив у Кодні: з 326 обвинувачених було страчено 218 осіб; з них було четвертовано – 9 осіб, посаджено на палю – 1 чоловіка, повішено – 57, відрубано голови – 151. Тим, кого не було страчено – відрубали ноги, руки. Щоб налякати селян, шлях від Умані до Львова був вкритий шибеницями. Незважаючи на страшні карі, польська шляхта вимагала ще жорстокіших. Довго ще ходили по Правобережній Україні безногі та безрукі люди, нагадуючи страшну розправу в Кодні.

Заарештовано було, звичайно, не всіх повстанців: багато втекло на Запорозжя, до Новоросійської губернії. Повстання не закінчилося на цьому: ще протягом довгого часу, всього 1768 та 1769 року, в різних місцях Правобе-

режної України тривали повстання, поширювалися вони на Волинь, Галичину, Поділля.

Пам'ять народна зберегла спогади про селянські повстання, про Коліївщину в народних думках і піснях.

Коліївщина мала велике значення в історії боротьби селян проти панів. Тісні зв'язки між селянством Правобережної України та Запорозжям, які значною мірою забезпечили успіх, не припинилися після придушення повстання. Багато гайдамаків перейшло кордони Новоросійської губернії й оселилося там у слободах; ще більше подалося на Запорозжя. Можливо, цей рух повстанців на Запорозжя слід пов'язати з тими виступами сіроми проти запорозької старшини, які частішають із 1768 року і не припиняються до зруйнування Січі, а також із тим бурхливим повстанням пікінерів, яке вибухнуло в 1768 році й тривало до 1771 року.

Тим часом становище селянства на Правобережній Україні ставало дедалі гіршим. Воно не могло швидко оправитися після розгрому повстання 1768 року, а під час війни Російської імперії та Туреччини турецькі та татарські загони руйнували Україну, підтримуючи цим барських конфедератів. Зруйнування Запорозької Січі 1775 року мало величезне значення для правобережного селянства: воно втратило підтримку від запорозців, яку мало під час своїх повстань. Тепер селянство вже не могло продовжувати озброєну боротьбу з панством власними силами. Воно знов було покинуте напризволяще.

Після Коліївщини в Польщі сільське господарство переживає зміни. На Правобережній Україні поширюється кріпацтво: через 25 років на її території вже майже не залишається вільних селян. Зростає й кількість населення на Київщині, наприклад, на 24 %, у зв'язку з тим збільшується і панщина.

Здобуття Російською імперією чорноморських портів відображається на економічному положенні Правобереж-

ної України, і замість Данцига експорт хліба тепер переноситься до Херсона. Чорноморська торгівля означала віднайдження нових надійних шляхів збуту для поміщицьких господарств. Тепер ці сільські господарства розвиваються в керунку інтенсифікації виробництва.

Але незважаючи на повне пригнічення селянства, польська шляхта не почувала себе цілком спокійною: примара Коліївщини довший час стояла перед нею і раз у раз починалася паніка серед шляхти й дикі репресії. Характерна подія сталася на Правобережній Україні 1789 року: раптом по всій Волині пройшли чутки, що готується нове повстання. Було заарештовано кількасот осіб, багато з них страчено, катовано, але жодних доказів підготовки повстання не знайдено.

Поділи Польщі

Повстання 1768 року знову засвідчило слабкість і нежиттєздатність Польщі, повну її неспроможність боронити власні інтереси.

Барські конфедерати 1768 року зверталися до Франції. Міхал Єронім Красинський поїхав до Відня та Парижа за допомогою. Під впливом Франції Туреччина почала війну проти Російської імперії, скориставшись із нападу гайдамаків на Балту як приводом. Проте війна ця була невдала для Туреччини й Російська імперія зайняла Молдову та Валахію. З Франції до Польщі приїхав генерал Шарль Франсуа Дюмур'є з офіцерами та грошовою допомогою барським конфедератам. Він знайшов у таборі конфедератів 16–17 тисячну армію в стані повної анархії. Командири ворогували за першість, не хотіли коритися одне одному, гармат не було. Начальство та солдати пиячили, Дюмур'є доклав багато зусиль, щоб піднести дисципліну, впорядкувати справи.

Конфедерати оголосили про скидання короля, а престол Польщі – вільним. Тоді Станіслав Понятовський знову звернувся до Російської імперії: він запрягнувся визнавати її протекторат й у всіх справах слідувати директивам. Проти конфедератів виступили російські війська під командуванням Олександра Суворова, швидко розбили польські легіони, навіть той загін, яким командував сам Дюмур'є, і дійшли до Кракова. Незабаром Олександр Суворов завдав поразки армії великого литовського гетьмана Михайла Казимира Огінського. Спроба конфедератів захопити короля була невдала. Суворов розбив те військо,

яке на допомогу конфедератам надіслав із Франції Людовик XV. 1772 року Барська конфедерація була остаточно ліквідована.

Вплив Російської імперії на Польщу бентежив сусідні держави: її війська не виходили з Польщі і вона порядкувала там наче в підвладній провінції. З 1767 року російські війська і генерал Михайло Кречетніков перебували у Львові. Фрідріх II Пруський ще 1767 року пропонував Російській імперії та Австрії поділити Польщу між ними. Російська імперія спочатку поставилася негативно до цього плану: не в її інтересах було ділитися з сусідами, коли вона сподівалася ще більше зміцнити свій протекторат над Польщею. Тим часом успіхи Російської імперії у війні з Туреччиною хвилювали Австрію, й вона вступила в союз із Туреччиною. Перед Російською імперією постала загроза виникнення коаліції держав, і вона пішла на поступки й дала згоду на поділ Польщі. 1772 року відбувся перший поділ Польщі: Російська імперія здобула Білорусь – воєводства Полоцьке, Вітебське, Мстиславське й частину Мінського та Лівонію. Пруссія зайняла східну Пруссію, воєводство Поморське і частину Великої Польщі. Австрія здобула майже всю Галичину й самовільно захопила 1774 року Буковину та частину Молдови, які розділялися між Галичиною та Семигородом. Російська імперія вивела свої війська з Галичини та відмовилася від придбань у Молдові та Валахії.

Після першого поділу Польщі були проведені значні реформи, але всі найгірші сторони старої конституції залишилися під назвою «кардинальних законів». Залишилося *liberum veto*, право скликати конфедерації. Важливою новиною було утворення виконавчого органу – Постійної ради під головуванням короля. Було вжито заходів для впорядкування фінансів, промисловості, торгівлі, війська, сільського господарства. Багато зроблено в галузі народної освіти. Створена едукативна комісія, яка відала

освітою, було реформовано школи, університети, видано багато книг.

Проте спокій тривав недовго: почалася боротьба партій; одна партія – «патріотична» – з Чарторийським і Потоцьким на чолі, була ворожа Російській імперії. Друга – «королівська» – складалася з прихильників Російської імперії. Третя – «гетьманська» – з Францішком Браницьким на чолі, була проти всіх реформ, але відстоювала тісний союз із Російською імперією. 1788 року скликано сейм, який тривав до 1792 року. На ньому перевага була на боці патріотичної партії. Постійна рада була скасована й 3 травня 1791 року оголошена нова конституція. Король перейшов на бік патріотичної партії.

Нова конституція спиралась на середніх землевласників та промислову буржуазію. В основу конституції була покладена французька конституція 1791 року; взагалі польська буржуазія того часу була під міцним впливом Французької революції 1789 року, але між цими конституціями була велика різниця: польська 1791 року залишила недоторканими привілеї шляхти та кріпацтво. Єдина поступка, яку зробило шляхетство, полягала в тому, що міщанам був відкритий вступ до шляхетства і шляхтичам дозволялося торгувати. *Liberum veto* скасовувалося, королівська влада робилася спадковою.

Проти конституції 3 травня виступили магнати – Станіслав Щенсний Потоцький, Францішек Браницький, Северин Жевуський, вони зібрали конфедерацію в місті Торговиці і звернулися за допомогою до Російської імперії. Катерина II видала маніфест, в якому підкреслювала зв'язок між подіями в Польщі та Французькою революцією й визнавала за необхідне втрутитися в польські справи. Знов російські війська під командуванням Олександра Суворова вступили на територію Польщі й зайняли Варшаву.

Сейм у Гродно санкціонував другий поділ Польщі: Російська імперія дістала решту Білорусі (Мінське воєвод-

ство) та більшу частину Правобережної України: воєводства Київське, Брацлавське, Подільське та східну частину Волині. Пруссія здобула Торунь, Данциг і Велику Польщу з Познанню.

Польща ще існувала, але була відрізана від моря, оточена сильними сусідами, позбавлена тих умов, які могли б забезпечити її дальший розвиток. У Польщі почав ширитися революційний настрій. Агітатори-шляхтичі їздили по містах та селах і вели пропаганду революційних ідей. Вони мали успіх переважно в дрібної шляхти та міщанства. Селянство не пішло за ними, тому що навіть у такий вирішальний момент шляхта не відмовлялася від своїх феодальних прав, насамперед кріпацтва.

У 1794 році в Польщі вибухнуло повстання. На чолі повстання став Тадеуш Костюшко, син дрібного шляхтича. Він перед тим воював в Америці за звільнення американських колоній від гніту Англії. Повстання охопило всю Польщу. Спочатку повстанці мали успіх. Вони примусили російські війська покинути Варшаву й Вільно. Тоді знов на територію Польщі вступили війська Пруссії, Австрії та Російської імперії під командуванням Олександра Суворова. Костюшко був розбитий. Суворов взяв штурмом Варшаву. Король зрікся. Польська держава перестала існувати.

Союзники поділили Польщу між собою. Пруссія здобула більшу частину: землі по річках Німан та Західний Буг і Варшаву. Австрія здобула більшу частину Холмщини, Малу Польщу з Краковом і Любліном; Російська імперія – частину Литви, Холмщини, решту Волині та Білорусі.

Так наприкінці XVIII століття українські землі були поділені між Російською імперією та Австрією.

Правобережна Україна під російською владою

Територія Правобережної України, яка перейшла під владу Російської імперії, деякий час зберегла майже той самий поділ, який було встановлено за польських часів, тільки старі польські воєводства перетворилися на намісництва. Частина східних земель увійшла до Київського намісництва, далі постали Подільське та Брацлавське намісництва, але незабаром на території Правобережної України було утворено три губернії – Київську, Волинську та Кам'янець-Подільську, які увійшли до Південно-Західного краю і проіснували в такому складі до самої революції 1917 року.

У намісництвах були засновані звичайні для Російської імперії губернські установи, але заводили їх поволі, і тимчасово залишалися ті установи, які існували за польської влади, зокрема різного призначення суди. Почасту було, що в актових книгах гродського або земського суду просто зазначалося, що почалося царювання Катерини II, а далі, на наступній сторінці, велися записи так само, як за королівських часів. У багатьох містах реформи не встигли перевести, бо в листопаді 1796 року цариця Катерина II померла, а її наступник Павло I скасував Катерининські судові установи й поновив в Україні старі статуткові суди.

Становище українського селянства після переходу Правобережної України під владу Російської імперії було дуже складне. Польща була зруйнована, але на Правобережній Україні залишалася влада польського шляхетства. Після приєднання до Російської імперії Правобережної

України, польська шляхта зберегла всі свої маєтки і те панівне становище, яке мала за Польської держави.

Заможніші магнати Правобережної України: Потоцькі, Браницькі, Любомирські, Чарторийські, зберегли свої латифундії, а Браницькі та Потоцькі навіть збільшили їх: Браницький одружився з племінницею Потьомкіна й здобув величезні землі на Південній Україні. Ці польські магнати при російському дворі відіграли видатну роль і зберегли своє впливове становище в країні. Польська культура й освіта панували в вищих верствах суспільства Правобережної України.

Царський уряд найбільше боявся будь-яких селянських рухів, протестів, а водночас виявив української свідомості. Інтереси польського поміщицтва – польського панства були для російського дворянства ближчими, зрозумілішими, ніж інтереси українського селянства. Надії українського селянства на те, що з переходом під владу Російської імперії, яка так енергійно вела боротьбу проти польської шляхти, їхнє становище покращиться не здійснилися: кріпацтво залишилося сильним і навіть зміцнилося, тому що тепер влада поміщиків-поляків знаходила підтримку й охорону з боку поліційно-бюрократичного апарату Російської імперії, який міг прийти на захист поміщика в кожну хвилину й надіслати військову частину для придушення будь-яких повстань. Тепер не було й мови про гайдамацькі повстання, які протягом стількох років не припинялися на Правобережній Україні й тримали в постійній тривозі польську шляхту.

Єдине, що змінилося на Правобережній Україні – це свобода православної церкви. Уніатська церква була заборонена й православна церква поновлена. Почався величезний рух до православної церкви: до смерті Катерини II повернулося понад 2 мільйони людей. Але й це явище не було корисне для української справи. Тим часом, як на українських землях, підвладних Австрії, уніатська греко-като-

лицька церква стала народною і завдяки культурному духовенству, звільнившись від польського впливу, стала на охороні інтересів української народності та культури, у губерніях Правобережної України, або Південно-Західного краю, православна церква значною мірою стала знаряддям зросійщення. На чолі її були призначені синодом російські єпископи, на священників призначали теж людей далеких від української культури. Єпархіальне начальство вело боротьбу з місцевими традиціями, звичаями, в яких бачило впливи католицизму. Нові школи були російські. Офіційна мова, поруч із польською, була російська. Таким чином, як писав Михайло Грушевський, українське життя опинилося між двома огнями, польським та російським, і російськими руками винищувалося українство навіть там, куди ніколи досі не сягали руки польські.

Таким чином, наприкінці XVIII століття під владою Австрії та Російської імперії об'єдналися розділені на окремі частини українські землі, які протягом цілого століття, а деякі навіть і більше століття, жили своїм окремим життям і історія яких за цей період йшла незалежним шляхом, створюючи окремий історичний процес.

Проте, незважаючи на політичну відокремленість, у цих землях весь час відбувалися процеси, які зв'язували розірвані частини українського народу спільними нитками. Таких процесів було чимало. Першим моментом, який сприяв об'єднанню українців різних земель, була та масова колонізація, яка відбувалася на початку XVIII століття, і такі самі втечі з Лівобережної та Слобідської України, а також Галичини на Правобережну Україну під час заселення її полковниками Самійлом Самусем, Іваном Іскрою, Андрієм Абазином та головне – Семеном Палієм, і знов втечі на лівий берег та на Слобожанщину – від страхіття Російсько-шведської війни та ще більше під час «згону» людності Петром I 1714 року. З поновленням польської влади на Правобережній Україні та заснуванням

слобід – знов продовжується процес переходу людності з Гетьманщини та Слобожанщини. Йшли тепер на Правобережжя не лише ті, що за кілька десятків років втекли звідти, з ними йшли посполиті Гетьманщини та Слобожанщини, йшли й збіднілі козаки від умов, які запанували на батьківщині. Таким чином, безперервний зв'язок між Лівобережжям і Правобережжям весь час підтримувався колонізацією слобід.

Ще більш яскравим фактом є історія залюднення Південної України. Запорозькі степи з XVI століття притягували втікачів з усіх частин України. У XVIII столітті рух на Запорожжя збільшується через зміцнення визиску селян і на Лівобережній, і на Правобережній Україні. Завдяки цим втікачам зростають слободи Запорожжя, Новоросійської губернії, Катеринославського намісництва. Офіційно дозволено російським урядом колонізація Південної України втікачами з Правобережної України приховувала недозволені втечі кріпаків із Лівобережної України; й надто велика потреба залюднити ці степи примушувала уряд не повертати втікачів. Таким чином, на території Південної України зустрічалися українці з усіх українських земель. Бурхлива доба гайдамаччини, наслідок однакових соціальних та економічних умов, захопила Правобережну Україну, Галичину, Буковину, Закарпатську Україну; безперечна постійна участь запорожців тісно зв'язала гайдамацькі рухи Правобережжя з Південною Україною і втягнула в спільне коло Новоросійську губернію з її повстанням пікінерів.

Не самі лише гайдамацькі рухи зв'язували українців різних частин української землі. Постійний торговий рух із Чорного моря на північ, із Гетьманщини та Слобожанщини – на захід зв'язували постійними, хоч і не дуже інтенсивними, зв'язками Україну. Ярмарки, які відбувалися регулярно по всій Україні, слугували приводом приїзду людей із далеких місцевостей.

Кючук-Кайнарджійський мир вніс величезні зміни в економіку Східної Європи: Лівобережна Україна та Слобожанщина здобули водний шлях до Чорного моря, й це вплинуло на стан поміщицького господарства: пшениця, яка раніш не знаходила збуту, тепер відвозилася до Херсона для дальшого експорту до портів Середземного моря. Навіть далекі райони, як Новгород-Сіверський, захоплюються перспективами чорноморської торгівлі; і не випадковий факт, що поміщик Лашкевич стає власником корабля для експорту пшениці до Середземноморських портів. Правобережна Україна ще більше захоплена була новим рухом, і серед торгових кампаній Херсона ми бачимо «торгову кампанію Прота Потоцького», яка має на меті спрямувати хлібний експорт Польщі та Правобережної України – замість втраченого Балтійського моря – на Херсон.

Цей постійний, безперервний зв'язок між різними частинами України найбільш очевидно та яскраво виявлявся в духовному житті різних частин країни, в її культурі та мистецтві.

Розділ 6.
Західна Україна
в XVIII столітті

Галичина

У XVIII столітті на Галичині закінчується остаточно процес, який почався після повстання Богдана Хмельницького: під тиском польського уряду спольщується шляхта та, лишившись без її підтримки, вироджуються міщанські братства. Промисловість і торгівля занепадають, лише селяни зберігають православну віру. Ремісники, міська українська людність бідували, торгівля поступово зосереджувалась у руках євреїв та вірменів, які експлуатували українську міську людність.

З початком XVIII століття на Галичині запанувала унія; деякий час братства, головню львівське, чинили опір унії, але кінець кінцем скорилися й приєдналися до неї. У середині XVIII століття на Галичині, а також на Поділлі, яке належало до Львівської єпархії, вже не залишилося жодної православної церкви. Лише в Богородчанському повіті, на карпатському підгір'ю, залишився єдиний на всю Галичину православний Манявський скит, заснований афонським монахом; його закрито вже 1785 року. Проте на Західній Україні унія, або греко-католицька церква, набула зовсім іншого характеру, ніж на Правобережній Україні. Під проводом енергійних єпископів-українців уніатська церква зберегла до певної міри свою свободу й східний обряд церковної відправи й утворила церкву, однаково відмінну від католицької та східної. На Правобережній Україні унія несла спольщення, а на Західній Україні вона стала єдиним захистом української народності проти польського наступу і тут вона перетворилася на народну церкву. Друге-третє покоління вже остільки звикли до унії, що вважали її народною церквою. Вже

митрополит Лев Кишка на початку XVIII століття виступав проти латинізації церкви й заводив у школах церковнослов'янську мову замість латинської. У 1722 році надруковано в Супраслі «Собрание припадков краткое и духовним особам потребное», до якого було додано словник церковнослов'янсько-польський, бо на той час навіть духовенство вже спольщилося так, що перестало розуміти церковнослов'янську мову. Єпископ Лев Шептицький відзначився обороною української народності перед спольщенням і златиненням. Його діяльність викликала обвинувачення з боку барських конфедератів в інспірації гайдамаччини. Шептицький розумів справу уніатів як оборонців української народності. Він казав Георгієві Кониському: «коли католики вас догризуть, то доберуться й до нас; та й тепер уже у сварках називають нас, як і вас, схизматиками». Після прилучення Галичини до Австрії, він доводив австрійському уряду, що українці – окремий від поляків народ, що вони можуть мати велике значення для Австрії й вказував на можливість злучення українських земель під владою Австрії.

Культурний рівень греко-католицького духовенства значно піднісся, воно взяло під свою опіку народну освіту, школи. Греко-католицьке духовенство стало на довгий час духовним керівником українського народу.

Становище українського селянства на Галичині було ще гірше, ніж на Правобережній Україні. Панщина доходила до 6 днів на тиждень, залишаючи для роботи на власному господарстві лише неділю. Крім панщини існували всі види додаткових повинностей, чиншів тощо. Селяни сплачували низку побічних податків: за сіль – солове, за напої – чопове, за кожен віз, який селянин вивозив на ярмарок, – торгове, за зважування збіжжя, привезеного на панський двір, – вагове, за дозвіл одружитися – кунічне, на подарунки панській челяді – гайдучне тощо. Всі ці податки не були фіксовані й залежали цілком від волі пана.

Галицьке селянство було ще більш беззахисним, ніж правобережне: з Галичини не було куди втікати, селяни не почували біля себе тої постійної підтримки, яку знаходили правобережні селяни на Запорозжі, звідкіля вони мали керівників повстання, той великий резерв озброєної сили, який весь час переливався через кордони.

Єдиним проявом протесту селян проти панського гніту стали опришки. Так звали на Галичині озброєних людей, що нападали на шляхту, на купецтво. До опришків йшли переважно молоді люди, вони йшли до Карпат, де добре знали всі стежки, затишні місця в горах, і тому боротьба з ними була дуже важка: знайти опришків у горах було неможливо. Головно ховалися вони на Гуцульщині, між двох Черемошів. Опришківство існувало протягом цілого століття, і чим важче робився гніт кріпацтва, тим більше людей втікало до опришків, і тим сміливіше нападали вони. На Галичині помічалось таке ж явище, як на Правобережній Україні: подібно до гайдамаків, опришки тут користувалися загальною увагою та допомогою; селяни ставилися до них як до своїх захисників, месників, допомагали їм чим могли й прославляли імена видатних ватажків опришків як героїв.

Серед прославлених ватажків опришків одне з перших місць належить Олексі Довбушу або Довбушуку; за його часи опришківство розрослося до нечуваних розмірів, і слава про нього рознеслася по всій Україні. Довбуш був гуцул, син бідного селянина-поденного з Печеніжина. Олекса рано покинув батьків та жінку й пішов до опришків – й 1730 року вже став ватажком загону. Він славився відвагою, сміливістю; нападав лише на багатих панів, купців і не кривдив бідного народу. Кількість його «побратимів» – членів його загону зростала, власті подвоїли енергію, розшукуючи Довбуша, але ніхто не міг знайти його, поки випадково він не був забитий 1745 року. Про нього за життя складалися легенди; не було села на Гуцульщині,

де не зв'язували б якогось місця з Довбушем. Про нього казали, що він був характерником, що він все віддавав бідним, а після його смерті утворився цикл казок, пісень, переказів про нього. У народі казали, що після смерті Довбуша «тяжче стало бідним людям на світі». Опришківство не припинилося після смерті Олекси Довбуша, але вже не мало таких улюблених народом героїв.

Під час боротьби короля з конфедератами Галичина брала в ній жваву участь. 1767 року російські війська під керівництвом генерала Михайла Кречетнікова вступили на галицьку територію і Львів було зайнято. З 1769 року у Львові розташувалася вже постійна залога російських військ, яка стояла там до 1772 року. З того часу царський уряд дивився на Галичину як на підвладну йому територію і сподівався, що в майбутньому ця підлеглисть ще збільшиться.

Буковина

Іншим було становище українських земель між річками Серетом і Дністром, так зване Покуття і земля Шипинська. Після тривалої боротьби між Польщею та Молдовою ці землі опинилися під владою Молдови. Величезні букові ліси дали привід до назви країни Буковиною. До української людності тут належало селянство, яке жило на землях воєводських, боярських, монастирських – власних земель воно не мало. Селяни відбували невелику порівнюючи панщину – близько 12 днів на рік, що пояснюється низьким рівнем господарства: поміщики ще не мали потреби в праці селян. Додатково селяни платили грошові податки з кожної родини, окремо платили за худобу, вулики тощо. Крім податків поміщикам селяни платили данину турецькому урядові, від якої були звільнені бояри та духовенство. Тваринництво стояло на низькому рівні: худоба протягом цілого року залишалася просто неба, багато її гинуло від голоду, холоду та вовків. Ремісництва майже не було. Взагалі селяни жили злиденно. Міста були бідні, малі, лише Сучава мала вигляд справжнього міста. Торгівля була переважно в руках вірменів.

Важке становище селян Буковини викликало й тут рух опришків. Положення країни, розташованої на високих горах, густі букові ліси, пограничне становище біля Польщі й Угорщини сприяли широкому розвитку тут опришківства: коли в Польщі починали переслідувати опришків, вони переходили границю і ховалися в горах Молдови, або переходили до Угорщини, а коли переслідування затишали, вони знов переходили до Галичини. Таким чином, опришки завжди мали можливість сховатися десь

у Карпатах, тим більше, що ніколи всі три сусідні уряди не вели проти опришків спільної боротьби. У молдовському Покутті опришки користувалися такою ж славою, як у Галичині, а Олекса Довбуш був народним героєм в обох країнах.

Закарпаття

Найдалі на захід від інших українських земель лежало Закарпаття, яке ніколи не жило спільним життям з іншими українськими землями, відрізана від них Карпатами, ніколи не мала власних панів або князів. Українське селянство було покріпачене мадярськими магнатами, і навіть духовенство мусило відбувати панщину.

Незважаючи на важкі умови життя, українське населення зберігало свою народність, мову, підтримувало зв'язки з Галичиною і навіть Наддніпрянською Україною, й рішуче відстоювало православну церкву. Головними осередками церковного життя були Мукачівський монастир святого Миколи та Мармароський монастир святого Михайла в Грушеві. Тільки на початку XVIII століття на Закарпатті почала ширитися унія, після того як Австрія 1680 року стала міцніше в східній Угорщині. Після довгої й кривавої боротьби Мукачівський монастир перейшов до уніатських владик. Але Мармароський монастир ще довгий час залишався осередком православних: підтримували його православні владика Молдови. У 1760 році почався міцний рух проти унії, який охопив усю Мармароську країну: поширювалися чутки, що австрійський уряд не примушує нікого до унії, і навпаки «східні володарі» обіцяють опіку православним. Були чутки, що православні навіть будуть звільнені від панщини. Люди почали переходити з унії до православної церкви, виправляли кандидатів на православне духовенство, священники, які прийняли унію, тепер зрікалися її і поверталися до православної церкви. Цей рух викликав тривогу в австрійському уряді, почали досліджувати причини цього руху, і тут виявлено було

те злиденне становище, в якому перебувало селянство та його духовенство, а водночас його низький культурний рівень: цим поганим станом культури австрійські урядовці пояснювали неохоту населення до унії. Тоді Марія-Тереза зробила деякі заходи для піднесення становища уніатської церкви на Закарпатті, а також загальної освіти та матеріального добробуту населення. Мукачівська єпархія була звільнена від зверхньої влади римо-католицьких єпископів і зроблена самостійною. Уніатське духовенство зрівняли в правах із католицьким.

Українські землі під владою Австрії

Внаслідок першого поділу Польщі під владою Австрії опинилася Галичина. Її було поділено на округи, встановлена міцна поліція, певні державні податки й почалася систематична боротьба з опришками. У Галичині було створено місцеву автономію; магнати, шляхта та міщани обирали депутатів для обласного «представництва станів». Проте воно мало польський характер: український народ не мав у ньому своїх представників. Спочатку австрійський уряд взагалі уважав, що Галичина винятково польська країна, і лише згодом, коли почали ближче знайомитися з народом, було виявлено, що переважно людиність не вживає польської мови. Тоді для цієї частини почали офіційно вживати назву, яка залишалася довгий час, «русини» або «руснаки».

Польська шляхта сподівалася забезпечити під австрійським пануванням старопольські порядки: вона намагалася перевести суворі кари за відступництво від католицької релігії, знищити православні церкви, однак тут вона зустріла рішучий опір з боку австрійського уряду. У 1780 році на австрійський престол зійшов Йосип II. Це був яскравий представник доби «освіченого абсолютизму». Він намагався піднести освіту, обмежити панську сваволу та зміцнити централізацію в управлінні державою. Йосип II мало зважав на національні інтереси різноплемінного населення Австрії й сприяв знімченню його.

Проте австрійський уряд багато зробив для українського селянства. Ще за царювання Марії-Терези, матері Йосипа II, було зроблено деякі заходи для обмеження кріпацького визиску селян. З цієї метою було запроваджено

1772 року інвентарі – правила, в яких було зазначено розмір повинностей селян поміщикам. 1775 року було видано закон про розмір земельних податків поміщиків державі. Таким чином, частину державних податків перенесено з селян на поміщиків. Йосип II пішов ще далі: він оголосив намір скасувати «підданське невільництво» і почав поступово обмежувати поміщиків у їхніх правах над селянами. 1782 року видано закон про скасування персональної залежності селян від поміщиків: селяни здобули право шукати заробітку де хотіли, могли віддавати дітей до школи, брати вільно шлюб тощо. За порушення прав селянина поміщик мусив платити штраф, який ішов на заснування шпихлірів, із яких видавали збіжжя селянам у разі неврожаю. Податки на панів були зменшені і панщина, разом з іншими податками, не повинна була перевищувати 18 % всіх прибутків селянина. Підготовлювався наказ про повне скасування панщини та заміну її грошовим податком.

Поруч з обмеженням залежності селян від панів, австрійський уряд подбав про освіту української людності: заведено було школи з українською мовою для селян і міщан, вищі школи для духовенства, засновано ліцей у Мукачеві. Після прилучення Галичини Марія-Тереза заснувала у Відні духовну семінарію для уніатського духовенства. Згодом у Львові було засновано семінарію, а під час відкриття університету в 1784 році при ньому було заложено ліцей, в якому українці мали можливість підготовлюватися до університету. Чимало було зроблено, щоб підняти матеріальний добробут духовенства. Тут, на Галичині, церковні справи набули іншого характеру, ніж на Правобережній Україні: уніатська церква стала народною церквою; тоді як католицька церква залишилася церквою панів, поляків, уніатська церква стала церквою української людності, селян, і духовенство її стало вищим культурним шаром української людності.

Ці реформи Йосипа II викликали проти нього обурення та ненависть польських панів. Почався бойкот польськими шляхтичами австрійських установ: шляхтичі не хотіли служити в них урядовцями. Тоді на різні посади почали призначати українців, головню синів духовенства. Це викликало ще більше обурення польської шляхти проти австрійського імператора та його реформ. Використовуючи важкий стан імперії під час війни проти Туреччини 1787–1791 років, в якій вона брала участь як союзниця Російської імперії, польська шляхта почала підготовлювати повстання, щоб одірвати Галичину від Австрії.

У 1790 році Йосип II помер, не встигнувши довести до кінця свої реформи. Його наступник Леопольд II (1790–1792) і ще більше син Леопольда, Франц II, скасували реформи Йосипа II. У Галичині знов запанувало необмежене кріпацтво та сваволя польських панів.

Незважаючи на пригнічення української людності, саме в Західній Україні зійшли перші паростки того відродження культурного та національного життя України, яке характеризує наступну добу ХІХ століття. У цьому відродженні велику роль відіграла Галичина, яку підтримали Підкарпатська Україна та Буковина.

Розділ 7.

Освіта та культура в Україні в XVIII столітті

Лівобережна Україна переживала на початку XVIII століття надзвичайне піднесення культури, яке виявилось в різноманітних формах як освіти, починаючи з Київської колегії з її плеядою вчених, і закінчуючи тими пам'ятками мистецтва, які характеризують цю добу. Протягом цілого століття в Україні жили культурні традиції, які відрізняли її від інших країн, і в багатьох розуміннях утворювали для неї становище огнища культури для її ближчих сусідів. «Ця культура в кінці XVII і на початку XVIII ст. розвинулась до тої висоти, яка дає право поставити Гетьманщину часів Мазепи, Скоропадського, Апостола й Розумовського на один рівень із найбільш освіченими краями тогочасної Європи»... «Навіть московський терор і політика виснаження духовних, фізичних та економічних сил українського народу, проваджена російським урядом після Мазепи, довго не могла знищити цієї культури», характеризував культуру XVIII століття Дмитро Дорошенко.

Освіта

Одним із найважливіших і найцікавіших виявів цієї культури XVIII століття в Україні була шкільна освіта. Характеризувало її те, що школа ця була в повному розумінні слова народною українською школою. Засновували школи самі сільські громади, які запрошували вчителів, дяка або бакаляра, та давали кошти на утримання школи. У багатьох селах були «шпиталі», в яких жили на кошти громади старі, вбогі люди та сироти, що вчилися в школі.

У хуторах, розкинутих далеко один від одного, та селах, які не мали постійних шкіл, дітей навчали мандровані дяки, які переходили від села до села. Взагалі, дяки в Україні у XVIII столітті відіграли велику роль у справі поширення освіти. Здебільшого то були «спудеї», учні школи, коле́гій, які з якихось причин покинули науку й шукали для себе постійного місця; не маючи посади, вони мандрували від села до села, навчали дітей, співали, навчали співам, віршам, ставили вертепні драми тощо. Здебільшого мандровані дяки згодом підшукували собі відповідне місце, оселялися в селі, вже як вчителі місцевої школи або, за згодою громади, висвячувалися на попа. Таким чином, дяк на селі був своєрідним посередником між сільською людністю та вищою школою. Школа українська була тісно зв'язана з церквою і водночас не відривалася від родини: батьки брали участь в обранні вчителя – дяка, вони відзначали урочисто переходи учнів від одного ступня навчання до вищого. Але головною ознакою цієї школи було те, що вона задовольняла потреби всіх станів: у ній вчилися одинаково сини старшини, рядових козаків, посполитих.

На Гетьманщині в XVIII столітті було багато шкіл: 1741 року в семи полках було 866 шкіл, у Ніжинському – 217 шкіл, у Лубенському – 179, у Слобідській Україні було близько 30 шкіл на полк. У Чернігівському полку 1767 року було на 142 села 143 школи. 1758 року полковник Лубенського полку Іван Кулябка робить спробу ввести обов'язкове навчання дітей виборних козаків. 1760 року в полку навчалася вже 1300 хлопчиків.

Наприкінці XVIII століття початкові школи в Україні занепадають і кількість учнів зменшується. Це пояснюється тою диференціацією, яка посилювалася в Україні. Вищі верстви козацтва, старшина почала нехтувати початковими школами, і для своїх синів вона намагалася запрошувати вчителів додому. Такими вчителями здебільшого були ті ж таки дяки, але поруч із ними з'являються студенти

академії, а також гувернери та гувернантки – чужоземці. У деяких містах з'являються пансіони для хлопчиків та дівчат – у Полтаві, Києві, Чернігові, Глухові, Кременчуці, Харкові. У них підготовлювали до вступу до різних вищих шкіл, але багато учнів залишалися на завжди зі знаннями, здобутими в пансіоні. Тоді як старшина перестала задовольнятися примітивною наукою сільських шкіл, закріпачене поспільство вже менше уваги приділяло школі, так само й козацтво, яке, убожіючи, зливалося з посполитими.

Остаточний удар завдала сільським «дяківкам» шкільна реформа 1783 року: вона запроваджувала мережу головних і малих шкіл. Головні школи були в губернських містах, вони мали чотири класи; малі школи були двокласні і зазвичай вищі за дяківки. У них викладали історію, географію, арифметику, фізику, механіку, латинську мову, але для України вони були мало придатні, тому що навчання велось російською мовою, яку діти не знали. І це призвело врешті решт до занепаду письменності в Україні.

На Правобережній Україні утворилися інші умови. Початкові школи обмежувалися теж дяківками, але кількість їх була дуже невелика, і письменність української людності на Правобережній Україні стояла на низькому рівні. Приєднання Правобережної України до Російської імперії принесло їй російську школу.

На Галичині в XVIII століття шкільна справа серед української людності стояла дуже зле: не тільки серед селян, а навіть серед духовенства було чимало неписьмених; поширення унії та передача шкільної справи базиліанам сприяли піднесенню культурного рівня і поширенню українських шкіл. З переходом Галичини під австрійську владу, у селах почали засновувати українські школи, але це тривало недовго і незабаром українські школи змінили німецькі.

Найгірше в Україні стояла шкільна справа на Буковині: шкіл за молдовські часи не було, лише в деяких містах

були школи, які готували священників. Український народ перебував у духовній темряві.

З переходом Буковини під владу Австрії становище не покращало, тому що уряд став засновувати тільки німецькі школи.

У такому ж стані була освіта на Закарпатті; тільки після поширення там влади Австрії було зроблено деякі заходи для піднесення освіти, хоч переважно увага була звернута урядом на низький культурний стан духовенства.

Вищим ступенем шкіл на Правобережній та Західній Україні були колегії, засновані єзуїтами у Львові, Луцьку, Вінниці, Кам'янець-Подільську, Перемишлі, Києві, Острозі, Дрогичині, Овручі, Кременці, Житомирі (дві останні були засновані вже в XVIII столітті). Зазвичай єзуїтські школи охоплювали повний курс наук – «трівіум» та «квадрівіум», який поділявся на два ступені, вищий та нижчий, але в Україні навчання в єзуїтських школах обмежувалося нижчим відділом, який поділявся на п'ять класів. У таких школах добре вивчали латинську та грецьку мови, історію, географію, мітологію, стилістику, риторіку. Головною метою цих шкіл було ширити католицизм та полонізацію, і в цьому напрямі школи мали великі досягнення.

Як опозицію проти єзуїтських шкіл братства почали засновувати власні школи, серед яких набули найбільшого значення Львівська, Луцька, Вінницька, Немирівська, Замостська, Кам'янецька, Київська. Всі ці школи, на противагу єзуїтським, були насамперед школами «руськими», себто українськими. У них католицькій та польській пропаганді протиставляли православну віру та церковнослов'янсько-українську культуру. Програма шкіл мало відрізнялася від єзуїтських, тут теж добре вивчали латинську та грецьку мови, а також польську та церковнослов'янську.

З поширенням унії починають засновувати уніатські школи. Часто, захоплюючи православні церкви, уніати перетворювали школу на уніатську. Велике значення мало прийняття унії Львівським братством на початку XVIII століття, наслідком чого знаменита школа Львівського братства перейшла до уніатів.

З передачею Базиліанському ордену шкільної справи, засновуються школи в Володимирі-Волинському, Любарі, Шаргороді, Бучачі, Умані, Холмі. Базиліани засвоїли шкільно-педагогічну систему єзуїтських шкіл із додатком української мови, проте ці школи не могли конкурувати з єзуїтськими й не мали великого значення в житті України. Положення значно змінилося, коли 1773 року єзуїтський орден був скасований, і все майно його, зокрема школи, були віддані едукативній комісії, яка передала школи базиліанському ордену. Кількість шкіл збільшується, але всі вони мають національно-польський характер, що викликало протести навіть самих уніатів. Для українського народу ці школи не мали великого значення.

У плані Едукативної комісії було заснування сільських шкіл при парафіяльних церквах для селян-кріпаків, але цих широких планів комісія не встигла розгорнути, і таких шкіл не було засновано.

Незважаючи на порівняно значну кількість шкіл, загальний стан освіти на Правобережній Україні та в Галичині стояв невисоко. Не лише українське селянство було неписьменне, серед дрібної та середньої польської шляхти освіта була на низькому рівні. Шляхта була цілком у лабетах фанатичного католицького духовенства, а з єзуїтських шкіл виносила презирство та ненависть до українського народу. Лише серед вищого прошарку магнатів можна було знайти широко освічених культурних людей, які захоплювалися літературою, наукою, мистецтвом, збирали бібліотеки, картинні галереї, власні музеї. До таких магнатів належали: Потоцький, Жевуський, Чарторийський.

Приєднання Галичини до Австрії вплинуло на стан освіти: перші заходи було зроблено для піднесення освіти духовенства.

Для нього було засновано семінарію в Мукачеві. У Мукачеві, біля семінарії та єпископа Андрія Бачинського, згуртувалося чимало вчених, які згодом відіграли помітну роль у житті Галичини. Після приєднання Галичини, у Відні було засновано семінарію для уніатів, а після того семінарію у Львові. 1784 року у Львові було засновано університет, в якому деякі дисципліни викладали українською мовою. Перші професори-українці вийшли з гуртка єпископа Бачинського у Мукачеві. Для того щоб полегшити вступ до університету для українців, було засновано окремий ліцей. Незважаючи на добрі побажання австрійського уряду, ці заходи не мали великого значення: насамперед не вистачало добре підготовлених українців для посідання українських катедр; викладання велося ними мляво й не давало тої користі, яку могло би мати. Коли з гімназій стали виходити українці, підготовлені для слухання лекцій в університеті, ліцей було закрито. Незабаром, зокрема після смерті Йосипа II, знов піднялася польська шляхта, почала впливати на австрійські правлячі кола, залякувати їх оповіданнями про прихильність українців до російського уряду, і під впливом поляків українську мову в школах стали змінити польською. Незважаючи на всі ці заходи, все ж у Галичині, зокрема серед уніатського духовенства, у XVIII столітті почали зароджуватися ті думки з приводу української культури та народності, які в XX столітті призвели до відродження національної української культури.

У XVIII столітті ще не було великого розходження між Наддніпрянською Україною та Галичиною: наприклад, «Іфіка ієрополітика», надрукована 1712 року в Києві, була 1761 року передрукована у Львові. Відсутність у ній догматичних питань зробила її однаково можливою для корис-

тування православними та греко-католиками. Автором її був монах Печерського монастиря, але передмову написав Микола Шадурський, уніат, візитатор львівських дієцезій. Це не був єдиний випадок передруку у Львові київських видань. Найбільшим уніатським видавничим осередком XVIII століття був Почаїв, де містилася друкарня базиліан. Серед видань Почаєва було чимало книг українською народною мовою, були книжки не церковного характеру, наприклад, «Книжиця для господарства», господарський poradник – як лікувати худобу, як рятувати людей, яких покусали скажені собаки, як білити полотна тощо. 1767 року було надруковано в церковнослов'янському перекладі книжки Мукачівського єпископа Мануїла Ольшавського «Про злуку східної й західної церкви».

Найбільше значення для цілої України мала Київська колегія, перейменована 1701 року на Київську академію. Кінець XVII та початок XVIII століття був добою найбільшого піднесення Академії. 1694 року вона була значно розширена, заведено нові богословські та філософські курси. Кількість студентів досягла 20 тисяч, серед них було багато чужоземців; крім українців із Галичини, були серби, чорногорці, болгари, молдавани, греки, і таким чином, Академія стала культурним осередком для цілої Східної Європи. Характерно, що коли після Полтавської битви Петро I заборонив залишати студентів із Правобережної України – в Академії залишилося лише 160 осіб. В Академії навчалися сини всієї старшини, духовенства, міщан, козаків, посполитих. У першій половині XVIII століття серед них переважали сини старшини, і в реєстрі студентів можна зустріти прізвища майже всіх старшинських родин. Незабаром Академія знов піднялася після розгрому, який завдав їй Петро I, і знов кількість студентів її коливалася між 1000 та 1500 осіб. Данило Апостол так характеризував значення Академії для тогочасного українського суспільства: «всему обществу нашему благо-

потребная, где малороссийские сыны в науках свободных имеют наставление».

Не меншим було значення Академії для тодішньої Російської імперії: 1733 року єпископ Смоленський Гедeon так характеризував Київську академію: «Аки з преславних оних Афин вся Россия источник мудрости почерпала и вся свои новозаведенные училищные колонии напоила и взрастила». Дійсно, багато вихованців Київської академії посіли значні посади в Російській імперії: серед них були Стефан Яворський, «местоблюститель патріаршого престолу»; Феофан Прокопович – один із найближчих співробітників Петра I, Олександр Безбородько – канцлер Російської імперії, Петро Завадовський – міністр освіти, Дмитро Трошинський – міністр юстиції.

Протягом XVIII століття значну частину вищих духовних посад у Російській імперії посідали вихованці Київської академії і це відобразилося на шкільній справі. Засновуючи школи церковного відомства, вихованці Київської академії брали за зразок українські школи та заміщали посади вчителів переважно теж вихованцями Київської академії. Згодом, при заснуванні Московської та Петербурзької академій, так само було взято за зразок Київську академію.

Багато видатних учених, письменників, громадських діячів вийшли зі стін Київської академії; серед них можна згадати: поета та перекладача Киріяка Кондратовича, редактора часопису «Всякая всячина», лектора філософії Григорія Козицького, автора «Краткой летописи» та інших праць з історії, редактора часописів «Ни то, ни сію», «Трудолюбивий муравей», «Старина и новизна» – Василя Рубана, автора «Краткого описания малороссийского народа» Петра Симоновського, перекладача з грецької, французької, англійської, німецької, італійської мови Луки Січкарева, професора московського університету Павла Сохацького, філософа Івана Хмельницького, іс-

торика Миколу Бантиш-Каменського, лікаря, першого автора медичних книг, написаних російською мовою під псевдонімом Амбодик, поета Опанаса Лобисевича, відомого громадського діяча Григорія Полетику, композиторів Максима Березовського, Дмитра Бортнянського та Артема Веделя, славетного філософа Григорія Сковороду.

У XVIII столітті в Академії відбувається еволюція. У XVII столітті вона була тісно пов'язана з церквою, і навчання в ній мало характер середньовічної схоластики: переважно вивчали коментарі та інтерпретаторів класичних авторів та середньовічних філософів. Поміж професорами Академії були видатні церковні діячі та богослови: Лазар Баранович, Йоаникій Галятовський, Арсеній Мацієвич, Гервасій Лінцевський, Георгій Кониський, Іннокентій Гізель, Варлаам Ясинський та інші. Проте в XVIII столітті церковні питання перестають як раніш хвилювати українську громадськість. Відтак починається реформа Академії: у ній поширюється викладання європейських мов, природничих наук, географії, математики, деякий час у ній викладали архітектуру, медицину, сільську економію. Але перетвориться цілком на світську вищу школу Академія не могла, вона не могла цілком побороти схоластичність викладання і надто тісно зв'язана була з середньовічним типом школи, надто була відірвана від життя. Старшина перестає задовольнятися нею, вона прагне до закордонних університетів або до російських шкіл. Поволі Київська академія зі школи, яка притягувала молодь усіх станів України, перетворюється на духовно-станову школу. Наприкінці XVIII століття у ній зміцнюється церковний характер. До цього треба додати, що, починаючи з 1780-х років, відбулася значна зміна в керівництві Академії: в попередні роки професори та вихованці Академії посідали високі посади в Російській імперії, розносячи славу Академії в далекі країни. У 1780-х роках почалася боротьба з українським впливом у церковних сферах: 1783 року в

самій Академії наказано ввести навчання російською мовою. 1784 року виряджено до Московського університету трьох студентів Академії спеціально для вивчення російської мови. У кінці XVIII століття вже на Київську митрополічу катедру царський уряд не пропускав українців, так само й єпископські катедри переходять до росіян. Зле вплинула на економічне становище Академії секуляризація монастирів: головна база Академії була в земельних володіннях Братського монастиря, тепер вона втратила значну частину прибутків.

Таким чином, протягом XVIII століття Києво-Могилянська колегія, незважаючи на те, що мала більш величуну назву академії, втратила своє значення осередку української культури.

У час розквіту Київська академія мала великий вплив на інші школи в Україні. За її зразком були засновані колегіуми Білгородський, який 1726 року був перенесений до Харкова, Переяславський, Чернігівський. Найбільше значення між цих шкіл мав Харківський колегіум. Роль його для Слобідської України можна порівняти з роллю Київської академії для Гетьманщини. Програма його була досить широка; 1762 року колегіум було реформовано і при ньому було засновано «додаткові» класи, в яких викладали інженерні науки, артилерію, архітектуру, геодезію, історію, географію. Всі дисципліни викладали російською мовою. Колегіум був, подібно до Академії, школою, де вчилися представники всіх станів України: сини старшини, козаків, духовенства, міщан, посполитих, було чимало незаможних людей. Серед професорів Колегіуму були такі видатні вчені, як Феофан Прокопович, І. Шванський, деякий час – Григорій Сковорода, один з найталановитіших і найоригінальніших філософів і письменників XVIII століття. Походив він із лубенських козаків, вчився в Київській академії, потім був за кордоном, де вивчав філософію в різних містах. Він добре знав твори філософів

Греції та Риму, і зокрема захоплювався вченням Платона. Повернувшись до України, деякий час викладав у Харківському колегіумі, але незабаром покинув його, хоч користався там великою пошаною. Відтоді він все життя мандрував Україною, переходячи від одного поміщика до другого, від заможного пана до простого козака. Популярність його була величезна. Якщо його філософські твори не були зрозумілі для широких верств суспільства, то його вірші, написані українською мовою, були широко відомі. Його значення для тодішньої України добре схарактеризував Григорій Данилевський, який назвав його «мандрівною академією та університетом тодішніх поміщиків», а учень Сковороди, Василь Каразін, казав, «що під чубом та в українській свитці ми мали свого Піфагора, Ляйбніца, Оригена».

Харківський колегіум мав серед своїх учнів чимало таких, які згодом стали видатними вченими, письменниками, діячами. Серед них були Микола Гнедич, відомий перекладач Гомера, медик Григорій Базилевич, професор московського університету Володимир Качановський та інші.

З середини XVIII століття все частіше сини старшини, незадоволені Київською академією або іншими колегіями, не закінчивши курс, переходили до Московського університету, до Медико-хірургічної академії, їхали за кордон до Львова, Геттінгена, Галле, Гайдельберга, Ляйпцига, Страсбурга, Кенігсбергу. Все гостріше почувалася українською молоддю потреба в університетській науці. Починається низка спроб добитися дозволу заснувати в Україні власний університет, на зразок західноєвропейських університетів. Першу спробу зробив 1760 року гетьман Розумовський: разом із українською старшиною він добивається дозволу заснувати університет світського характеру в Батурині, а Київську академію переформувати теж на університет із богословським факультетом, але дозволу на

це він не дістав. 1765 року Петро Рум'янцев знов порушив клопотання про дозвіл заснувати університети в Києві та Чернігові, і так само не мав успіху. 1767 року в наказах депутатам комісії для «складання нового Уложения» шляхетство Київського, Чернігівського, Стародубського, Ніжинського, Переяславського, Сумського полку просило про заснування університетів в Україні, намічаючи для того міста Київ, Глухів, Переяслав і Суми. Ці побажання не були здійснені.

Перший проєкт університету в Україні був ухвалений завдяки князю Григорію Потьомкіну для Південної України, для Катеринослава. Там мали бути засновані університет і консерваторія, проте війна 1787–1791 років із Туреччиною та смерть Потьомкіна 1791 року стали на перешкоді здійсненню цих широких планів. Не було відкрито й проєктованої сільськогосподарської академії у Миколаєві, для якої були вже призначені професори – Михайло Ліванов і Василь Прокопович. Єдина фахова вища школа, яка була відкрита за часів Григорія Потьомкіна в Південній Україні, – це була медико-хірургічна школа при військовому шпиталі в Єлисаветграді.

Театральні вистави

Школа в Україні з давних часів виконувала не лише завдання суто педагогічні, вона мала й ширше значення: з нею були тісно пов'язані театральні вистави.

Ґрунт для дальшого розвитку театральних вистав був закладений в Україні давно, ще в народних звичаях водити «козу» на Різдво та показувати «царя Максиміліана». До того ж треба згадати лялькові вистави – «вертеп». Вертепна драма поширена була в Західній Європі і десь у XVII столітті з'являється на Західній Україні, де здобуває великої популярності. Звідти переноситься вона на Наддніпрянську Україну. Вертеп мав вигляд двоповерхового будинку. Горішній поверх являв Віфлеєм, там відбувалися тільки духовні події, зв'язані з Різдвом, поклонінням волхвів, янголами. Долішній поверх являв палац Ірода. Біблейські мотиви перемішувалися зі сценами із сучасного побуту, виступали українці, поляки, цигани, євреї, серби, молдаване тощо. Їх відображали ляльки, маріонетки, яких на дротах водили по сцені. Виконавець, схований за стінкою вертепу, говорив за ляльки, іноді співав хор та грала скрипка.

Вертепи були дуже поширені, найдавніший відомий із Волині кінця XVII століття, кілька вертепів відомі на Наддніпрянщині, зокрема чудовий вертеп Галаганівський середини XVIII століття з Прилуцького повіту, з Сокиринців. Українці занесли вертеп навіть до Сибіру, до Тобольська, де його бачив мандрівник академік Гмелін 1784 року.

Вертепи носили переважно студенти та учні семінарії, але згодом вертепи перейшли до рук «пиворізів», професіоналів, які заробляли показуючи вертепні вистави.

Велику роль у культурі України відігравали театральні вистави в різних школах. Традиція шкільних вистав прийшла в Україну з Західної Європи, значною мірою при посередництві Польщі. В єзуїтських колегіях театральні вистави входили до програми навчання та виховання, і від них перейняті були українськими школами. У Галичині вони відомі були вже в XVII столітті, театральні вистави зв'язувалися переважно з великими святами Різдва, Великодня. Сюжети трагедій були різні: у них були біблійські теми, історичні, моралістичні. Серед авторів, які виявили найбільший талант, треба відзначити Феофана Прокоповича, автора історичної трагедії «Володимир» (1705 р.) та «Торжества естества человеческого» (1706 р.), Йосафата Горленка – автора «Брани честних седми добродетелей» (1737 р.), Георгія Кониського – автора «Воскресения мертвих» (1746 р.). Дуже цікава також трагедія невідомого автора «Милость Божія Україну от неудобносимих обид людських чрез Богдана Зіновія Хмельницького... свободившая» (1728 р.).

Всі ці драматичні твори були під міцним впливом схоластичних законів, і лише найталановитіші автори, як Феофан Прокопович, Георгій Кониський або автор «Ласки Божої», більш-менш визволялися з-під цього гніту. Написані ці твори були штучною мовою, так званою макароничною мовою, в якій були польські, латинські, українські, слов'янські слова, наповнені дидактизмом і моралізаторством, що робило їх тенденційними.

Поруч із урочистими трагедіями давали, щоб розважити публіку, інтермедії: метою їх було сучасне українське життя, здебільшого вони були написані весело, жваво, чистою народною українською мовою. Найкращі інтермедії належали авторству Митрофана Довгалевського, Василя Танського, Георгія Кониського. У цих інтермедіях відбивається важкий стан українського селянства, закріпачення його польськими панами, допомога, яку подають

йому запорожці, цим, зокрема, багаті інтермедії Митрофана Довгалецького. У Кониського відбивається народний світогляд, антагонізм між поляками та українцями, католиками та православними. Не ясно, що саме належало Танському, але цікаво, що Опанас Лобисевич, один із освіченіших людей XVIII століття, у листі до Кониського 1794 року дорівнював його та Танського – «природженно-го віршописця» до Плавта та Мольєра, коли «не що більше».

Театральні вистави в колегіях збирали не лише студентів, а також і міську публіку, і таким чином, мали ширше значення, ніж суто шкільні розваги. Студенти розносили по Україні інтермедії, діалоги, якими на вакаціях розважали слухачів. Своїм гумором, народним характером, реалізмом інтермедії зробили вплив на письменників XVIII та початку XIX століття і мають зв'язок із комедіями Івана Котляревського, Василя Гоголя, а почасти і самого Миколи Гоголя.

Наприкінці XVIII століття занепадають шкільні вистави у зв'язку з перетворенням Київської академії на духовну стану Академію, а колегій на семінарії.

Літописи, щоденники, хроніки

У XVIII столітті серед українського громадянства, головню в колах старшини, помічається зацікавлення історією України, визвольною боротьбою українського народу проти польського панування, а водночас інтерес до власних спостережень, спогадів, гадок із приводу сучасного та минулого України.

Блискуче, бурхливе життя України доби визвольної війни викликало низку літописів, «кронічок», діяріушів. Більша їх частина загинула або збереглася в уривках в інших творах. На перше місце серед літописів цієї доби, так званих козацьких літописів, треба поставити Літопис Самовидця. У ньому відображено боротьбу українського народу проти поляків та наступні події. Літопис був закінчений 1762 року. Він мав величезний вплив на аналогічні твори наступної доби, і цей вплив спостерігається не лише в літописах Граб'янки, Величка, Лизогуба, а навіть у працях чужоземних авторів, польських, французьких. Автор літопису напевно не відомий, проте є багато підстав ним вважати Романа Ракушку-Романовського, сотника Ніжинського полку, який закінчив свою багатогранну кар'єру протопопом спочатку Брацлавським, а потім Стародубським. Літопис Самовидця був широко розповсюджений в Україні й зберігся в багатьох списках. Часто при ньому вміщено продовження, в якому подаються події до 1735 року.

Широко поширений був в Україні літопис, складений гадяцьким полковником Григорієм Граб'янкою. Він охоплює добу від 1648 до 1720 року. Автор користувався різними джерелами, короткими літописами, замітка-

ми різних письменників, Літописом Самовидця. До всіх цих джерел автор намагався ставитися критично, давати об'єктивні пояснення подій. Написаний, як і Літопис Самовидця, гарною народною мовою, Літопис Граб'янки зберігся в багатьох списках, що свідчить про популярність його в Україні.

Великий інтерес має Літопис Самійла Величка, який охоплює добу від 1648 до 1723 року. Автор його був канцеляристом при Василеві Кочубеєві, у Військовій генеральній канцелярії з 1690 року, останні роки доживав у Кочубеїв, де писав свою працю й вчив дітей. До вступу до Військової канцелярії 1690 року він користувався різними авторами, але з 1690 року Самійло Величко починає оповідати як сучасник подій. Він широко використовує документи Військової генеральної канцелярії, різні літописи, кронічки, літературні твори, вміщає оповідання, вірші, портрети діячів. Він зробив спробу написати прагматичну історію, і його праця є літописом і науковим твором. Написана вона гарною українською мовою, дає художні описання, характеристики. Літопис має чотири томи, перший і другий збереглися не цілком, кінця теж бракує.

Літопис, складений різними авторами, відомий під назвою літопису Білозерського, першого його видавця, охоплює добу від 1587 до 1750 року. Тут докладно описано шведську війну, події зв'язані з Павлом Полуботком. Перша частина написана на Правобережжі, друга – в Чернігові.

Дуже поширений був в Україні літопис під назвою «Краткое описание Малороссии», по суті це був переказ літопису Григорія Граб'янки, відомий як Літопис Розумовського, тому що оригінал належав йому. Копію з цього літопису видав Василь Рубан.

Як і за попередніх часів, у деяких монастирях вели церковні літописи, додаючи до подій, які торкалися тільки монастиря, і факти, що мали більш широке значення. Такі літописи вели в Києво-Межигірському монастирі, у Густин-

ському, у Мгарському, Мотронинському, Сатанівському монастирях; останній вів уніатський ігумен Модест Сильницький. Вірогідно, що в XVIII столітті було значно більше літописів та кронічок, ніж дійшло до наших днів, більша частина їх загинула або збереглася в уривках. Такі окремі коротенькі літописи використовували Григорій Граб'янка та Самійло Величко у своїх творах. Були вони в Переяславі, Чернігові, Новгород-Сіверську та інших містах.

Цікава спроба обозного Прилуцького полка, Степана Лукомського, який зібрав низку таких «старих» літописів, разом із виписками з Алессандро Гваньїні та інших авторів. Аналогічний збірник, але значно раніше був складений Кошцаковським у Підгорецькому монастирі. Там використав він Межигірський літопис польських істориків – Мацея Стрийковського, Алессандро Гваньїні, Марціна Бельського, окремі літописи, статті тощо.

Близькі до різноманітних літописів щоденники. Крім щоденного опису подій, вони цікаві й тим, що дають характеристику як автора їх, так і того оточення, в якому він перебував; серед таких щоденників дуже важливий своїм змістом та особою автора «дневник» Михайла Ханенка, канцеляриста Військової генеральної канцелярії, а згодом – генерального хорунжого. Він вів його з 1719 до 1754 року. Цікавий короткий щоденник, написаний французькою мовою, гетьманича Петра Апостола (1725–1727 рр.).

Найціннішим зо всіх щоденників XVIII століття є щоденник генерального підскарбія Якова Марковича, який він вів із 1718 до 1767 року. Автор його належав до вищого кола української старшини, був одним із найосвіченіших людей свого часу. Він був аматором книг, мав велику бібліотеку, цікавився філософією, літературою, природничими науками. Він ретельно, щодня записував події, які траплялися в ближчому до нього оточенні, політичні події, навіть погоду. Так щоденник Марковича подає докладну, яскраву картину побуту української старшини.

У XVIII столітті, як зазначалося вже вище, було чимало спроб дати не лише переказ фактів, а також критичну історію України. Одною з перших таких спроб було «Краткое описание о козацком и малороссийском народе», написане 1765 року бунчуковим товаришем Петром Симоновським. Автор закінчив Київську академію, потім вчився в Кенігсберзі, Галле, Ляйпцигу, був у Парижі. Цікава була праця молодого Якова Марковича, внука автора щоденника: він написав «Записки про Україну», надруковані 1798 року. Незважаючи на те, що автор мав лише близько 20 років, він виявив у цій праці значний талант і велику історичну освіту. Маркович помер незабаром після закінчення своєї книги, і в його особі історична наука втратила видатну силу.

Дуже важлива й цікава велика праця Олександра Рігельмана «Летописное повествование о Малой России», закінчене 1778 року. Автор його – німець за походженням, інженерних військ генерал російської служби, майже все життя прожив в Україні, одружився з українкою (другою його жінкою була донька Лизогуба), і жив в її маєтку на Чернігівщині. Він багато їздив Україною, був на Запорозжі, серйозно поставився до своєї праці, зібрав багато джерел, використав літописи, хроніки, документи тощо.

Найбільше значення для історії України XVIII століття має «Історія Русів», яка охоплює історію з найдавніших часів до 1769 року. В «Історії» використано багато різноманітних джерел, літописів, хронік, переказів тощо. З надзвичайною талановитістю автор подає блискучі характеристики діячів, виявляє глибокий патріотизм, незвичайну свідомість. Почуття гуманності, різке негативне ставлення до насильства, жорстокості, щира гаряча любов до України, пошана до діячів, які боронили її незалежність, різке вороже ставлення до Російської імперії, яка пригнічувала Україну – зробили «Історію Русів» одною з найпопулярніших книг в Україні. Незважаючи на величезну кількість

використаних джерел, «Історія Русів» повна історичних помилок, перекручувань, тенденційних неправильних освітлень. Автор описує події, яких не було, приписує історичним особам думки та промови, яких вони не виголошували тощо, але це не позбавляє «Історію Русів» її виняткового значення: вона є особливої ваги історичне джерело, зо всіма помилковими твердженнями, яке малює настрій автора, а водночас того кола історичних діячів, з якими він був зв'язаний: основна тенденція «Історії Русів» – глибока любов до України, висування героїчних моментів її минулого, її незалежності, культурної та моральної гідності, переваги над Росією.

Своїм настроєм вона сприяла збудженню національної свідомості, прагненню до вивчення історії свого народу. Водночас «Історія Русів» була першою пам'яткою політичної думки того часу; незважаючи на всі хиби, з «Історії Русів» треба починати українську історіографію.

Жодна історична праця не мала такого впливу, як «Історія Русів»; не кажучи про істориків України, як Микола Маркевич, Дмитро Бантиш-Каменський, найбільші письменники України та Російської імперії довгий час були під її впливом: Олександр Пушкін, Микола Гоголь, Тарас Шевченко.

Цікаво, що й до наших часів походження «Історії Русів» овіяно таємницею, яку не можуть розгадати дослідники. Знайдено її було випадково 1829 року під час судового опису села Гринєва Стародубського повіту, після смерті його володільця, князя Лобанова-Ростовського. У бібліотеці була копія «Історії Русів», і з того часу вона стала поширюватися в рукописних версіях. Яскраво вороже ставлення до російського уряду довгий час не давало можливості видати її, і лише 1848 року Осипу Бодянському пощастило надрукувати «Історію Русів». Автора праці не названо, проте в передмові зазначено, що «відомий із учености й вельможности депутат української шляхти пан Полетика, ви-

бираючися з обов'язку депутатства... мав пекучу потребу відшукати рідну історію. Він удався в цій справі до свого первісного вчителя білоруського єпископа Юрія Кониського... і саме цей архиєрей подав п. Полетиці літопис або цю історію, запевняючи по архипастирськи, що його вели від давніх літ у катедральному могилівському монастирі... Цей неясний натяк передмови деякий час приймали як доказ авторства Георгія Кониського, але вже Михайло Максимович висловив сумнів щодо цього. З того часу вже незабаром мине сто років, як дослідники не можуть встановити – хто ж був автором «Історії Русів»?

Деякий час в історичній науці поширювалася думка, що автором був той самий «депутат» Григорій Полетика, якого згадувано в передмові. Полетика належав до кола видатних діячів України. Він скінчив Київську академію, служив перекладачем Академії наук та Синоду, з 1764 року був інспектором морського шляхетського кадетського корпусу. 1767 року був депутатом лубенського шляхетства в комісії для складання нового Уложення і там висунувся як талановитий, освічений оратор, як прихильник української автономії та прав українського шляхетства. Він був автором низки записок про минуле України, про права шляхетства України; найбільше враження зробила його записка: «На якій основі була Україна під Польською республікою та на яких умовах піддалася російським царям». Полетика зібрав величезну бібліотеку, одну з кращих у Російській імперії, а його збірка літописів та взагалі рукописів перевищувала державні бібліотеки: вся ця бібліотека згоріла під час пожежі 1777 року. Полетика почав знову збирати книжки й рукописи. Він збирався писати «Історію України», про це писав його син Василь Полетика: «Її написання було його [Григорія Полетики], а нарешті зробилося моїм предметом». Існують й інші вказівки в листуванні з друзями Полетики, що про складання ним історії України було відомо в колі його приятелів. Вороже

ставлення до Російської імперії та автономістичні тенденції книги викликали потребу приховати її автора, і тому було використано ім'я Георгія Кониського. Якщо прийняти авторство Григорія Полетики – написання історії слід віднести на кінець XVIII століття, бо він помер 1784 року. Цитовані вище слова сина Григорія Полетики про те, що написання історії зробилося його завданням, дали підстави декому з дослідників вважати, що справу, розпочату батьком, закінчив його син. Він теж був видатним діячем, скінчив Віленський університет, служив в армії, потім був маршалком повітового роменського дворянства, був автором записки про походження та гідність українського шляхетства. Якщо автором був він – написання історії відноситься на першу чверть XIX століття.

Інші дослідники висувають за автора «Історії Русів» князя Олександра Безбородька: це був теж видатний діяч другої половини XVIII століття. Він так само скінчив Київську академію, був у Західній Європі, був київським полковником, зробив блискучу кар'єру – спочатку як секретар Катерини II і нарешті – як канцлер Російської імперії за Павла I, і здобув титул князя. Олександр Безбородько належав до високо культурних та освічених людей того часу. З молодості він захоплювався історією України, брав участь у виданні Василем Рубаном «Краткого описания Малороссии» під назвою «Краткой летописи Малой России». Він вніс редакційні зміни в мові й стилі і зробив додаток в описі подій між 1734 та 1776 роками. У передмові Безбородько писав, що отримав літопис від Георгія Кониського. Олександр Безбородько писав своєму батькові, що збирається «вправляючися у вільнім від інших праць часі [зайнятися] цим приємним для мене трудом» – себто складанням історії України. Всі ці обставини дали підстави вважати Олександра Безбородька автором «Історії Русів», причому дату написання його одні вважають за кінець XVIII століття, інші – за 1778 рік.

Останнім часом у науковій літературі висунута нова думка, що автором «Історії Русів» був Опанас Лобисевич. Це був теж один із видатних культурних діячів України; скінчив він Київську академію, багато часу був за кордоном, був у штаті гетьмана Розумовського, останні роки життя провів у Новгород-Сіверську, де був суддею.

З творів Лобисевича нічого не залишилося, але з листа його до Георгія Кониського видно, як високо цинив він українські інтермедії Танського та Кониського, не лише дорівнюючи їх до творів Плавта та Мольєра, а сам був автором «Вергілієвих пастухів», переодягнутих в український кобеняк. Ця переробка «Буколік» не збереглася. Збереглися лише переклади Лобисевича з латинської та французької мови, вміщені в різних часописах. Він був близьким приятелем Григорія Полетики і належав до його тісного дружнього гуртка, де захоплювалися історією України й мріяли про її написання. Кандидатуру Лобисевича як автора «Історії Русів» дослідник висуває тому, що з тексту цього твору видно близьке знайомство його автора з топографією Новгород-Сіверщини, його переказами, місцевими прізвищами, біографією його не видатних діячів, силою тих рис, часто дрібних, які не міг знати хтось сторонній для цієї місцевості, і навпаки, які були цілком природні під пером місцевої людини. Легше уявити собі, що автором «Історії Русів» був Лобисевич, ніж Полетика або Безбородько. На думку дослідника і через те, що загальна ідеологія твору не відповідає ідеології двох перших авторів, людей, що належали до вищих шарів української громадськості, його вищого шляхетства. Навпаки, в «Історії Русів» відбивається ідеологія середнього козацтва та дрібної козацької старшини, до якої своїм походженням та всією кар'єрою належав Лобисевич. Час написання «Історії Русів» дослідник відносить на початок XIX століття, а саме 1802–1805 роки.

Такі головні гіпотези з приводу автора «Історії Русів». Всі дуже цікаві, але треба визнати, що й досі питання це не можна вважати розв'язаним, і ні автор, ні точна дата написання «Історії Русів» не виявлені. Проте сама дискусійність цього питання надзвичайно важлива для історії української культури кінця XVIII століття.

Той факт, що протягом майже ста років найталановитіші, найкращі дослідники – історики, історики літератури, історики права України – ретельно шукають законспірованого автора цього блискучого твору, в якому відобразилася політична думка українського шляхетства, – є надзвичайно показовий. Він свідчить, що така думка була властива не одній людині, яка б зайняла виняткове становище серед українського громадянства, а навпаки – цілому великому колу людей, серед яких із достатніми підставами можна висувати ту або іншу особу як можливого автора цього славетного твору. Питання з вузько індивідуальної площини авторства тої або іншої особи переноситься на більш широкий ґрунт – накреслення групи людей, які були досить підготовлені з погляду політичного, наукового, громадського, щоб серед них підозрювати можливого автора цього твору.

Насправді воно так і було. Григорій Полетика, Опанас Лобисевич, Андріян Чепа, Петро Симоновський, Яків Маркович і група інших осіб, менш відомих, становили дружний гурт людей, який захоплювався історією України, вони мріяли про поновлення її автономії, про піднесення гідності й прав українського шляхетства. На збирання пам'яток минулого України, на писання її історії дивилися вони не як на персональну справу одної людини, а як на спільне велике діло. Андріян Чепа писав, що збирає історичні матеріали «по усердію й любови до своєї нації». Велику збірку свою він передав Якову Марковичу, який використав ці матеріали для своєї «Записки о Малороссии», яку писав він «од усердия до своїх земляків». Син

Григорія Полетики, Василь Полетика, писав: «Як солодко працювати на користь та славу батьківщини». Не можна заперечувати, значну роль у пробудженні інтересу до минулого України відігравали й станові інтереси козацької старшини, яка вишукувала в старих документах докази своїх прав на привілейоване становище. Але це могло бути тільки приводом, бо чим більше входили люди в вивчення минулого, тим більше захоплювалися вони історією України, тим ясніше розуміли глибоку різницю між її минулим і сумним сучасним. А вивчення минулого викликало почуття патріотизму. Ще Петро Рум'янцев 1767 року писав, що українці вважають, що вони «на всім світі найзнаменитіші люди й що від них нема сильніших, від них нема хоробріших, від них нема розумніших і ніде нема нічого гарного, нічого корисного, просто нічого свобідного, щоб для них могло годитися і все, що в них є, – це краще всього». Звичайно, в словах Рум'янцева, відчувається роздратованість вельможі, який не сподівався знайти в Україні такі яскраві почуття національної гідності і патріотизму, які він спостерігав. Коло людей, які захоплювалися минулим своєї батьківщини, які любили й високо шанували свій народ і мріяли про його краще майбутнє, було велике. Крім перелічених вже вище треба назвати імена Олександра Безбородька, Василя Рубана, Федора Туманського, Опанаса Шафонського, Василя Ломиковського тощо. Не лише видатні представники вищих шарів старшини, але й рядова старшина мала в своїй масі людей, що цікавилися старовиною, збирали бібліотеки, рукописи, передплачували журнали, книги. Велика кількість примірників рукописних літописів Величка, Граб'янки та інших свідчить про великий інтерес до них в масі української старшини. Думки, висловлені автором «Історії Русів» не були властивими тільки йому; цікаво, що нікому не відомий сотник Шептаківський, Архип Худорба, сусіда Лобисевича, написав історію України, яку ті, що мали можливість озна-

йомитися з нею, цінили «нарівні з історією Кониського», себто з «Історією Русів». Ставиться їй у хибу тільки те, що вона «писана дуже вільно та проти нашого (російського) уряду» – характеризував її в листі до Кіндрата Рилєєва фон дер Бриген. На жаль, ця історія загинула.

За те, що думки, які пронизують «Історію Русів» і, треба гадати, історію Архипа Худорби, взагалі поширювалися серед українського громадянства, свідчить віршоване оповідання Семена Дівовича під назвою «Разговор Великороссии с Малороссией», написане 1762 року. Основна думка його – рівноправність Росії та України.

Не лише літературні твори відбивали на собі політичні погляди українського шляхетства, яке не було все й цілком задоволене тим, що його зрівняли з російським дворянством і закріпили за ним право володіти селянами. Прагнення до свободи, до утворення незалежної України захоплювали найбільш сміливих з українських патріотів. Дуже важлива місія Василя Капніста, автора оди «На вольность», спрямованої проти кріпацтва, видатного діяча, сина миргородського полковника. 1791 року він приїхав до пруського міністра Евальда Фрідріха фон Герцберга з проханням допомогти Україні визволитися з-під російського підданства, коли вони зроблять повстання проти Російської імперії, але дістав від Герцберга уникливу відповідь. З аналогічним проханням звертався український делегат до французького уряду, але теж без успіху. Звичайно, для того щоб звертатися до чужоземних урядів по допомогу, треба мати більш-менш значне коло однодумців і, думається, воно було.

Захоплення пам'ятками української історії викликало заходи до збереження їх, видання друком. Уже згадувалися публікації Василя Рубана, та крім літопису він видав матеріали по географії та статистиці Олександра Безбородька; треба додати до них видання Федора Туманського, який надрукував матеріали з приводу виборів старшини

на Запорожжі, маніфест Богдана Хмельницького; і дуже важливу збірку етнографічних обрядів в «Описі українських весільних обрядів на Україні Лівобережній та Слобідській», яку видав 1777 року Григорій Калиновський і тим поклав початок української етнографії. Українські пісні починають знов входити в моду, їх друкують у журналах. Стихія зачарованості українською мовою, пам'ятками, традиціями панувала в Україні другої половини XVIII століття, і захопила вона й останнього гетьмана графа Кирила Розумовського, який колись нудився життям в Україні і скаржився, що навіть повітря Глухова шкідливе для нього. Він гуртує біля себе українських патріотів, серед яких перше місце належить Опанасу Лобисевичу, збирає кошовну бібліотеку, літописи, планує видавати інтерлюдії Кониського та Танського, які вишукує для нього Лобисевич. Його лейб-медик, Ніколя-Габріель Леклерк, пробувши кілька років при його дворі, перебуває під впливом яскравих українських тенденцій щодо взаємин Росії та України. Олексій Розумовський, живучи в Петербурзі або пізніш у Москві, охоче розмовляв українською мовою, любив українські співи, бандуристів.

Інтерес до народної української пісні, переказів позначається на письменстві XVIII століття не лише в тому, що починають збирати та друкувати пісні в російських часописах і збірниках, а також і в тому, що письменники починають писати твори, наслідуючи зразкам народної пісні. Серед авторів, які висувалися серед інших, збереглися імена козака Семена Климова, переробленого згодом на Климовського¹, Левицького, Романа Корецького, Івана та Василя Пашковських, Іллі Бачинського, Олександра Падальського, Якова Семеринського. Деякі з пісень були остільки близькі народному стилю, що перейшли до народних.

¹ Йому, між іншим, приписували пісню «Їхав козак за Дунай», яка користувалася великою популярністю на початку XIX століття.

Більше відомо про вірші українською мовою панотця з Вишеньок на Чернігівщині Івана Некрашевича. Він вчився в Київській академії, а потім, по батькові, дістав парафію у Вишеньках. Залишилися чимало його віршів 1773–1791 років, серед них «Сповідь», «Спір душі й тіла», «Ярмарок» (можливо, що йому належить «Замисл на попа»). Всі ці вірші цікаві з погляду мови, а ще більше своїм сюжетом, адже вони малюють побут кінця XVIII століття.

Відомий також вірш «Великодній сон» Миколи Мозалевського, дяка Красилівської церкви, Козелецького повіту на Чернігівщині.

Серед письменників, які вживали українську мову, треба згадати Григорія Сковороду. Він написав чимало пісень, які склав у збірничок під назвою «Сад божественних пісень». Всі вони пронизані любов'ю до природи, до людини. Деякі з них співали кобзарі та лірники. Цікаві також байки Сковороди, в яких він був попередником Євгена Гребінки. Мова Сковороди була не чисто українська, у ній було багато російських і церковнослов'янських слів, але все ж вона наближалася до народної мови.

У XVIII столітті українська народна мова вживалася переважно в жартівливих творах, пародіях тощо. У цьому почасті відчувався вплив псевдокласицизму, зразків класичних пародій та ідилій із народного побуту. На превеликий жаль для української культури, не зберігся твір Опанаса Лобисевича, який переробив Вергілієві «Буколіки» на український лад. Він сам називав свій твір «Вергилиевы пастухи в малороссийский кобеняк переодетые». Крім цієї характеристики самого автора, більш нічого не відомо про ці «Буколіки». Автор, Опанас Лобисевич, цими словами згадав свою працю в листі до архієпископа Георгія Кониського.

У своїх «Буколіках» Лобисевич був попередником Івана Котляревського, який написав свою славетну перелицьо-

вану «Енеїду» наприкінці XVIII століття. Він використав фабулу Енеїди, щоб подати свої невмирущі, чудові картини українського побуту, мальовничими фарбами намалювати запорозьких сіромах і взагалі різні верстви людності України XVIII століття. Пародія ця написана чудовою народною мовою й мала великий успіх. Її переписували і вона ходила по руках у багатьох копіях за деякий час до того, як 1798 року її було вперше надруковано.

Кодифікація українського права

Разом із розвитком і поглибленням інтересу до історії України, збиранням матеріалів для висвітлення цієї історії у XVIII столітті збуджується інтерес до правового становища України, законів, які вживалися в українських судах. Питання це було дуже складне, адже Україна не мала власних писаних законів. У жалуваних грамотах російських царів зазначалося, що Україна має вживати «старі права та звичаї», але зафіксовано цих прав і звичаїв не було. У спадщину від часів залежності від Польщі в Україні залишилися Литовський статут видання 1588 року, написаний польською мовою та – для міст – магдебурзьке право, переважно у вигляді збірників складених Павлом Щербичем, «Саксонське зерцало», а скорочено – Саксон, і Бартоломія Гроїцького «Порядок судів і справ міських права магдебурзького». Крім цих законів в Україні вживали універсали гетьманів та після приєднання до Росії – царські накази. Все це було не систематизовано й користуватися в судах цими законами, які іноді давали протилежні рішення, було дуже важко.

Петро I дав наказ перекласти всі ці закони російською мовою, але того не було виконано. З поновленням гетьманства Данило Апостол порушив питання про видання збірника законів, якими мали користуватися в судах і це було включено в «Рішительні пункти». Було засновано комісію, яка мала зібрати закони, систематизувати їх і перекласти російською мовою. Почала комісія свою роботу 1728 року, але працювала дуже повільно. Перенесено її було до Москви, потім знов повернуто до Глухова. Внаслідок довготривалої, з великими перервами, роботи

було складено й закінчено 1743 року збірник під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Проте йому не судилося здобути реальне значення для судів України: Сенат наказав надіслати збірник до Петербурга, потім його знов було переслано Кирилові Розумовському для деяких переробок, але ніяких заходів для закінчення справи Розумовський не зробив. Таким чином, «Права, за якими судиться малоросійський народ» залишилися лише історичним документом своєї доби. Проте, як такий матеріал, збірник має велике значення: у ньому зібрано всі закони, які вживалися на Лівобережній Україні, по-друге, ця праця цікава, як перша спроба кодифікації існуючого в Україні права, яка значно випередила аналогічну кодифікацію російських законів.

Тим часом, поки складали цього збірника, судова практика вимагала посібника. Тому окремі особи, зв'язані з судовою практикою, почали складати збірники, виписки з різних наказів, якими можна було керуватися при розгляді справ, та додавалися до них коментарі. Так 1734 року невідомий автор, урядовець Військової генеральної канцелярії склав «Процес краткий, приказаний, чрез которий можно отчасти хто похощет, поразумети и познати порядки приказание з малого и больше, виданий при резиденции гетманской 1734 года». Автор використовує тут Литовський статут, «Порядок», а також багато російських законів. У додатках було вміщено низку законів, потрібних для правника.

З поновленням гетьманства 1750 року виникла думка про запровадження статутових судів, які згадувалися в статтях Богдана Хмельницького. Одним із видатних провідників цієї думки був правник-практик, бунчуковий товариш Федір Чуйкевич. Він вже 1750 року подав гетьманові з присвятою йому свій твір «Суд і розправа в правах малоросійських обширно на разных местах показанная, а здесь в един краткій и ясній ексцерпт, в прекращение

горькой в судах волокиты, собранная». Автор широко вичерпав правні джерела, які вживали в Україні. Цей твір цікавий тим, що він відбився безпосередньо на реформі судів 1760 року. Його широко вживали юристи-практики як довідник. На це вказує кількість примірників, які зберігалися в рукописах. Все це свідчить, що в XVIII столітті почав розвиватися інтерес до українського права.

Музика

У спадщину від попередніх віків Україна XVIII століття дістала величезні скарби ліричних пісень, історичних дум, в яких прославляли народних героїв: Богдана Хмельницького, Семена Палія, Івана Сірка, Дмитра Байду-Вишневецького тощо. Народні співаки та музики об'єднувались у деяких місцях в окремі цехи на зразок ремісничих. У церквах співали хори й деякі, як наприклад, київські лаврські співи, здобули велику майстерність та користувались популярністю. Павло Алепський із захопленням писав про київські співи. Під впливом західноєвропейської музики, яка поширювалася переважно через капели при панських дворах під орудою чужоземних диригентів, в Україні стали вживати багатоголосні партесні співи.

Значною подією в музиці було видання 1707 року у Львові нотних книг: першим видано «Ірмологіон». Ще більше значення мало видання 1790 року «Почаївського богогласника», де вміщено багато колядок, церковних та лірницьких пісень.

Специфічною формою українських співів у XVIII столітті були так звані «канти» або псалми. Їх складали переважно в школах, насамперед у Київській академії. Учні співали їх у школах, під час мандрівок по селах, збираючи пожертви, від школярів псалми переходили до народних співців, лірників, кобзарів, і таким чином поширювалися в народі.

У XVIII столітті українська музика мала великий вплив на російську. Почався цей вплив ще в XVII столітті. Літопис Самовидця відзначає, що за царя Федора Олексійовича в Москві поширюються українські співи в церквах; сам цар «велику любов до нашего народу мел, бо и набо-

женства на Москві нашим співонапевом по церквам и монастырям отпраовати приказал». У XVIII столітті по всій Україні збирали співаків та музик до Москви; українці співали в церквах, у палацових капелах, при дворі Єлизавети Петрівни були українці лірники, бандуристи. Українські співаки співали не лише в церковних хорах (характерно, що до останнього часу загальноприйнятим одягом церковних співаків у Російській імперії були українські кунтуші), а також в операх, які давали при дворі. Лише в другій половині XVIII століття у зв'язку з захопленням італійською музикою зменшується мода на українську.

Наприкінці XVIII століття відомі видатні українці-композитори. Перший із них, Максим Березовський, після закінчення Київської академії, вступив до петербурзької палацової капели, був виряджений до Італії, мав там великий успіх, писав опери, твори церковного характеру. Як видатний композитор Березовський був обраний до Болонської академії, але повернувшись до Російської імперії, не міг знайти собі відповідного місця й закінчив блискуче життя самогубством.

Дмитро Бортнянський теж вихованець Київської академії, почав співаком палацової капели, потім вчився в Італії, писав опери, сонати, церковні твори. У Російській імперії Бортнянський мав великий успіх як композитор. Він був директором палацової капели.

Артем Ведель теж був учнем Київської академії, але вся його діяльність відбувалася в Україні й не відзначилася такими успіхами, як життя Березовського та Бортнянського, але він теж був талановитий композитор і залишив чимало творів.

Серед широких планів Григорія Потьомкіна була організація в Катеринославі музичної академії чи консерваторії. Для неї був закликаний славетний італійський композитор Джузеппе Сарті. Смерть Потьомкіна не дала здійснити цього проекту й заснувати першу консерваторію в Україні.

Архітектура

Надзвичайно яскраво виявилася культура України XVIII століття у галузі мистецтва, переважно в архітектурі. Протягом цілого століття в Україні розгорталася дерев'яне будівництво, яке досягає за той час найбільшої краси. Український народ витворив справжні шедеври, які могли бути славою та гордістю кожного народу.

Українські хати, поділені сіньми на дві частини, здебільшого зберігали свій тип по всій Україні. Часто розмальовувалися, зокрема печі, також віконниці, над вікнами, над дверима. Розмальовували, а часто прикрашали різьбою сволюки.

Спочатку старшинські будинки відрізнялися від звичайних хат лише розмірами та більш коштовними прикрасами. Гетьманські покої Івана Скоропадського у Глухові склалися з трьох невеликих хат, оздоблених килимами та коштовним посудом. Покої Данила Апостола були вже кращі за Скоропадського. Для гетьмана Кирила Розумовського було збудовано палац за планами Франческо Бартоломео Растреллі, але він не задовольнив мистецькі вимоги гетьмана: так змінювалися смаки в Україні і збільшувалися вимоги щодо розкоші та комфорту. Таку ж еволюцію переживали старшинські садиби: старенькі скромні будиночки нищили, щоб на їхньому місці будувати модні палаци. З таких старовинних будинків залишилося дуже мало, і тому ще більше інтересу мав будинок Галаганів на Прилуччині. Їх витісняють барокові будинки з пишними фронтонами, рясно прикрашеними скульптурними вікнами та дверима. Згодом, в останній чверті XVIII століття, стиль бароко витісняє «ампір» і довго панує в старшин-

ських садибах. У маєтках Розумовського, Рум'янцева, Безбородька, Завадовського будують палаци славетні архітектори. У Яготині Адам Менелас збудував для Розумовського палац, а його садиба в Баклані була оформлена «в римському вкусі». У Ляличах Петра Завадовського Джакомо Кваренгі будує свої кращі твори. Мрійні ставки, штучні гроти, затишні альтанки, фонтани, мармурові статуї прикрашали парки з липами та дубами, які пам'ятали часи Богдана Хмельницького та Івана Мазепи.

Розкоші архітектури відповідали оздоба покоїв: картини, бронза, чудові меблі, у магнатів – вивезені з Парижа та Відня, у середнього шляхетства – зроблені за імпортом зразком власними майстрами-кріпаками. В Україні були широко поширені картини: у старшини в XVII–XVIII століттях були улюблені сюжети: «козак Мамай», чайки. Дуже багато було портретів не лише у старшини, а й у міщан, навіть у простих козаків.

Найбільш характерними для мистецтва України XVIII століття треба вважати пам'ятки церковної архітектури, а серед них – пам'ятки дерев'яної архітектури: церкви та дзвіниці. Дзвіниці, здебільшого поставлені окремо від церкви, нагадують давні часи будівництва, коли вони були ще оборонними вежами. Вони мали різноманітні форми: але переважно квадратові в плані, на кілька поверхів, часто з опасанням, із банями в формі шолома або барокової чи рокової форми, вибагливі, мальовничі.

Дерев'яні церкви будувалися по всій Україні, від Угорщини до Полтавщини чи Слобожанщини, і серед них багато чудових зразків мистецтва. Вони підпадали різним впливам: і готики, і бароко, і рококо. Чудесним зразком дерев'яної архітектури є невелика церква з с. Кривки на Бойківщині, перенесена до Львова 1930 року. Вона трибанна, з широким опасанням. Церкви Гуцульщини відмінні від лемківських і бойківських: вони переважно п'ятизрубні, у формі грецького хреста. Церкви подільські та

волинські переважно тризрубні, з одною чи трьома банями. Однією з найкращих є церква в с. Яришеві біля Могилева-Подільського.

Чудесні розкішні церкви Наддніпрянщини; у них відчувається вплив бароко на форми бань, що дало підстави називати їх «козацьким бароко». Такі чудові церкви у селі Старий Дашів на Київщині, у селі Лісовичі, у Медведівському монастирі, у селі Березань теж на Київщині, у Ромнах на Полтавщині (остання збудована Калнишевським).

На Слобожанщині теж були гарні церкви, наприклад, у селі Княздівр. На Південній Україні було мало церков, але серед них була виняткової краси церква в Новоселиці, Самарі, збудована 1773 року: вона складалася з дев'яти зрубів, зв'язаних в одне ціле з п'ятиповерховою банею, яку оточували менші бані. На відміну від більшості дерев'яних церков, збереглося ім'я її будівничого – Якова Погребняка.

Величезна кількість дерев'яних церков загинула від пожеж, від людської недбалості, часто парафіяни руйнували церкву, щоб збудувати гіршу, кам'яну. 1800 року Павло І заборонив будувати церкви в українському стилі – їх замінили так звані «синодальні церкви». Це поклало край дальшому розвитку чудового українського стилю.

Одночасно з дерев'яним будівництвом розгорталося й кам'яне. На початку XVIII століття у всій Україні запанувало бароко, яке поволі перетворилося на примхливе рококо з його пишними оздобами, гірляндами, арабесками, безліччю скульптурних прикрас.

Блискучими зразками цього стилю на заході стали твори талановитого архітектора Яна де Вітте – розкішний Домініканський костел у Львові, Кармелітський монастир у Бердичеві. Гарні будови Едуарда Везлера – костьоли Влодави та Холма. Але найкращі твори залишив архітектор Бернард Меретин – собор святого Юра у Львові та ратуша в Бучачі.

На Лівобережній Україні в XVIII столітті було багато чудових пам'яток архітектури; у Києві в середині XVIII століття видатне місце зайняв архітектор Йоган-Готтфрід Шедель: він збудував дзвіницю Києво-Печерської лаври – одну з найкращих пам'яток мистецтва Східної Європи XVIII століття. Він також автор чудової дзвіниці Софійського собору, наче мережею вкритої скульптурною різьбою. Найкращий твір Йоган-Готтфрід Шеделя – брама Заборовського Софійського собору; у своїх творах Шедель майстерно об'єднав стиль бароко з елементами українського народного мистецтва. Цими пам'ятками не обмежувалася його творчість; він збудував чудесний митрополичий будинок у садибі святої Софії у Києві, перебудував корпус Києво-Могилянської академії.

1745 року в Києві, в один рік із заснуванням собору святого Юра у Львові, Франческо Бартоломео Растреллі почав будувати церкву святого Андрія – свій шедевр. Наставлена на мальовничому місці, на високій горі над Дніпром, ця чудесна церква з її стрункими колонами зливається в одне чарівне ціле з рельєфом гори.

Крім столичних майстрів, які приносили в Україну смаки російського мистецтва, тут працювали талановиті місцеві майстри – українці. На початку століття Йосип Старченко реставрує Велику лаврську церкву після пожежі 1712 року. У середині XVIII століття працює талановитий архітектор Степан Ковнір, посполитий лаври. Він збудував чудові корпуси в лаврі з високими барочними фронтонами – перлини світської архітектури України, струнку дзвіницю дальніх печер у Києво-Печерській лаврі. Його твори свідчать про великий талант. Багато працював киянин Дмитро Григорович-Барський. Йому належала низка приватних будинків на Подолі у Києві, фонтан, келії Флоровського монастиря, церкви Покровська та Миколи Доброго, чудова дзвіниця Кирилівського монастиря та інше.

Не лише Київ прикрашали чудові споруди. Розкішні церкви у стилі бароко та рококо будувалися в інших містах: собор у Полтаві, чудовий твір Андрія Квасова, учня Франческо Бартоломео Растреллі, у Козельці, церква в Лемешах тощо. Треба згадати, що не самі лише церкви чепурили міста: у Глухові збудовано велетенську Малоросійську колегію, в якій було понад 100 кімнат; її бароковий фасад оздоблювали статуї богів та богинь Греції й Риму, античних героїв, українських гетьманів та полковників. У Києві за планами Растреллі збудовано царський палац, який нагадував славетний Царськосільський.

У кінці XVIII століття в Україні помічається перехід від вишуканих форм рококо до суворих, струнких класичних зразків, але крім низки палаців у поміщицьких садибах, новий стиль не дав в Україні визначних пам'яток. Лише трикутний фронтон, підтриманий одною чи двома парами колон, був міцно засвоєний в Україні, із казенних будинків і розкішних палаців перейшов до скромних старшинських будиночків, і втілювався так, що звично стало бачити цього трикутника з колонами на ганках біленьких будиночків під солом'яним дахом.

Південна Україна була в інших умовах. Там не було традицій, які жили на Лівобережній Україні, де найкращі майстри докладали зусиль, щоб поєднати головні риси українського народного мистецтва зі стилем бароко та рококо. На Південній Україні будували міста в степу і ніщо не зв'язувало творчості майстрів. Саме тут найповніше було перенесено стиль класицизму, який поширювався в Росії. У столиці Південної України Катеринославі Потьомкін мріяв збудувати шедеври мистецтва давньо-класичного стилю: величні «судилища на зразок стародавніх базилік, крамниці на зразок пропілеїв або переддверія Афін із біржею та театром в середині кола». Державні будинки в стилі грецьких і римських, собор більший за бази-

ліку Петра та Павла у Римі². Дійсність не дала можливості реалізувати ці проекти, лише велетенський собор Преображення був урочисто закладений 1787 року. Його не було споруджено, а фундамент майбутнього собору став парканом того досить великого собору, який збудовано в ХІХ столітті. Споруджено ще величний палац, який дожив до останніх днів. В інших містах теж будували в класичному стилі. У Херсоні собор та палац збудував відомий архітектор Іван Старов. Того ж стилю будинки прикрашали інші міста: Кременчук, Миколаїв, маленькі палаци відзначали в степу місця, де 1787 року зупинялась Катерина ІІ, подорожуючи до Криму.

² Такої базилики у Римі немає, а йшлося в дійсності про Базиліку святого Павла за мурами, що раніше встановила сама авторка. Див.: Н. Полонська-Василенкова, Нездійснений архітектурний проект (Катеринославського собору) // Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН. 1929. Кн. 25. С. 307–315. ВС.

Різбярство

В Україні в XVIII столітті широко розвивалося різбярство по дереву. Різьба прикрашала різні частини хати, головню сволок, віконниці, одвірки. Різьба прикрашала предмети хатнього та господарського вжитку: починаючи від домашнього начиння і закінчуючи ярмами на волів, санями, возами тощо. Найбільш розвинута різьба була, звичайно, у лісових місцевостях, зокрема високого рівня досягала вона на Гуцульщині.

Найбільш цінні та своєрідні пам'ятники дерев'яної різьби були в церковному мистецтві. У XVIII столітті створено було низку виняткової краси іконостасів, наче мережаних. Як головний мотив цих іконостасів – виноградні лози з гронами винограду, які прикрашають весь іконостас. Серед таких іконостасів виділялися своєю красою та майстерністю іконостаси Лаврської церкви, Софійського собору, Миколаївського собору в Києві, Козелецького собору. У церквах України в стилі бароко та рококо широко вживалися різьба на камені, яка значною мірою наслідувала зразки дерев'яної різьби. Так були прикрашені церкви Києво-Печерської лаври, Братського та Микільського соборів.

Малярство

Не менш розвинене було й малярство: збереглися чудові розписи церкви святої Трійці в Києво-Печерській лаврі, був цікавий розпис у Борисоглібській церкві на Подолі, у Києві. У Галичині збереглися кілька іконостасів виняткової краси – це Богородчанський іконостас, розписаний Йовом Кондзелевичем, іконостас П'ятницької церкви у Львові.

Крім церковного живопису широко було розвинене світське малярство, картини та портрети прикрашали будинки більш-менш заможних людей. Цікаво, що прагнення мати свої портрети переносилось на церковне малярство, і в багатьох церквах були відображені на іконах портрети або тих, хто офірував ці ікони, або тих, на спомин кого їх було офіровано. Зокрема, цікаві портрети гетьманів, старшини, видатних людей, які брали участь у будівництві церков. Ці портрети, з їх сучасними побутовими атрибутами, у сучасних костюмах XVIII століття вносили своєрідність у церковне мистецтво. Наприклад, відома ікона Божої Матері з запорожцями або українці та українки в народних вбраннях у селі Великі Сорочинці в церкві Данила Апостола. Сама Богородиця там одягнута в свитку та чобітки. У Києво-Печерській лаврі була школа малярства, яка стала значним осередком в Україні, другим – була Київська академія, де теж навчали малярству. 1763 року Лаврську школу було реформовано, поширено. З неї вийшло чимало видатних малярів. Там вчилися Степан Каменський, Малий, Голик, Зарудний, Захар, Голубовський, Іркліївський, Неділко, Казакович та інші.

Наприкінці XVIII століття київські маляри виходять поза межі України і входять у коло столичних майстрів. Серед них висуваються на перші місця Антон Лосенко, славетний портретист Дмитро Левицький, Володимир Боровиковський, Василь Тропінін та інші, які зробили б славу кожній країні й які мали великий вплив на подальший розвиток мистецтва. Занесені долею до Петербурга, вони на довгий час були виключені з кола українських майстрів і вважались за представників російського мистецтва.

На заході, у Львові, утворилася видатна школа місцевих майстрів. Серед них треба назвати Луку Долинського; у Перемишлі працював талановитий майстер Микола Теренський, у Чернівцях – Іван Лучинський. У Відні здобув славу як театральний декоратор Федор Якимович.

Граверство

Широко розвивалося в Україні граверство. Ще в XVII столітті були видатні гравери у Львові, у Києві, переважно в Києво-Могилянській академії та Києво-Печерській лаврі. Видаються портрети, панегірики з пишними оздобами. У гравюрах з України почувається міцний вплив голландської та фламандської шкіл. Наприкінці XVII століття виникають осередки в Чернігові, Новгород-Сіверську, але ці осередки не могли конкурувати з Києвом. Розцвіт граверства в XVIII столітті у Києві пов'язаний із діяльністю Олександра Тарасевича, який став справжнім основоположником української граверної школи. Це був найкращий майстер мідериту та офорту у всій Східній Європі, йому належить багато портретів, ілюстрацій на релігійні теми тощо. З його школи вийшли найкращі гравери початку XVIII століття: Леонтій Тарасевич, Данило Галяховський, Іван Стрельбицький, Захарія Самуйлович, Семенов, Теодор, Тит, Іван Мигура, Михайло Карновський. Окреме місце зайняв Магура, який вніс у гравюру українське народне мистецтво.

Після 1709 року граверне мистецтво занепадає і лише в 1730–1740-х роках знов підноситься на значну височінь. У Києві працювало близько 50 добрих майстрів, хоч зокрема визначних серед них було небагато. Найкращі гравери цієї доби – Оверкій Козачківський та Григорій Левицький – були взагалі найвидатнішими граверами XVIII століття в Україні.

Крім Києва видатні гравери працювали у Львові, найвідомішим серед яких був Іван Филипович. Іншим значним осередком був Почаїв; кращими граверами там були Адам, Рогемський, Стрельбицький. Там утворилася своєрідна школа, яку характеризували сильні західні впливи та мотиви української народної орнаментики.

Людвисарство та конвисарство

Серед різних видів ужиткового мистецтва в Україні поширено було людвисарство, відливання з міді різних речей. Виробляли гармати, церковні дзвони, різний посуд церковного та хатнього призначення. Всі ці речі прикрашали візерунками, гербами, написами. На дзвонах вміщали іноді навіть портрети, наприклад, відомий дзвін із портретом Івана Мазепи. Зокрема, славилися своїми майстрами Кам'янець-Подільський, Броди, Чорний Острів, Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Ніжин, Почеп, Київ, де висувалися на перші місця майстри Панас Петрович та Павло Романовський. На Лівобережній Україні здобули славу роди Балашевичів та Горлякевичів.

Дуже поширене було людвисарство на Західній Україні, у Галичині, зокрема на Гуцульщині, де воно досягло високої майстерності у виробництві хрестів, намист, різних прикрас.

Водночас поширювалося відливання різних речей із цини, так зване «конвисарство»: відливали переважно речі церковного вжитку, їх теж прикрашали різними візерунками. Головними осередками конвисарства були Полтава, Глухів, Чернігів, Стародуб.

Кераміка

Кераміка в Україні, з давніх часів широко розповсюджена, на переламі з XVII століття на XVIII століття значно удосконалюється впливом барокових форм; вона здобуває нові, кращі форми. Цехова організація сприяла поліпшенню виробництва. Характерним видом керамічних виробів XVIII століття були кахлі для пічок. Кахлі вкривали різнокольоровою поливою: жовтою, темно-рудуватою, зеленою з рельєфними візерунками. Водночас виробляли білі кахлі з різноманітними орнаментами та рисунками: тут були й козак-Мамай, і козаки на конях, і «чайки», і бійки з татарами, і гетьман Сагайдачний на коні та інше. Виробництво кахля досягло на Лівобережній Україні такого високого рівня, що майстрів запрошували до Росії.

Наприкінці XVIII століття взагалі в Україні помічається розквіт керамічного виробництва. Засновуються нові фабрики. Наприклад, на Правобережній Україні, на Волині засновуються в 1790-х роках Корецька та Баранівська фаянсові та порцелянові фабрики, обидві родинною де Мезер. Вони виробляли прегарний фаянсовий та порцеляновий посуд саксонського та французького типів, але з деяким впливом українського народного мистецтва. Зокрема, відбивала народні елементи Баранівська фабрика. 1798 року була заснована Межигірська фабрика біля Києва, яка почала виробляти фаянсовий посуд із чудової місцевої глини, наслідуючи зразки англійської фабрики Веджвуда. Розквіт діяльності цих фабрик припадає вже на XIX століття.

Гути

У XVII та XVIII століттях в Україні поширюється виробництво скла. Виробляючи його насамперед на Волині, Поліссі, Київщині, Чернігівщині, Слобожанщині, українські гути виробляли різноманітний посуд, оригінальний формами та призначенням. Були різні начиння хатнього вжитку: барильця, глечики, кубки, склянки, чарки. Славалося різнокольорове скло на výroбах вищих гатунків та оригінальні пляшки та карафи в формах «ведмедиків», баранці, півники, які вживали на весіллях.

Виробляли посуд різного кольору, зазвичай ясно-зеленого, високої якості темно-вишневого кольору, темно-та ясно-синє, вживали різний розпис, головню рослинні орнаменти.

Крім посуду, на гутах виробляли віконне скло різного гатунку. Були скляні заводи, які виробляли дзеркала – в Києві, у Новій Сербії, недалеко від польської границі, у Бершачькому. Дзеркала вивозили за кордон. Найбільші гути на Лівобережній Україні були: Хотилівська, Веприцька – Петра Завадовського, Воронізька та Батури́нська – графа Розумовського. Вироби українських гут вивозили до Росії, і вони там користувалися широкою популярністю.

Килимарство

Серед прикладного мистецтва України XVIII століття треба згадати виробництво килимів. Цей вид виробництва був дуже поширений в українських селах ще з давніх часів і в XVIII столітті набуває особливого розквіту. Килими знаходили широке й різноманітне вживання і в селянській хаті, і в розкішному дворянському будинку. Ними прикривали лавки, столи, ліжка, прикрашали стіну, стелили на підлогу. Залежно від заможності змінювався характер килимів, але все ж таки кожна місцевість мала свої улюблені типи килимів, свої орнаменти, то рослинні, то геометричні, свої фарби, причому ці фарби були майже виключно рослинні, природні, не хімічні. Західна Україна вживала переважно геометричні орнаменти, також і Волинь, Поділля переважно розробляли складні впливи Бессарабії, з її стилізованим рослинним орнаментом, Київщина, Полтавщина та Лівобережжя, головню Полтавщина, виробили чудові, розкішні рослинні орнаменти. Виняткова краса рисунку, надзвичайний добір фарб, робили українські килими одним із найвищих досягнень українського народного мистецтва.

Важкі часи переживала Україна від Підкарпатської України до Кубанщини, від Стародубщини до Херсонщини. Все XVIII століття йшла невпинна боротьба українського народу з наступом сусідів. У цій боротьбі слабодухи відпадали, «ради лакомства нещасного» зрікалися рідного народу й прагнули прилучитися до міцніших, впливовіших сусідів: поляків, великоросів. Важко страждало українське селянство, гинули люди.

Проте не загинуло в важкій боротьбі те, що дорожче всього історії кожного народу: не загинуло його самовизнання, його дух, його розумова культура, той комплекс духових досягнень, який відрізняє народ від інших народів і дає йому право на самовизначення. Не згасла та іскра духа живого, яка тліла під сірим попелом ополячення та зросійщення, яким закидали її вороги, і ще наприкінці XVIII століття почала розгоратися вона в той вогонь народного відродження, який зайнявся в Галичині й охопив усю Україну.

Наталія Полонська-Василенко
Львів, 1944 рік

Іменний покажчик

- Абаза 72
Абазин Андрій 144, 186
Август Саксонський, див. Август III
Август II 32
Август III 32, 85, 169
Адам 245
Алепський Павло 234
Анна Іванівна 30, 44, 85, 86, 164
Антуан Сен-Жозеф 139
Апостол Данило 10, 20, 22–30, 32, 36–39, 46, 50, 51, 57, 58, 85, 106, 132, 202, 208, 231, 236, 243
Апостол Петро 219
Апостоли, рід 131
Аретіно, брати 65
Арсеньєв 47
Афендик, рід 47
Базилевич Григорій 212
Базилевські, рід 132, 133
Балашевичі, рід 246
Бандурка Іван 173
Бантиш-Каменський Дмитро 221
Бантиш-Каменський Микола 210
Баранович Лазар 210
Барятинський Іван 32
Бачинський Андрій 207
Бачинський Ілля 228
Безбородьки, рід 132
Безбородько Олександр 209, 223, 224, 226, 227, 237
Бельський Марцін 219
Березовський Максим 210, 235
Білий Сидір 141
Білозерський Микола 218
Бірон Ернст-Йоган фон 30, 34
Богданов Михайло 16
Богун 173
Бодянский Осип 221
Божок 35
Бондаренко Іван 173
Боровиковський Володимир 244
Бортнянський Дмитро 210, 235
Брандт Яків фон 106
Браницький Францішек Ксаверій 177, 182
Браницькі, рід 185
Бриген Олександр фон дер 227
Будлянські, рід 66
Бурка Василь 173
Ведель Артем 210, 235
Везлер Едуард 238
Вейсбах Йоган-Бернгард фон 47, 85, 86
Величко Самійло 217–219, 226
Вельямінов Степан 18, 22, 47
Вербич
Верлан Іван 163–165
Вишневецький (Байда) Дмитро 234
Вишневський Гедеон 209
Вітте Ян де 238
Воєйков Федір 173
Волинський Артемій 34
Володковський Дмитро 21
Вольтер 40
Воронцов Михайло 39, 47, 51

- Вяземський Олександр 40, 135
 Галаган Гнат 16, 59
 Галагани, рід 44, 236
 Галецький 145
 Галятовський Йоганнік 210
 Галяховський Данило 245
 Гамалей, рід 51
 Гано де 47
 Гендрикова 72
 Герцберг Евальд Фрідріх фон 227
 Гізель Інокентій 210
 Глоба Іван 90, 127
 Гнедич Микола 212
 Гоголь Василь 216
 Гоголь Микола 216, 221
 Голий Гнат 167
 Голик 243
 Голіцин Олександр 71, 121
 Головатий Павло 127
 Головкін Гавриїл 47
 Голубовський 243
 Гомер 212
 Гонта Іван 175, 177
 Гордієнко Кость 84, 85
 Горлякевичі, рід 246
 Граб'янка Григорій 217–219, 226
 Гребінка Євген 229
 Грива 164, 165, 167
 Григорович-Барський Дмитро 239
 Гроїцький Бартоломій 63, 231
 Гумецький Стефан 165
 Гур'єв 177
 Гаскойн Чарльз 138
 Гваньїні Алессандро 219
 Гмелін Самуїл Готліб 214
 Грімм Вільгельм 40
 Данилевський Григорій 212
 Дашков 71, 72
 Дев'єр 47
 Денисов 114
 Депрерадович Райко 101
 Девіц Андрій 71
 Дзиковські, рід 70
 Дзиньковський (Дзиковський) Іван 69
 Дівович Семен 227
 Дідро Дені 40
 Довбуш Олекса 192, 193, 195
 Довгалецький Митрофан 215, 216
 Долгоруков Василь 47, 122, 125
 Долинський Лука 244
 Долинський 113
 Донець-Захаржевські, рід 70
 Дорошенко Дмитро 20, 202
 Дубянський Федір 35
 Дунін 72
 Дюмур'є Шарль Франсуа 180
 Д'Аламбер Жан Лерон 40
 Ейлер Леонард 125
 Єлизавета Петрівна 35, 36, 39, 58, 72, 77, 99
 Жевуський Северин 182, 206
 Жевуські, рід 147
 Жила 167
 Жоравка Іван 106
 Журба Андрій 173
 Забіли, рід 51
 Завадовський Петро 209, 237, 248
 Завадовські, рід 132
 Залевський 153
 Залізник Максим 173–175, 177
 Замоїські, рід 145
 Зарудний 243
 Захар 243
 Значко-Яворський Мельхиседек 170
 Зорич 79

Зубов Платон 142
 Іваненко (Петрик) Петро 83
 Іваниця 167
 Іларіон (Рогалевський) 32
 Іркліївський 243
 Іскра Іван 144
 Йосиф II 140
 Казакович 243
 Калиновський Григорій 228
 Калнишевський Петро 90, 91, 98,
 124, 127, 238
 Каменський Степан 243
 Кандиби, рід 51
 Кантемир Димитрій 72
 Капніст Василь 99, 227
 Караванець 90
 Каразін Василь 212
 Карл XII 23, 83
 Карновський Михайло 245
 Карпенко 21
 Касап (Косап) Микола 124
 Касіян 167
 Катерина I 20, 22
 Катерина II 40, 41, 107, 108, 112,
 113, 136, 140, 182, 184, 241
 Качановський Володимир 212
 Каченовський 52
 Качконіг 114
 Кваренгі Джакомо 237
 Квасов Андрій 240
 Квітка Григорій 72
 Квітки, рід 70
 Кейт Джеймс Френсіс Едвард 32
 Кирич Герард 121
 Кишка Лев 191
 Климов (Климовський) Семен 228
 Кнесков 90
 Ковнір Степан 239
 Ковпак (Магденко) Опанас 90, 124
 Козицький Григорій 209
 Кокошкин 16
 Кологривов 177
 Кондзелевич Йов 243
 Кондратьєв Герасим 69
 Кондратович Киріак 209
 Кондратьєві, рід 70
 Конєцпольський 146
 Кониський Георгій 170, 191, 210,
 215, 216, 222–224, 227–229
 Корецький Роман 228
 Костюшко Тадеуш 183
 Костянтин Павлович 140
 Котляревський Іван 10, 216,
 229
 Кочубеї, рід 44, 131
 Кочубей Василь 218
 Кочубей Семен 49, 106
 Кошаковський 219
 Крапоткін 71, 72
 Красинський Міхал Єронім
 171, 180
 Краснокутський Федір 80
 Кречетніков Михайло 174, 176,
 181, 193
 Крижановські, рід 64
 Куликовський 71
 Кулябка Іван 203
 Ланов 79
 Лашкевич 188
 Левенець Іван 16
 Левицький 228
 Левицький Григорій 245
 Левицький Дмитро 244
 Леклерк Ніколя-Габріель 125,
 228
 Леонт'єв Михайло 32
 Леопольд II 200
 Лесевицькі, рід 70
 Лещинський Станіслав 32,
 85, 163, 164

Лизогуб Яків 32, 54, 72, 217
 Лизогуби, рід 44, 51
 Лисенко Федір 53
 Ліванов Михайло 137, 213
 Лінцевський Гервасій 170, 210
 Лобанов-Ростовський 221
 Лобисевич Опанас 210, 216,
 224–226, 228, 229
 Ломиковський Василь 226
 Лопухін 47
 Лосенко Антон 244
 Лукомський Степан 219
 Лучинський Іван 244
 Любомирський 146
 Любомирські, рід 145, 147, 148,
 154, 163, 167, 185
 Людовик XV 32, 181
 Ляйбніц Готфрід Вільгельм 212
 Лясота Еріх 89
 Мазараки, рід 64
 Мазепа Іван 8, 23, 202, 237, 246
 Максимович Михайло 222
 Максимовичі, рід 44
 Малий 243
 Марія-Тереза 197, 199
 Маркевич Микола 221
 Маркович Андрій 45
 Маркович Яків 16, 219, 220, 225
 Марковичі, рід 51, 64, 131
 Мацієвич Арсеній 210
 Медвідь Іван 164, 165, 167
 Мезер де, рід 247
 Менелас Адам 237
 Меншиков Олександр 20–22, 47,
 49, 62, 66
 Меретин Бернард 238
 Мещерський Платон 106
 Мигура Іван 245
 Миклашевські, рід 51
 Милорадович 16, 45
 Милорадовичі, рід 47
 Мирович 35
 Мишецький Семен 125
 Міллер Герард-Фрідріх 125
 Мініх Бургард-Крістоф
 Младенович Рафаїл 155, 175
 Мнишки, рід 148
 Мовчан Михайло 48
 Мозалевський Микола 229
 Мольєр 216, 224
 Моторний 164
 Нарішкін Семен 24
 Нарішкіна Катерина 36
 Натальїн Дмитро 106
 Наумов Федір 22, 24, 47
 Неділко 243
 Неживий Семен 173, 174
 Некрашевич Іван 229
 Неплюєв Іван 32
 Нікіфоров Олександр 92
 Огінський Михайло Казимир
 180
 Олексій Петрович 21
 Ольшавський Мануїл 208
 Ориген 212
 Орлов Олексій 122
 Осипові, рід 70
 Остерман Іван 126
 Павло I 184, 238
 Падальський Олександр 228
 Палій Семен 15, 144, 145, 164,
 186, 234
 Панін Петро 126, 174
 Пашков Ілля 16
 Пашковський Василь 228
 Пашковський Іван 228
 Петро I 16–18, 53, 85, 208, 231
 Петро II 21
 Петро III 40, 107
 Петрович Панас 246

Писаренко 164
 Письменний Олексій 168
 Піфагор 212
 Підгоричани Іван 79
 Плавт Тит Макцій 216, 224
 Платон 212
 Погребняк Яків 238
 Подоляка Іван 168
 Полетика Василь 222, 223, 226
 Полетика Григорій 115, 210, 221–226
 Полуботки, рід 131
 Полуботок Павло 18, 21, 23, 49, 218
 Понятовський Станіслав Август 140, 169
 Попов Василь 135
 Потоцький Антоній Протазій (Прот) 139, 188
 Потоцький Станіслав Щенсний 147, 182
 Потоцький Францішек Салезій 147, 155, 174, 175, 206
 Потоцький Юзеф 169
 Потоцькі, рід 145, 147, 148, 185
 Потьомкін Григорій 89, 125, 133, 134–138, 140–142, 185, 213, 235, 240
 Прозоровський Олександр 126
 Прокопович Феофан 209, 211, 215
 Прокопович Василь 137, 213
 Протасієв 47
 Проценки, рід 51
 Пугачов Омелян 122
 Пуласький Казимир 171
 Пушкар Мартин 83
 Пушкін Олександр 221
 Рагузинський Сава 49
 Рагузинські, рід 47
 Раїч, рід 47
 Ракушка-Романовський Роман 217
 Растреллі Франческо Бартоломео 236, 239
 Репнін Микола 171, 174
 Рилєєв Кіндрат 227
 Рігельман Олександр 220
 Рогемський 245
 Розумовський Кирило 35–41, 47, 49, 51, 57, 58, 60, 62, 102, 111, 125, 202, 212, 218, 224, 228, 232, 236, 237, 248
 Розумовський Олексій 35, 66, 228
 Розумовські, рід 37, 132
 Романовський Павло 246
 Рондо Клаудіус 91
 Рубан Василь 209, 218, 223, 226, 227
 Рубановський 52
 Рудь 167
 Рум'янцєви, рід 132
 Рум'янцев Олександр 53, 106
 Рум'янцев Петро 49, 66, 89, 106–111, 113, 114, 121, 126, 128, 130, 131, 134, 174, 213, 226, 237
 Савва 164
 Савка 164
 Самуйлович Захарія 245
 Самусь Самійло 144, 164
 Сангушки-Четвертинські, рід 148
 Сангушко Юзеф Паулін 153
 Сарті Джузеппе 235
 Сатін 79
 Селецький 113
 Семенов 245
 Семеринський Яків 228

- Сильницький Модест 219
 Симоновський Петро 209, 220, 225
 Синельников Іван 134
 Синявські, рід 145
 Ситін Лев 74
 Сичевський 63
 Сірко Іван 234
 Січкарев Лука 209
 Сковорода Григорій 12, 210–212, 229
 Скоропадський Іван 16, 24, 27, 40, 51, 202, 236
 Скоропадські, рід 44, 45, 51, 131
 Сокальський Володимир 127
 Сокорупи, рід 64
 Солтик Каєтан 170, 171
 Сохацький Павло 209
 Старов Іван 241
 Старченко Йосип 239
 Стемповський Юзеф 177
 Стефан Баторій 99, 119
 Стрельбицький Іван 245
 Стрийковський Мацей 219
 Строганов 47
 Суворов Олександр 122, 141, 180, 182, 183
 Сухий Михайло 168
 Сухина Іван 176
 Суховій Петро 83
 Танський Антін 16, 72, 164
 Танський Василь 215, 216, 224, 228
 Таран Прокіп 168
 Тарасевич Леонтій 35, 245
 Тарасевич Олександр 245
 Тевяшеві, рід 70
 Текелій Петро 126
 Теодор 245
 Теплов Григорій 36, 37, 107
 Теренський Микола 244
 Тесля Мартин 168
 Тит 245
 Толстой Петро (батько) 21
 Толстой Петро (син) 16
 Тотт Франтішек де 121
 Требінські, рід 47
 Тропінін Василь 244
 Трощинський Дмитро 209
 Трубецький Іван 71, 72
 Туманський Василь 106
 Туманський Федір 53, 226, 227
 Тургенєв Роман 24
 Фабрі 139
 Фалєєв Михайло 135, 139
 Федір Олексійович 234
 Филипович Іван 245
 Франц II 200
 Фрідріх II Пруський 181
 Ханенки, рід 51, 66
 Ханенко Михайло 83, 219
 Харко 69, 167
 Хвостов Осип 106
 Хмельницький Богдан 22, 25, 39, 42, 43, 45, 69, 99, 119, 190, 215, 228, 232, 234, 237
 Хмельницький Іван 209
 Хорват Іван 100–103, 174
 Хризоскул, рід 47
 Хрущов Іван 75
 Худорба Архип 226
 Чалий Сава 167
 Чарниш Іван 72
 Чарторийський 147, 168, 182, 206
 Чарторийські, рід 147, 169, 185
 Чацькі, рід 148
 Чепа Андріян 225
 Четвертинські, рід 148
 Чижевський 52
 Чорба Микола 79, 174
 Чуйкевич Федір 232

Шагін Герай 123	Шереметєв Борис 47
Шадурський Микола 208	Шило 176
Шафіров Петро 47	Шираї, рід 64
Шафонський Опанас 226	Штерич Іван 137
Шаховський Олексій 31, 32, 54, 61, 75	Штофельн Федір фон 47
Шванський І. 211	Щербич Павло 231
Швачка Микита 173	Щербінін Євдоким 79
Шевич Іван 101	Яблоновські, рід 147
Шевченко Тарас 221	Яворський Стефан 209
Шедель Йоган-Готтфрід 239	Якимович Феодор 244
Шептицький Лев 191	Ясинський Варлаам 210

Географічний покажчик

- Австрійська імперія 100, 101
Азов 17, 33
Азовська губернія 134, 136, 138
Азовське море 121–123, 126, 136, 139
Америка 183
Андріївка, село 80
Архангельськ 17, 49
Афіни 209, 240
Баклань, село 237
Балаклія 80
Балканський півострів 100
Балта 176, 180
Балтійське море 188
Бар 153, 171
Батурин 20, 37, 39, 49, 66, 212, 248
Бахмут 121
Бахмут, річка 101
Бахмутський повіт 116
Бахчисарай 33
Белград 33, 96, 98
Беледники 156
Берда, річка 33, 121
Бердичів 145, 156, 164, 238
Бердянськ 121
Березань, село 238
Берлін 36
Бершадь 164
Бершацьке, село 248
Бессарабія 249
Білгород 68
Білгородська губернія 70, 77, 79
Білики 39
Білорусь 181–183
Богуслав 173
Бойківщина 237
Брацлавське воєводство 144, 147, 160, 183
Брацлавщина 60, 147, 161, 163, 166, 168, 172, 217
Броди 164, 246
Буг, річка 33, 82, 122, 126, 139, 141, 142, 145, 147
Буковина 181, 187, 194, 200, 204, 205
Бучач 206, 238
Валахія 121, 180, 181
Валуйки 68
Варшава 32, 171, 174, 182, 183
Велика Польща 181
Вижва 153
Вишеньки, село 229
Відень 180, 237
Візантія 140
Вільно 183
Вінниця 145, 147, 163, 168, 177, 205
Вісла 145
Вітебське воєводство 181
Влодава 238
Вознесенськ 142
Вознесенське намісництво 142
Волга, річка 18, 73, 77, 142
Волинь 69, 144, 147, 157, 158, 160, 175, 178, 179, 183, 214, 247, 248, 249
Володарка 168
Вороніж 68

Воронізька губернія 79
Гадяцький полк 15, 16, 45, 57
Гадяч 39, 63
Галичина 145, 161, 163, 171, 178,
181, 186, 187, 190–196, 198–200,
204, 206–208, 215, 243, 246, 250
Галле 212, 220
Гард 167
Гайдельберг 212
Геттінген 36, 212
Гетьманщина 8, 10, 11, 15, 16, 18,
27, 29, 40, 43–45, 50, 56–58, 60,
62, 63, 65, 68–74, 89, 102, 108,
117, 128, 129, 187, 202, 203, 211
Глухів 22, 28, 36, 37, 41, 43, 44, 63,
97, 108, 128, 204, 213, 228, 231,
236, 240, 246
Глушки, село 49
Голта 176
Грановщина 147
Греція 212, 240
Гринів, село 221
Гродно 182
Грушів, село 196
Гуцульщина 192, 237, 242, 246
Даго, острів 137
Данциг 17, 32, 150, 151, 164, 179,
183
Дашів 167
Дніпро, річка 15, 16, 29, 83, 86,
87, 98, 116, 122, 138, 140, 145,
147, 161, 239
Дністер, річка 141, 142, 145, 146, 194
Дон, річка 18, 34, 57, 60, 68, 73, 77,
122, 132, 136, 139, 142
Дрогичин 205
Дубно 154
Дунай, річка 57, 126
Ельблонг 137
Європа 40, 101, 202
Єлисаветград 103, 213
Єлисаветградська провінція
116, 117, 119, 123
Єнікале 122
Жаботин 173
Жеребець, слобода 122
Житомир 153, 205
Жовта, річка 119
Закарпаття 11, 196
Замостя 162
Запорожжя 11, 12, 15, 34, 37,
49, 57, 60, 73, 82, 83–97, 100,
113, 116, 119, 120, 122, 123,
125–127, 136, 142, 145, 158,
160, 161, 165, 166, 168, 172,
173, 177, 178, 187, 192, 220, 228
Західна Європа 17, 64, 138,
139, 214, 215, 223
Західна Україна 190, 200, 205,
214, 246, 249
Західний Буг 183
Збараж 164
Звенигородка 170, 173
Івано-Франківськ 164
Ізмаїл 141
Ізюмський полк 68, 79
Інгул, річка 99
Італія 36, 138, 235
Кагул, річка 122
Казань 102
Кам'янець-Подільський 151,
153, 164, 184, 205, 246
Канів 140, 170, 173, 174
Карпати 192, 195, 196
Карпівці, село 145
Катериненська провінція 116,
119
Катеринодар 142
Катеринослав 138, 140, 142,
213, 235, 240
Катеринославське намісни-
цтво 133–135, 138, 142, 187

Кафа 126
 Кенігсберг 17, 151, 212
 Керч 122
 Київ 24, 25, 37, 62, 63, 140, 213, 240, 246
 Київське воєводство 144, 145, 160, 163, 167, 168, 183
 Київське намісництво 128, 184
 Київський полк 15, 16, 39, 57, 114
 Київщина 60, 161, 165, 166, 168, 178, 238, 248, 249
 Кінбурн 122, 126
 Кінські Води, річка 122
 Клевань 147
 Клищинці, село 53
 Княждвір, село 238
 Кобеляки 39
 Кобижчі 39
 Кодня, село 177
 Козелець 62, 240
 Козлуджа 122
 Козятин 164
 Комишуваха, слобода 122
 Конецполь 145, 147
 Конська, слобода 122
 Корсика 137
 Корсунь 168, 173
 Котельня 164
 Краків 180, 183
 Кременець 153, 164, 205
 Кременчук 204, 241
 Кривий Ріг 138
 Кривки, село 237
 Крилів, село 174
 Крим 11, 25, 28, 33, 49, 76, 85, 88, 90–92, 94, 122, 123, 136, 137, 140, 141, 241
 Кримське ханство 123, 136
 Крюків 121
 Кубань 138, 142, 250
 Кубань, річка 126, 141, 142
 Курськ 68
 Кючук-Кайнарджі 122
 Ладозьке озеро 17
 Ларга, річка 122
 Лебедин 69
 Левковець 80
 Лемешів, село 35, 36, 240
 Летичів 164, 168
 Лисянка 173
 Литва 50, 183
 Лівни 68
 Лівобережна Україна 10, 12, 15, 16, 18, 20, 27, 29, 42, 45, 63–65, 68, 95, 97, 102, 109, 112–114, 128, 130–132, 135, 136, 160, 166, 186–188, 202, 228, 232, 239, 240, 246–248
 Лівонія 181
 Лісовичі, село 238
 Ліфляндія 40
 Лубенський полк 15, 16, 45, 53, 203
 Лубни 63
 Лугань, річка 101
 Луцьк 205
 Люблін 171, 183
 Ляйпциг 212, 220
 Ляличі, село 237
 Львів 9, 13, 151, 152, 177, 181, 193, 199, 205, 207, 208, 212, 234, 237–239, 243–245
 Мала Польща 183
 Малоросійське генерал-губернаторство 128
 Малоросія 40, 41
 Маріуполь 136, 139
 Марсель 138, 139
 Маячка 119
 Мглин 62, 112

Медведівка, село 173
 Меджибіж 147, 163, 164
 Межиріч 114
 Миколаїв 139, 241
 Миргородський полк 15, 33, 57,
 98–100, 114, 116, 132
 Мінське воєводство 182
 Могилів-Подільський 145, 238
 Молдова 33, 76, 121, 137, 141,
 150, 165, 180, 181, 194, 196
 Москва 25, 49, 83, 109, 112, 114,
 228, 231, 234, 235
 Мотовилівка 167
 Мошни, село 145, 173
 Мстиславське воєводство 181
 Мукачів 199, 207
 Надволжя 122
 Наддніпрянщина 214, 238
 Нахичевань 136, 139
 Немирів 164
 Нехвороща 119
 Ніжин 62–65, 246
 Ніжинський полк 15, 16, 22, 113,
 203, 213, 217
 Німан, річка 183
 Нова Сербія 100, 101, 103, 116,
 119, 168, 248
 Новгород-Сіверське
 намісництво 128
 Новгород-Сіверський 62, 63, 188,
 219, 224, 245, 246
 Нові Санжари 39
 Новоархангельськ 99
 Новомосковськ 137
 Новоросійська губернія 103, 113,
 114, 116–123, 129, 134, 135, 138,
 176–178, 187
 Новоселиця 238
 Носівка 39
 Овруч 153, 205
 Одеса 141
 Олександрівськ 137
 Олешки 84, 98
 Олика 154
 Ольвіополь 121
 Орелка 119
 Орель, річка 82, 119
 Остер 62
 Острог 69
 Острогозьк 69
 Острогозький полк 68–70, 79
 Охтирка 69
 Охтирський полк 68, 75, 76, 79
 Очаків 33, 126, 141
 Павлоч 164, 167
 Париж 180, 220, 237
 Переволочна 20, 29
 Перемишль 205, 244
 Переяслав 62, 213, 219
 Переяславський полк 15, 21,
 57, 213
 Персія 72
 Петербург 138, 176, 228, 232,
 244
 Петроострів 99
 Печеніжин 192
 Південна Україна 8, 11, 12, 60,
 82, 101, 116, 121, 126, 132,
 134–142, 158, 160, 166, 168,
 185, 187, 213, 238, 240
 Підпільна, річка 86
 Пісочин, село 74
 Погар 62
 Погребище 164, 167
 Поділля 147, 161, 163, 164, 171,
 175, 178, 190, 249
 Подільське воєводство 144, 183
 Подністров'я 145, 165
 Познань 183
 Покровське 127, 239

- Покуття 194, 195
 Полісся 158, 160, 168, 248
 Полоцьке воєводство 181
 Полтава 62–64, 109, 204, 240, 246
 Полтавський полк 15, 16, 33, 57, 98–100, 114, 116, 129, 138
 Полтавщина 39, 99, 237, 238, 249
 Польща 15, 25, 32, 49, 54, 76, 83, 85, 90, 94, 103, 117, 136, 139, 144, 145, 147, 149–151, 161, 163, 165, 169, 171, 173, 176, 178, 180–184, 188, 190, 191, 194, 198, 215, 231
 Поморське воєводство 181
 Почаїв 208, 245
 Почеп 39, 49, 62, 66, 246
 Правобережна Україна 12, 15, 18, 34, 50, 60, 69, 98, 102, 117, 125, 135, 136, 144–146, 150, 151, 154, 155, 157–161, 163–168, 170, 172, 173, 175, 177–179, 183–188, 190–192, 199, 204–206, 208, 247
 Прилуки 63, 112
 Прилуцький повіт 214
 Прилуцький полк 15, 16, 57, 114, 219
 Прилуччина 49, 236
 Проскурів 164
 Пруссія 181, 183
 Псел, річка 68
 Радомишль 168
 Рашків 165
 Ржищів 168
 Рига 17
 Рим 138, 212, 241
 Римник 141
 Рожів 164
 Ромни 238
 Російська імперія (Росія) 11, 15, 20–22, 30–33, 38, 40, 50, 63, 65, 79, 84, 85, 96, 98, 100, 106, 112, 118, 121–123, 126, 128, 132, 140, 141, 146, 151, 169, 171, 172, 176, 178, 180–186, 200, 204, 209, 210, 220–223, 227, 235
 Ростов 137
 Саврань 167
 Саксагань, річка 99
 Самар 238
 Самара, річка 136, 138
 Св. Єлисавети, фортеця, див. Єлисаветград
 Семигород 181
 Сербі, село 177
 Середземне море 188
 Серет, річка 194
 Сибір 21, 30, 60, 177, 214
 Сіверський Донець, річка 29, 68
 Сілезія 49
 Сквир 167
 Слобідська Україна 10, 68–79, 102, 113, 114, 116, 135, 136, 166, 186, 203, 211
 Слобідський полк 68, 70, 72, 73, 75–77, 102, 103, 118, 168
 Слов'яносербія 100–103, 116, 119
 Слуцьк 171
 Сміла 173, 174
 Смотрич, селище 145, 165
 Сокиринці, село 214
 Соколка 119
 Соколов 80
 Станіславів, див. Івано-Франківськ
 Стара Самарь 99
 Старий Дашів, село 238
 Стародуб 42, 62–64, 246
 Стародубський полк 15, 16, 22, 42, 213
 Страсбург 212
 Сугоклея, річка 99

Суми 69, 75, 213
 Сумський полк 68–70, 76, 79, 213
 Супрасль 191
 Сучава 194
 Східна Європа 188, 208, 239, 245
 Сянок 146
 Таганрог 136
 Тамань 142
 Тараща 167
 Терек, річка 18
 Тилігул, річка 127
 Тобольськ 127, 214
 Топалі 49, 66
 Торговиця 182
 Торунь 171, 183
 Тульчин 167
 Турбаї, село 132
 Туреччина 15, 22, 33–35, 57, 85,
 94, 101, 109, 115, 118, 121–124,
 126, 127, 136, 137, 140, 141, 171,
 176, 178, 180, 181, 200, 213
 Туртукай 122
 Тясмин, річка 82, 98, 100
 Угольці 80
 Угорщина 194, 196, 237
 Україна 11, 15–18, 21–42, 47, 51,
 58, 60, 63–66, 82–84, 90, 93–96,
 106, 107, 110, 113–115, 121, 123,
 125–128, 130, 132, 136, 141, 144,
 145, 147–149, 155, 162, 173–175,
 178, 184, 187, 188, 192, 200, 202,
 203–206, 208, 210–218, 220–228,
 230–240, 242–250
 Умань 154, 155, 167, 168, 173–177,
 206
 Фастів 168, 173
 Фастівщина 145
 Фінляндія 40
 Фокшани 141
 Франція 32, 36, 138, 171, 180, 181
 Хаджибей 141
 Харків 68, 69, 109, 112, 204, 211
 Харківський полк 68, 72–74,
 77, 79
 Херсон 138–140, 179, 188, 241
 Ходорів 164
 Холм 206, 238
 Холмщина 183
 Хортиця 137
 Хотин 122
 Хотімля, село 74
 Царицин 18
 Царичанка 119
 Черемош, річка 192
 Черкаси 174
 Чернігів 28, 62, 64, 109, 204,
 213, 218, 219, 245, 246
 Чернігівське намісництво 128
 Чернігівський полк 15, 16, 57,
 203, 213
 Чешме 122
 Чигирин 168, 170, 174
 Чорне море 33, 122, 123, 126,
 132, 141, 187, 188
 Чорний Острів 246
 Чортомлик 84, 85
 Чугуєв 68
 Чуднів 156
 Шаргород 163, 206
 Швеція 15, 23, 83
 Шептаки 39, 66
 Шипинська земля 194
 Шостка 50
 Ягорлик, річка 147
 Яготин 237
 Ямпіль 39
 Яришів, село 238
 Ярославль 137
 Ясси 141

Наукове видання
Наталія Полонська-Василенко
Україна в XVIII столітті (1725–1797)

Редакторка
Вікторія Сергієнко

Художня редакторка
Анна Гіренко

Верстка
Ольги Куземко

Коректорка
Оксана Красненко

Видавництво «Літопис»
вул. Костюшка, 2
79007 м. Львів
тел. +38 063 9486257, litopys@ukr.net
<https://litopys.lviv.ua>
<https://www.facebook.com/litopys.lviv>
<https://www.instagram.com/litopys.lviv>

Свідоцтво про державну реєстрацію:
серія ДК № 7763 від 30.03.2023

Формат 84x108 $\frac{1}{32}$
Гарнітура Minion Pro
Папір книжковий
Офсетний друк
Тираж 300 прим.